

УДК 32.001

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК НАЦІЇ І СТАНОВЛЕННЯ ЗАСАД ІНФОРМАЦІЙНОГО І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Бачило І.Л.

доктор юридичних наук, професор

завідуюча сектором інформаційного права Інституту держави і права РАН

Соснін О.В.

доктор політичних наук, професор кафедри управління суспільним розвитком

Національної академії державного управління при Президентові України

Розробка концептуальних засад функціонування в Україні інституцій інноваційного розвитку, формування громадянського суспільства неможливо без розбудови інформаційного. Їх розробка стикається із багатьма труднощами світоглядного рівня, оскільки вони обумовлені процесами трансформації суспільства, зміною парадигми завдань щодо національної безпеки, зокрема. Безумовно, вони віддзеркалюють в собі об'єктивні труднощі і, все ж таки, формують вектор гуманістичного виміру технологічного оновлення України.

Дискусії навколо інноваційного розвитку національних економік точаться в наших (пострадянських) країнах з моменту набуття незалежності, оскільки в спадщину від СРСР нам досталася країна, вектор розвитку яких було направлено на формування постіндустріальної економіки. Загальний розвиток науки і виробництва в СРСР із початку 70-х років минулого століття взагалі відбувалися через зміну у взаємодії людини і суспільства із інформацією. Однак, зростаюча залежність процесів розвитку наших (пострадянських) країн від джерел змістовної інформації, знань та інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), які застосовуються для обробки, збереження і трансляції інформації, не привела до створення у нас принципово нових концепцій трансформацій і розвитку суспільств інформаційного і громадянського, а накопичені людством знання в якості інформаційного ресурсу (ІР) не стали повною мірою ресурсом нашого розвитку.

На жаль, вони і дедалі не стають у нас, на відміну від розвинених країн, одним із фундаментальних чинників розвитку суспільства, через які розкривається могутність і сутність людини, суспільства і держави. Концентруючи в собі знання набуті цивілізацією, ІР, безумовно, стають специфічною оболонкою інноваційного розвитку і просто ноосферою життя нашої людини і суспільства. Засвоєння величезних масивів знань через систему освіти взагалі є основним мутагенним фактором нашої загальної еволюції. Особливо сьогодні, коли людство однозначно підійшло до межі повного відчуття нової ери свого розвитку, яку ми метафорично іменуємо інформаційною цивілізацією. Ми достатньо часто згадуємо пророчі слова нашого великого земляка В.І. Вернадського про нещадну боротьбу держав і суспільств, в якій перемагатимуть і виграватимуть ті, на боці яких стоятимуть наука і знання, які вмітимуть користуватися їхніми вказівками, будуть спроможні створювати кадри працівників, які володітимуть останніми успіхами техніки і точного мислення, однак досі повільно вибудовуємо засади інноваційних підходів в розбудові держави, які пов'язано із становленням громадянського і інформаційного суспільства.

Оглядаючи минулі аграрний та індустріальний етапи технологічного розвитку людства, можна сказати, що сутність діяльності громадян там здебільше полягала у перетворенні і переміщенні ними речовин, з часом енергії, для потреб існування і розвитку. Потреба ж у перетворенні та переміщенні інформації і знань – формування інформаційних ресурсів розвитку, виникла тоді, коли темпи розвитку економіки потягнули за собою технологічні проблеми соціального, культурного, екологічного життя людини і суспільства. Скажімо, сьогодні темпи економічного зростання самі по собі перестали розглядатися як основний критерій розвитку, адже воно за своєю суттю відбувається за рахунок нищення природних ресурсів, і не тільки нафти, газу і корисних копалин, але й питної води, повітря тощо. На початку ХХІ століття людство стикнулося із глибинними протиріччями, коли самі по собі їх знання та навички, вміння окремих людей діяти раціонально не стають запорукою позитивного розвитку суспільства. Вочевидь всім стає зрозумілим, що дедалі більше потрібні воля і свідомість суспільств, вміння і бажання громадян користуватися знаннями. Дедалі більше загострюються протиріччя між зростаючими потребами в ресурсах і неспроможність

біосфери забезпечити їх відтворення. Людство почало усвідомлювати, що соціально-економічний розвиток світу набув ознак прискореного руху до глобальної екологічної катастрофи, яка ставить під загрозу не тільки подальший розвиток, задоволення життєво важливих потреб і інтересів майбутніх поколінь людей, але й саму можливість існування людства. Необхідність знайти вихід із такого становища обумовила гостру потребу технологічної й організаційної конвергенції свідомості, почуттів, науки й освіти, всього життя суспільства взагалі на основі ефективного використання інформації та знань. Зокрема, виникла потреба побудови нових теоретичних моделей розвитку на їх практичному використанні – інноваційної діяльності. Вектор суспільно-політичних змін було підпорядковано на пониження концентрації й монополізації влади в державі й суспільстві, на розвиток процесів національного визволення, забезпечення суверенітету націй, утворенню і розвитку національної державності через демократизацію суспільно-політичного життя.

На жаль, сьогодні безліч заходів влади не надихають нас на швидку перемогу. Засади інформаційного, громадянського і інноваційного суспільства вибудовуються в наших країнах досить повільно. Новації, енергія наших громадян, їх ціннісно-орієнтоване гуманітарне знання, а не ціннісно-нейтральне «наукове», не стало сутністю інноваційної діяльності. Дедалі більш відчутною стає відсутність взаємодії економічної («інформація – знання») і соціальної («людина – суспільство») систем.

Це, безумовно, стало поштовхом для процесів оволодіння громадянами владними повноваженнями в управлінні справами через створення громадянських суспільно-політичних структур в соціально-політичному організмі країни, тобто, сприяло формуванню засад функціонування структур громадянського суспільства і правової держави. Відбувається це за умов бурхливого розвитку інформатизації наших країн, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), які стали одним із ключових факторів загальної соціально-політичної трансформації в суспільстві. Саме тому проблематика впровадження ІКТ набула у нас всюди значного резонансу.

Всі суспільства, як сукупності людей, організованих територією розселення, та мовою, без якої немає зв'язків і порозуміння, навіть сімейного споріднення, з появою комп'ютерів і кібернетики суттєво розширили діапазон поширення трансляції інформації, якою володіли. Класичні засоби комунікації, як то: радіо, телебачення, телефон, – у XX столітті з появою комп'ютерної техніки доповнилися новітнім обладнанням телетрансляційних транскордонних комп'ютерних систем зв'язку (ТКСЗ), які оповили світ, стали рушійною силою в становленні засад інформаційного і громадянського суспільства. Вони знизили вартість інформації і знищили багато бар'єрів при її передачі й отриманні в інформаційно-комунікаційному просторі.

ТКСЗ стали не просто невід'ємними компонентами розвитку точних наук і нових технологій: робототехніки, оптоелектроніки із елементами голографії і інтегральної оптики... Вони стали локомотивом розвитку людської свідомості і свободи підприємництва в економіках передових країн світу, а можливість вільного використання світових ІР обумовили комплексно якісну трансформацію ІКТ.

Розвиток засобів і систем зв'язку, ІКТ взагалі, в свою чергу, обумов появу в суспільстві зворотного зв'язку громадян із владою, надав їм можливість ведення повноцінного діалогу – створив умови формування довгоочікуваних засад високотехнологічних комунікацій для становлення і розвитку громадянського суспільства, про яке мріяли філософи-гуманісти всіх епох. Сьогодні, під впливом ІКТ та ТЗКС суспільство демократизується, відбувається становлення інституцій громадянського суспільства, в якому громадяни дедалі більш активно впливають і формують напрями дій владних структур, прискорюють економічне зростання своїх країн. До того ж, системна комунікація поглиблює наукові дослідження, особливо тих, на результати яких очікує суспільство, вдосконалює освіту, яка обумовлює подальшу потребу націй в інноваціях, і не тільки в тих сферах, які змінюють економіку, а й в загально соціальній структурі потреб суспільства, його правовій культурі, методах державного управління тощо.

У розвиток технологій і побудову взаємовідносин притаманних «інформаційному суспільству» вкладено й дотепер вкладаються величезні кошти, значні сили й засоби, створюються спеціальні центри, комісії, державні органи управління тощо. В основі зусиль лежить усвідомлення того, що формування й розвиток інформаційної інфраструктури, знаходження адекватних відповідей на виклики глобального інформаційного середовища стають запорукою сталого розвитку країн, суспільств через виникнення структур громадянського суспільства управління країнами взагалі.

Запорукою повноцінного входження країн в ланцюги світової економіки і головною вимогою до них є доступність потрібної інформації в будь-якому місці світу й у будь-який час

для потреб глобального розвитку. Вирішуються це за допомогою розвитку ІКТ, систем транснаціонального зв'язку і, як наслідок, приведенням законодавства країн до єдиного стандарту взаємовідносин в інформаційно-комунікаційному середовищі – між «ядром» і «периферією» світу. Немає потреби доводити, що процес цей складний і що наслідки розвитку ІКТ не є винятково позитивними. Поряд з можливостями, що відкриваються, перехід до глобального «інформаційно-комунікаційного суспільства» пов'язано з появою низки виключно нових і загостренням старих загроз і викликів у всіх сферах людської діяльності, включаючи світову політику. Про це переконливо доводить розвиток соціальних мереж, можливості яких продемонстровано в 2011 році в країнах Північної Африки і на Близькому Сході, США, Англії, Франції, Італії, Норвегії тощо, де сучасні технології і засоби сучасних комунікацій стали елементом організації масованого виступу людей проти існуючих політичних режимів, створивши справжнє цунамі в новітній історії світу. Події 2011 року переконливо довели, що створити суспільство із збалансованими важелями впливу на розвиток ІКТ і процеси поширення інформації взагалі поки що неможливо.

Безумовно, сучасні ІКТ і їх взаємодія із суспільством повинні еволюційно дозріти, а це довготривалий процес, на який впливають чисельні зовнішні і внутрішні впливи щодо побудову глобального громадянського суспільства взагалі. Тож цей процес слід поки що розглядати, головним чином, не інакше як здатність громадян країни адекватно реагувати на виклики часу. Розвиток технологічних можливостей ІКТ тут відіграє значну роль, оскільки участь громадян у процесах розбудови держави, в координатах поки що єдиної вимірної геополітичної форми суспільства відбувається через них. Саме тому надзвичайно актуальним є питання розуміння процесів розвитку засад громадянського суспільства у взаємозв'язку із процесами інформатизації і, як наслідок, розвитком суспільства інформаційного. Безумовно, глобальні інтеграційні процеси в економіці, культурі, політиці просувають ідею формування інформаційного суспільства у світовому масштабі або регіональному (наприклад, ЄС), але поки що ці питання аналогічно до громадянського, найбільш актуальні і помітні на рівні окремих держав.

Відомо, що ключовим поняттям громадянського суспільства є «громадянин». З часів нідерландської, французької, англійської буржуазних революцій громадянин країни вважається головним суб'єктом життя суспільства. Саме громадянин країни активно впливає на процеси змін і сьогодні, розглядаючи громадянське суспільство, ми розуміємо його більше як зростання комунікативних процесів громадян в суспільстві. Само поняття «громадянин» ми взагалі дедалі більше розкриваємо через діяльність людини в громадських організаціях і інституціях. Під впливом людей – громадян своїх країн, світ активно змінюється і дедалі більше потребує нових креативних поглядів на всі проблеми і мету розвитку суспільства, обумовлюючи, зокрема, зростання потреб в знаннях і змістовній інформації і в досконалих технологіях їх генерації і поширення.

Зміни у взаємодії людини і суспільства із інформацією не могли відбутися без створення нових форм перетворення інформації за допомогою засобів і методів (алгоритмів роботи) обчислювальної техніки, яка зробила можливою просту її фіксацію на матеріальних носіях у цифровому вигляді, що, в свою чергу, сприяло сприйняттю інформації через розвиток кібернетики. Зростання обсягів інформації і її різноманіття, суміш в її складі ілюзорності й дійсності, можливість вільного вибору критеріїв оцінки подій, особливі умови роботи із джерелами інформації вимагали її появи.

Термін «кібернетика» вперше, після древніх греків, ввів у 1934 р. французький вчений А.М. Ампер у запропонованій ним класифікації наук для позначення науки управління людським суспільством, якої не існувало в ті часи. Невдовзі його було забуто. Відродив цей термін американський вчений Н. Винер у назві книги, яку він опублікував у 1948 р. Цей рік прийнято вважати датою народження кібернетики як самостійної науки. Н. Винер визначив кібернетику як «науку про управління зв'язком в тварині і машині». Людське суспільство із визначення тоді випало. Відчуваючи цей недолік, Н. Винер вже у 1954 р. опублікував нову книгу «Кібернетика і суспільство». Приблизно тоді, у 1956 р., англійський вчений У.Р. Ешбі виклав суть кібернетики більш системно, і на цьому підґрунті в Україні у системі Академії наук виник Інститут кібернетики на чолі із В.М. Глушковым, наукові доробки і відкриття якого, досвід діяльності величезного колективу вчених нам ще належить засвоїти, вивчити і використати при розбудові засад громадянського і інформаційного суспільства.

Сьогодні ми звикли, що кібернетика формує в світі «*новий синтез науки і інновацій*», який містить великі можливості для інноваційного прогресу» [1], і людина стає тут об'єднуючим елементом взаємодії. Саме тому, скажімо, питання захисту інформації, інтелектуальної власності, особливо авторського права, товарних знаків, комерційної таємниці та патентів, як

ресурсу сталого розвитку країн в новітню добу стало сьогодні потребою національних законодавств. На рівні нових технологічних можливостей і моделей інформаційного простору, вони сприяють більш ефективному виконанню правил поведінки із інтелектуальною власністю при зростанні обсягів міжнародного співробітництва, прагненні знайти шляхи полегшення доступу до освіти та культури інших народів, заохоченні свого населення до інноваційної діяльності.

Безумовно, розвиток засад інноваційної економіки дедалі більше стає стрижневою основою всіх інституціональних змін і в соціальній сфері будь-якому суспільстві, оскільки вимагає для вирішення питань розвитку залучення дедалі більше системно обізнаних в процесах розвитку високотехнологічних виробництв фахівців, здатних адаптуватися до темпів стрімкого розвитку науки і техніки і ІКТ, зокрема. Саме тому наш подальший розвиток, значною мірою, вимагає змін в системно-правовому регулюванні процедур доступу як до інформаційно-комунікаційних технологій, так і до джерел змістовної інформації, – по-перше, природничонаукових знань, оскільки через них йде впровадження результатів пошуку трансформації і реалізації механізмів інноваційних процесів.

На жаль, сьогодні через небажання наших законодавців вивчити складні алгоритми системно правових механізмів регулювання інноваційної діяльності вже виникло багато загроз детермінації незворотної ланцюгової реакції, втрати темпів технологічного оновлення і розвитку виробництв і не можемо конкурувати із розвиненими країнами. Негативні наслідки таких процесів ведуть до непередбачуваних подій – від техногенних катастроф до розповсюдження злочинних (кримінальних) технологій, і, кінець кінцем, до створення і неконтрольованого інформаційного хаосу і колапсу.

Час довів, що чисельні проблеми суспільного розвитку пов'язано із прогресом в розвитку ІКТ і ТЗКС. Вони торкаються інтересів всіх народів і держав, вимагаючи спільних зусиль світового співтовариства в пошукові й реалізації домовленостей і рішень в їх розбудові. Навіть якщо це не являє собою «проблему» в сенсі її розуміння нашим суспільством, «problem» (англ.) або «problematique» (фр.) – тут має місце проблематика однозначно глобальна. Незаперечним є те, що будь-яка із глобальних проблем світового життя і світової політики (будь то роззброєння, екологія, бідність, тероризм інше) має зв'язаний із ІКТ і ТЗКС вимір. Ми бачимо як в сучасному світі активно відбувається «інформатизація» силових структур і збройних сил всіх країн, як поводять себе терористичні угруповання через «інтелектуалізацію» традиційних озброєнь та засобів поневолення людей, як вдосконалюються поліцейські методи боротьби із злочинністю, як інформаційна зброя, ефективно доповнюючи традиційну, а у ряді випадків замінюючи її, дедалі більше, одночасно, стає важливим елементом військового потенціалу держав і терористичних угруповань.

Як вже відзначалося, ми бачимо сьогодні, що розвиток інформаційного тиску на людину пов'язано із вдосконаленням Інтернет-технологій, зокрема, тому, що для них не існує державних кордонів, обмежень в часі й просторі. Технології миттєвої глобальної комунікації, доступність інформації в будь-якому місці й у будь-який час дозволяють, зокрема, через соціальні і інші мережі діяти так, що загрози з'являються миттєво, глобально й «невідомо звідки».

Ми звикли, що з часів створення Інтернету у 80-х роках минулого століття за ним наглядають американці. Вони встановлювали перші технологічні стандарти, приймали рішення про те, як мають виглядати Інтернет-адреси тощо. Однак, ми стаємо свідками того, що світове співтовариство наполягає на демократизації мережі, транскордонна просторова структура Інтернету вступає в протиріччя із законами національних держав, у межах яких вони звикли діяти. Національні держави починають вимагати серйозних політико-правових змін в організації процесів використання Інтернет-технологій.

Скажімо, сьогодні розміщуючи в Інтернеті інформацію, її творці у більшості випадків не можуть навіть передбачити того, в якій країні користувачі отримають до неї доступ і чи не порушуватиме вона місцеве законодавство. Подібні питання, що стосуються доступності Інтернету й інших глобальних систем комунікації, стало одним із ключових в розумінні проблем безпеки суспільно-політичного розвитку майже у всіх країнах світу. Дискусія щодо контролю за всесвітнім павутинням – питання принципу, а не фактичного виконання, тому що у сьогоднішньому суспільстві неприпустимо, щоб повноваження над таким глобальним ресурсом знаходилися в руках однієї держави, це стало суперечити принципам самого Інтернету – відкритого і незалежного.

Болючою для суспільства є і несанкціонована владою поява новітніх, більш досконалих технологій зв'язку і комунікацій, що, до того ж, супроводжується суттєвою зміною прав

власності громадян на інформацію, засоби і технологічні комплекси операторів комунікаційних систем, тобто, значною мірою обмежує права громадян як постачальників інформації тощо. Так, на прикладі міжнародних подій 2011 року ми вже побачили, що відключення від Інтернету сьогодні означає втрату важелів державного управління, миттєвий і повний параліч фінансової системи, як наслідок, неминучий колапс економіки.

Світ вже відчув, що без надійного забезпечення доступу громадян до інформації й сервісів, доступних через Інтернет, багато питань національного розвитку і безпеки просто втрачають сенс. Одним із найбільш відомих, але не єдиним аспектом цієї проблеми, є «цифровий розрив» (digital divide) – різниця в можливостях між тими, хто, у силу технічних, політичних, соціальних або економічних причин, має доступ до ІКТ, і тими, хто такої можливості не має. Масштаб цієї проблеми в світі величезний, оскільки такий розрив має місце не тільки між різними країнами, але й між різними регіонами й соціальними групами усередині однієї країни. Світ активно обговорює теми інформаційної рівності людей, зокрема, тих, хто має обмежені можливості або на гендерну рівність з огляду на процедури доступу жінок до благ «інформаційного суспільства» тощо.

Безумовно, формування засад і умов нашого входження до загальносвітового інформаційного простору вимагає від нас, перш за все, чітко викласти питання щодо вирішення сукупності названих і інших проблем, проблем свободи слова і спілкування, доступу до інформації, гарантій щодо інформаційних прав людини взагалі, захисту персональних даних, контролю за транскордонною передачею даних тощо. Проблем тут багато, і всі вони, значною мірою, пов'язані із розвитком ІКТ. Сьогодні виявляється, зокрема, що через недоліки у правовому регулюванні інформаційної сфери, корумпованість, низькі професійні якості та застарілі стандарти управлінської діяльності вагомою загрозою в інформаційній сфері стають іноді самі органи державної влади через свої дії або бездіяльність.

Проблеми облаштування демократичних засад в інформаційних відносинах для нас, безумовно, не нові, але залишаються вкрай актуальними, особливо в умовах криз і соціальних потрясінь, які переживає сучасний світ. Підставою для їх термінового вирішення є те, що інформація і суспільство є невіддільними одне від одного за своєю природою і онтологією. Пізнання людиною навколишнього світу і самої себе відбувається, як відомо, внаслідок сприйняття об'єктивної реальності і розуміння своєї ролі в житті глобального світу, аж до постановки завдань щодо розкриття понять і змісту його складових, зокрема, і цих двох складових соціуму заради запобігання їх диктатури в ХХІ столітті. Інформація і знання дедалі більше стають найважливішим *ресурсом* і *капіталом*, визначаючи не тільки прогрес високотехнологічних сегментів економіки й культури, але й характер трансформації впливу на суспільний розвиток різних політичних структур і інститутів. Зокрема, на формування в суспільстві певно нової *класократії* (від лат. *classis* – розряд), теоретичні концепції і практичні дії якої підпорядковано виділенню в суспільстві нової великої соціальної групи (класу) *інформократії* (від лат. *information* – ознайомлення, роз'яснення), і обґрунтуванню їх авангардної, ведучої, панівної ролі відносно інших груп громадян і держави в цілому. Влада людей, які володіють інформацією, фактично повною мірою починає сьогодні відчутно давати про себе знати. Розвиваючи інформатику і інші науки і технології, потреба в яких гостро відчувається в громадянському і інформаційному суспільстві, зобов'язує державне управління передбачати їх вплив на всі процеси розвитку, а також можливість впливу через них інформаційної диктатури з боку інших держав.

За таких умов, виконуючи економічні і соціально-політичні функції регулятора, держава має адекватно реагувати на величезну сукупність різноманітних взаємовідносин в інформаційній сфері постійно, розвивати і удосконалювати тут право, яке стрімко змінюється під впливом розвитку технологій. Так, зокрема, відбувається юридична адаптація до стрімкого розвитку технологій, використання таких її атрибутів, про які донедавна взагалі не було чути, як то: електронні документи, електронний підпис, електронні послуги, цифрова аудіо відеотехніка, мультимедійні пристрої й інші новації, які з'являються майже кожен день.

Назва процесу, який ми за звичкою називаємо науково-технічною революцією (НТР), в певному розумінні умовна відносно розвитку ІКТ і ТЗКС, оскільки революція, згідно з сучасним наукознавством має початок і кінець в зміні парадигм розвитку, а те, що відбувається сьогодні в інформаційній сфері, кінця не має. Це послідовність революцій – комп'ютерна, інформаційна, нанотехнологічна, гуманітарна тощо. Ми бачимо тут якісний стрибок у всій системі практичного перетворення світу сучасним людством і за таких умов органічне «адсорбування» впливу новітніх технологій у повсякденне життя традиційна мораль суспільства не витримує. Всі висновки та оцінки філософів і політологів лише

пов'язано з аналізом надскладної ситуації, в якій органічно переплетено морально філософські, соціологічні та інші аспекти присутності людини в світі. Навіть постановка проблеми щодо морально-соціологічної визначеності науково-технічного прогресу виходить за межі загально прийнятих суспільством оцінок. Йдеться не про звичайне співставлення наукових знань як головного чинника прогресу з моральними оцінками, а про те, що моральні, соціологічні та антропологічні параметри й оцінки необхідно досліджувати з погляду на проблеми розвитку засобів і технологій комп'ютерної доби.

Сьогодні транснаціональні корпорації здатні за допомогою ІКТ заздалегідь визначати левову частку людських потреб в продуктах, які вони виробляють, утворюючи вакуум у виборі людиною сенсу і мети своєї діяльності. На жаль, техніка заповнити їх не може і, таким чином, виникає гостра потреба у вихованні світоглядних поглядів з огляду на розвиток науково-технічної сфери, оскільки її могутність активно впливає на формування фундаментальних властивостей людини і суспільства. За таких умов, суспільно-політичні науки, зокрема, політологія, філософія мають не уможглидно, а дієво визначити вектор розвитку таких змін. Сучасні гуманітарні дослідження вже визначають сучасну техніку не як знаряддево-прикладну, а як фундаментальну, як онтотехніку, яка створює новий просторово-часових континуум, нове сенсорне середовище та засоби його сприйняття через віртуальність світу, тобто, через іншу технологічну озброєність. Саме тому, погодимось, що перш ніж розглядати стан та умови розвитку форм інноваційного розвитку, слід розглянути умови становлення засад громадянського суспільства в умовах інформаційно-комунікаційної революції, чітко визначитися щодо розуміння тандема інформаційного і громадянського. Хоча б для того, що у цьому тандемі визріває і знаходить реальність такого концепту, як «воля» нації до розвитку [2]. Зрозуміло, що за таких умов головним завданням національних еліт є вчасне і передбачуване забезпечення організаційних форм переходу від історично вироблених, але застарілих цінностей свого народу, стимуляції процесів суспільного розвитку в історичній перспективі. Недарма своїм найважливішим науковим досягненням ХХ століття американські вчені-економісти назвали не підготовку до польоту людини у космос, не ядерну енергетику, не телебачення або Інтернет, не відкриття у генетиці, а створення національної інноваційної системи [3], яка забезпечує їх світове лідерство.

Неузгодженість концепцій розвитку суспільства, затягування суспільством вирішення проблем інноваційного розвитку, особливо на стадії технологічного оновлення, загрожує нації виродженням. Реальність такої перспективи бачиш, коли встановлюваний глобальний уніформізм формує жорстку вертикаль системами влади, тотальний контроль за поведінкою людини за допомогою засобів ІКТ, яких ніколи ще й не існувало. Він зростає і підвищує, зокрема, залежність свободи людей від наявності грошей, пригнічує їх гідність. Фактично це стає вищою формою рабства і, як наслідок, формою масового поневолення людини Мамоною – богом багатства, жадібності, користолюбства, грубої чуттєвої насолоди тощо. Сьогодні не тільки окремі люди, а й великі прошарки суспільства постають перед дилемою: або бути конформними, або виключеними, і одночасно усвідомлюють, що людство, як це вже неодноразово відбувалося, стало свідком невдалого нав'язування стандартів життя, культури, демократії... Так само невдалим виявляються спроби окремих країн революційно «переплигнути» природні етапи свого еволюційного розвитку. Історія не знає позитивних прикладів «стрибокподібного» переходу, скажімо, від феодалізму до стійкого, соціально-орієнтованого суспільства, минаючи основні стадії розвитку.

Перспектива повернення з рабства раціоналістичної логіки до свободи духу нації і її громадян надходить із ноосфери, із розумінням потреби в новому соціальному устрої, заснованого на духовній свободі і вільних правах громадян на інформацію, достойне життя тощо, тобто, на облаштування засад громадянського суспільства. Втілення ноосферних цінностей громадянського суспільства в стратегію глобального розвитку, хоча й детерміновано об'єктивно, вимагає одночасно сприяння людського розуму у всіх сферах наукового пошуку, який знищує фіксовану межу в сучасному розвитку знань про природу, про явища в соціальному житті людини і суспільства. Без усвідомлення людиною відповідальності за життя, не тільки борючись за своє біологічне або культурологічне виживання, але й за збереження видової різноманітності всього органічного світу планети, соціальний прогрес неможливий. Надзвичайно важливим тут є орієнтація суспільства на дослідження вчених, які поєднують технологічні прогнози, технологічний практицизм із прискіпливою роботою соціологів, психологів, філософів, торуючи дорогу своєму народові у майбутнє.

Саме для цього потрібна концептуальна розробка концепцій інноваційного розвитку держави через вирішення засад функціонування структур громадянського і інформаційного

суспільства. Зрозуміло, що це винятково складна соціально-економічна система, яка розвивається в умовах глобальних трансформацій. Першочерговою вимогою до таких розробок є їх системна повнота, тобто включення до них всіх визначальних складових процесів побудови інформаційного і громадянського суспільств, які розвиваючись багато в чому будуть визначати якість майбутніх проектів, ефективність їх реалізації і функціонування.. Відзначимо, що сьогодні невиконання цих вимог найчастіше обумовлено не відсутністю наукового знання, об'єктивної необхідності або необхідної технології, а невмінням і небажанням управлінської еліти з інженерною обов'язковістю виконувати найважливіші умови працездатності соціуму знижує ефективність і прогресивність реформ, і стає дедалі більше небезпечним. В свою чергу, невиконання вимоги системної повноти в управлінні системною трансформацією травмує і карає соціум все більш масово і глибоко.

Ми вважаємо, що, скажімо, визначення в законах і урядових постановах такого базового поняття, як концепція, вже має системно всебічно показувати склад майбутньої концепції, оскільки це погляди, розроблені на базі системної і якісної повноти, на сутність, цілі (мету), характер і можливості майбутньої діяльності, а також взяті за основу наукові і технологіко-конструктивні уявлення щодо визначальних для цієї діяльності процесів (технологія, структура, організація, управління, духовна атмосфера, умови), заснованих на них пропозиціях, способах, шляхах, засобах, підготовці, функціонуванні, набутті і використанні результатів, удосконалюванні, розвитку, включно із загальною архітектурою цієї сфери діяльності.

Визначаючи громадянське суспільство як *«стан суспільства, при якому всі його інституції в сукупності і взаємодії здатні забезпечити саморегуляцію і синергетику розвитку, співвідносячись з умовами конкретного історичного періоду розвитку в оточенні інших геополітичних утворень планети (держав)»*. Якщо один з найпоширеніших варіантів трактування громадянського суспільства пов'язано з діяльністю недержавних громадських організацій, а другий, включає в структуру громадянського суспільства взаємодію держави з бізнесом і «третьою силою», без точного її визначення, то в підсумку створюється тривіальна модель, в якій «держава», під якою вбачається не що інше, як система влади, залишається за межами громадянського суспільства. Як наслідок, виникають складні проблеми їх примирення або протистояння, можливо навіть протиборства.

Спробуємо уявити складні зв'язки складових громадянського суспільства із факторами інформатизації сучасної країни та реакцією останньої на можливість змін правових норм.

Зв'язок інституцій громадянського суспільства з факторами інформатизації й об'єктами правового забезпечення цього зв'язку

Інституції громадянського суспільства (суб'єкти)	Функціональна сфера впливу	Важливі фактори інформатизації	Правова реакція
Індивід (громадянин, фізична особа) Сім'я (родина)	Усі сфери життєдіяльності суспільства Права і свободи людини	Формування активної креативної мислячої особистості, ліквідація цифрової нерівності; фактор готовності людини до нових умов існування	Захист прав, свобод і інтересів людини, громадянина, безпека особистості; забезпечення доступу до інформації, інших інформаційних прав
Органи державної влади Органи місцевого самоврядування	Організація і управління суспільними процесами, забезпечення демократії, законності, соціальності, безпеки	Державна інформаційна політика; «електронний уряд»; інноваційні процеси на основі можливостей сучасних ІКТ	Розвиток інформаційного законодавства, порядок використання інформаційних ресурсів, забезпечення інформаційної безпеки цивільного суспільства, контроль

Органи публічної влади	Реалізація функцій у визначених сферах громадського життя	Вплив на формування і реалізацію державної політики, мобілізація активності громадян	Забезпечення прозорості правового статусу і форм діяльності в просторі громадянського суспільства
Господарючі суб'єкти	Економіка, виробництво, послуги, ринок	Баланс інтересів організацій, людини і суспільства, забезпечення іміджу економіки країни	Освоєння інформаційного простору, формування гарантій інтересів споживачів, безпека бізнесової діяльності
Об'єднання, союзи громадян – недержавні організації; правозахисні організації тощо	Реалізація життєвих цілей громадян – членів організацій	Формування цілей по інтересах, соціальних страт в сфері освіти, культури	Нормативно-правова основа розширення сфер дії з метою отримання позитивних результатів для громадянського суспільства
Партії, політичні об'єднання; профспілки	Політичні процеси, вплив на політику й ідеологію суспільства	Консолідація громадян за політичними інтересами, цілями розвитку суспільства; ліквідація ознак приватноправових організацій	Забезпечення волі, креативності, партнерства в ім'я інтересів громадянського суспільства
ЗМІ, інші форми масової інформації	Забезпечення прямих і зворотних потоків зв'язку інституцій громадянського суспільства	Підвищення інформування громадян суспільства, органів державної влади та місцевого самоврядування й інших суб'єктів; фактор відкритості і гласності	Законодавче регулювання ролі носіїв інтересів громадянського суспільства, його структур і інститутів
Інфокомунікації, Інтернет	Середовище інформаційної неформальної і формальної взаємодії необмеженого кола суб'єктів	Доступність інформації; поширення знань; зміна форм взаємодії на базі ІКТ	Припустимий і можливий вплив на екологію інформаційного середовища
Церква, конфесії	Сфера формування і підтримки моральності, моралі, віри	Зниження конфліктності, недовіри людей друг до друга, розвиток гуманної моралі і моральності	Підтримка цієї форми суспільних контактів, партнерства різних конфесій в ім'я благ людини і людства

Виявлений зв'язок інституцій громадянського і інформаційного суспільства (зрозуміло, що у реальності їх значно більше), напрямків їхньої діяльності і значимість для інформатизації суспільства, а також вплив права на процеси їх розбудови потребує, безумовно, більш глибоких досліджень. Вони дозволять отримати більш якісну картину щодо формування і значимості інститутів громадянського і інформаційного суспільства, які народжуються синхронно.

Можна з упевненістю сказати, що дослідження становлення таких інститутів як: виховання особистості індивіда, як члена суспільства; вибір органів влади й інших форм демократії; справедливість і законність; контроль над діяльністю органів влади, – поки що розосереджено по різних наукових напрямках, однак формування засад для подальших інвестицій в людський розвиток, формування суспільної свідомості, суспільної думки, добродійності і милосердя, авторитету, престижу ідеї служіння Батьківщині, інформування населення і зворотній зв'язок, захист безпеки громадянина через боротьбу з корупцією, правопорушеннями і злочинними діями, підвищить відповідальність громадян за своє життя і життя країни в цілому тощо. Вирішення названих проблем лежить в площині наукової і практичної діяльності соціологів, політологів, політиків, правознавців, різних дослідницьких інститутів, можливо, спеціальних суспільних установ, яких вимагає розвиток громадянського суспільства.

Державної і суспільної уваги вимагає і поглиблене вивчення питань розвитку інформаційного національного простору, як суспільного інформаційно-комунікаційного середовища. З огляду на те, що воно, безумовно, належить суспільству і дедалі більше набуває для людини і суспільства еволюційного значення, це виключно важлива проблема. Відносини, що виникають в інформаційній сфері суспільства на сучасному етапі розвитку, об'єктивно потребують розвитку методів правового регулювання – інформаційного права [4]. Це, зокрема, відображено в декларації Довіля. В ній відзначено те, що на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку країн світу робота із інформацією та знаннями всюди вимагають змін і залучення до управління ними фахово підготовлених свідомих громадян, які самі по собі об'єктивно стають стратегічним ресурсом країн, умовою розвитку людини, народів та держав, обумовлюють спроможність націй і людства взагалі до інноваційної діяльності і, як наслідок, до позитивного суспільно-політичного розвитку громадянського і інформаційного суспільств.

В основі вирішення названих проблем забезпечення виконання таких умов, безумовно, лежить низка питань, що вимагають більш чіткої методології із закріпленням правової підтримки щодо порядку відносин всіх акторів діяльності в суспільстві. Уявляється, що такий підхід повинен передбачати і відповідь на запитання про те, як зв'язати інституції (структури) громадянського суспільства з його інститутами (напрямами і формами діяльності), з одного боку, і забезпечити кожного громадянина суспільства визначеними повною мірою – конституційно, правами й обов'язками в інформаційній сфері. Саме тут, безумовно, формуються засади політико-правової моделі організації майбутнього суспільства. Не викликає сумнівів, що розвиток засад інформаційного права тут дедалі більше відіграватиме значну роль і саме тому в найближчий час воно стане повноцінною сферою права, яка буде відігравати визначальну роль у розвитку суспільства XXI століття.

Література

1. Даниэлл Белл. Грядущее индустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М., 1999. – 321 с.
2. Коллективная монография «Информационное право. Актуальные проблемы теории и практики». Под общей ред. д.ю.н., проф. И.Л. Бачило. М.: 2009. ЮРАЙТ. 530 с.
3. «Российская научная газета» (4.07.03).
4. Цимбалюк В.С. Інформаційне право – право інформаційного суспільства. // К.: Вісник НТУУ «КПІ», Політологія. Соціологія. Право. Випуск 3(7) 2010. (або Цимбалюк В.С. Інформаційне право (основи теорії і практики). – К.: «Освіта України». 2010. – 388 с.)

ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ: ПОСТРАДЯНСЬКА СПЕЦИФІКА

Белашко С. О.

завідувач сектору періодичних видань

Національного інституту стратегічних досліджень

Досліджено феномен партійного лідерства в умовах пострадянської трансформації. Проаналізовано етапи й чинники еволюції політичної участі пострадянських еліт в процесі становлення інституту багатопартійності.

Исследован феномен партийного лидерства в условиях постсоветской трансформации. Проанализированы этапы и факторы эволюции политического участия постсоветских элит в процессе становления института многопартийности.

The phenomenon of party leadership in terms of the post-Soviet transformation is studied. Stages and factors of the evolution of political participation of post-Soviet elites during the establishment of the multiparty system are analyzed.

Ключові слова: політичні партії, партійне лідерство, політична участь, механізми політичної участі, пострадянські еліти, соціальна мережа, патронатно-клієнтна система, ідеологія, представництво

Феномен політичного лідерства привертав увагу дослідників від самого початку суспільних наук. Йому присвячували увагу Геродот, Плутарх, Тіт Лівій та інші вчені античності. Великого значення функціям політичного лідерства надавали мислителі Середньовіччя та Нового часу – Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Р. Емерсон, Ф. Ніцше, Г. Тард, М. Вебер, Ж. Блондель, Р. Міхельс та інші.

Проблема політичного, зокрема партійного, лідерства є надзвичайно важливою в умовах пострадянського розвитку, який відбувається у неструктурованих суспільствах із досить низьким рівнем політичної культури та недосконалими механізмами політичної участі. Актуальність теми обумовлена утвердженням політичних партій як ключового інституту політичної системи України, а також визначальним впливом на їхню діяльність відносно вузького кола лідерів, що є продуктом становлення пострадянських еліт.

Серед українських вчених, що зробили внесок у розробку проблематики партійного лідерства з урахуванням національних особливостей пострадянської трансформації, варто відзначити В. Литвина, В. Якушика, В. Бебика, А. Пахарєва, В. Яблонського, В. Базіва, І. Кресіну, М. Томенка, О. Майбороду, В. Паламарчука, О. Литвиненка, І. Бекешкіну, С. Янішевського, І. Сало, Ю. Шведа, О. Фісуна, О. Кривошеєнка, Ю. Зущика, Т. Батенка, С. Кузнєцову, А. Мойсєєву. Крім того, низка науковців вивчала окремі прикладні аспекти партійного лідерства. Наприклад, питання побудови іміджу партій та їхніх лідерів досліджували Г. Почепцов, Р. Старовойтенко, О. Грищенко, В. Зливков.

Мета даної статті – ґрунтуючись на результатах попередніх досліджень, проаналізувати еволюцію еліт в процесі творення пострадянських держав, зокрема України, та розглянути феномен партійного лідерства в контексті політичної участі їхніх громадян.

Розвиток політичних партій в контексті еволюції пострадянських еліт

Пострадянські системи отримали у спадок від СРСР непрофесійність політичних еліт і зосередженість більшості можновладців на збереженні (а якщо можна, то збільшенні) своєї влади. Як класичні опортуністи вони коливалися разом із лінією партії і завжди захищали основу своїх привілеїв – монополію на владу. Ще в період СРСР республіканські еліти використовували як додатковий засіб легітимації власного панування націоналізм. Подібне сполучення опортунізму й експлуатації національних почуттів в умовах проблем із консолідацією демократії виявилось надзвичайно небезпечним і призвело до популістського використання націоналістичних настроїв у політичних цілях. Аналогічним чином представники цих еліт (переважно другого і третього їх ешелону), які не потрапили до кола керманичів нових незалежних держав, взяли на озброєння гасла соціального популізму та ностальгію значної частини громадян за радянськими часами.

Симбіоз «прагматиків» і «романтиків» призвів до формування нового політичного класу, діяльність якого під прикриттям гасел державного будівництва переважно зосереджена на концентрації у своїх руках влади і власності, внаслідок цього фактично виникає «владовласність» – основний ресурс нової олігархії.

В. Кувалдін відзначає, що в процесі побудови нових держав пострадянські еліти вирішують чотири найважливіші для себе (в порядку черговості) завдання: 1) поєднання в

нових формах влади і власності в руках вузького кола осіб; 2) входження – на других і третіх ролях – в космополітичну еліту глобального світу; 3) створення життєздатних держав; 4) будівництво демократичних інститутів. Дослідник цілком слушно наголошує: «Вони формують пострадянський соціум «під себе», так, як їм вигідно і зручно. Це не відтворення традиційних структур і стосунків радянської епохи, це не рух до ліберальної демократії, це не пошук національних стратегій модернізації, це особливий спосіб організації територіального простору, політичного життя, економічної діяльності, духовного виробництва, спрямований на закріплення панівного положення нового шару владовласників» [1, 3].

Повноцінна національна еліта має відповідати наступним вимогам: 1) бути здатною постійно розуміти, що відбувається в країні, й оцінювати поточну ситуацію з точки зору базових цінностей та історичних перспектив; 2) бути спроможною реально здійснювати зв'язок і взаємодію влади і народу, національною, прив'язаною до долі країни; 3) брати участь у визначенні довгострокових цілей країни [2]. Найбільша проблема української державності полягає «не стільки в неготовності представників так званої політичної еліти (як владної, так і опозиційної) відстоювати свої переконання, скільки, в більшості випадків, у повній відсутності будь-яких переконань як таких» [3, 4]. Партійні лідери, які повинні генерувати і поширювати в суспільстві певні ідеї та ідеали національного розвитку, дуже часто лише реагують на настрої й очікування електорату, будуючи свої програми не за власними глибокими переконаннями, а за порадами соціологів, що вивчають громадську думку.

Ріфат Шайхутдінов підкреслює, що еліта «є основним провідником базових цінностей і трансценденцій, які ведуть і мобілізують народ в демократичному суспільстві». При цьому він особливо наголошує на важливості того, щоб «еліти могли не просто формувати базові трансценденції та цінності народу, але й перетворювати їх на свої ціннісні установки» [2]. Натомість українська еліта виявляє нездатність поставити потреби суспільства вище приватних інтересів та амбіцій. Дмитро Табачник наголошує, що «переконання, заради яких можна й потрібно відмовитися не лише від влади (якщо доведеться), але й від будь-яких інших благ, зовсім відсутні в українських політиків», саме цим пояснюючи низку «постійних зрад провідними партіями як власних союзників, так і своїх виборців» [3, 4].

На нашу думку, у складі української еліти можна виділити принаймні шість складових: 1) колишня радянська номенклатура (політична – комуністична та комсомольська, господарська, військова); 2) колишня політична контреліта – дисиденти радянського періоду; 3) заангажована в політику творча та технічна інтелігенція; 4) підприємці та промисловці; 5) публічні політики та громадські діячі, що вийшли з «третього сектору»; 6) професійні інтелектуали (економісти, юристи, політологи, менеджери, журналісти), що обслуговують інтереси потужних фінансово-політичних угруповань. Представники кожної з цих складових мають власні, притаманні лише цій групі, правила (*patterns*) політичної участі. З часом представники перших трьох втратили домінуючі позиції в українському політикумі, четвертої і п'ятої категорій – посіли провідні місця, шостої – зберегли свою важливу, але не надто впливову роль. Відповідно, сьогодні формат політичної участі партійних лідерів в Україні визначають бізнесмени та професійні публічні політики, які ефективно поєднують у своїх руках владу і власність.

Можна цілком погодитись із точкою зору дослідника проблем громадянського суспільства Джона Кіна про те, що в радянський час в Україні «культивувалися цинічні, сервільні особистості, вправні в лицемірному подвійному мисленні й мовленні» [4, 77-78]. Більше того, на нашу думку, можна стверджувати, що в пострадянський період ця тенденція тільки посилюється.

В ході першого етапу пострадянської трансформації до влади в Україні прийшла деідеологізована частина державно-управлінської еліти. Вона уникала політичних конфліктів і загалом намагалась дистанціюватись від публічних політичних процесів. Відбулася своєрідна департизація структур державної влади. В цих умовах однією з основних функцій політичних партій стало формування організованої опозиції, її ідеологічне й кадрове забезпечення. Партії, виявившись неспроможними відіграти провідну роль у формуванні влади, спрямували основні зусилля на формування опозиційної еліти. Отже, за умов високого ступеня позапартійності політичної еліти важливою функцією багатопартійності стає формування потужної контреліти, здатної взяти на себе роль системної опозиції. Фактично це можна розглядати основним чинником формування відносно відкритої політичної системи та поступового збільшення рівня її прозорості. Однак якщо для суспільства це мало певний позитив, то для партійного лідерства мало переважно негативні наслідки, обумовивши відповідний формат політичної участі, характерними рисами якої стали популізм,

деструктивна критика, безвідповідальність, неготовність до компромісу, «неспроможність створити постійні політичні коаліції на принциповій платформі і підміну їх тимчасовими ситуативними блоками при збігу певних інтересів, наслідком чого є нерідко вирішальна роль випадковості при розгляді важливих питань державного і суспільного життя» [5, 10].

Пострадянські партії в абсолютній своїй більшості є організаційним оформленням механізму реалізації інтересів елітних угруповань. Аморфність пострадянських суспільств, несформованість їхньої соціальної структури зумовлює недостатню оформленість інтересів основних соціальних груп як цілісної системи. Через це політичні ідеології не виконують свої суспільні функції, відповідно «існуючі політичні партії не мають скільки-небудь чітких і системних ідеологічно-програмних настанов» [6, 106; 7, 39], натомість «ключову роль у формуванні суспільно-продуктивного середовища відіграють державні інституції і насамперед бюрократична еліта» [6, 107].

В пострадянських країнах і провладні, і опозиційні партії фактично являють собою досить закриті політичні корпорації, що не мають потреби в ідеології як інструменті внутрішньої консолідації. Україна є показовим прикладом цієї тенденції. «Приналежність колишньої високопоставленої номенклатури до тої чи іншої партії мотивується аж ніяк не новою світоглядною визначеністю щодо лібералізму, націоналізму, республіканізму чи консерватизму, а груповими матеріальними інтересами та особистими зв'язками» [5, 57-58]. Спроби ідеологічного розмежування між КПУ та СПУ, НДП та «Громадою», НДП та СДПУ(о), БЮТ та НСНУ, ПР та БЮТ мали переважно технологічний характер та спрямовувались на мобілізацію різних сегментів українського електорату в умовах загострення політичної конкуренції.

Пострадянські еліти багато в чому відрізняються від еліт розвинутих демократій, де політики розділяють єдині цінності, дотримуються загальних норм та стійких моделей поведінки. Спільність інтересів і наявність визнаних усіма правил обумовлені історично сформованим механізмом соціалізації еліт, у якому серйозну роль грає освіта, у тому числі політична й ідеологічна, яку здобувають у спеціальних партійних школах. У пострадянських еліт налагоджених механізмів політичної соціалізації немає. На відміну від монолітної радянської партійно-бюрократичної еліти вони ідеологічно аморфні й атомізовані. Консолідація певних груп еліти (значною мірою добровільно-примусова) в рамках «мегаблоків» йде тільки на шкоду партійному лідерству, оскільки відбувається на формальних засадах і, як правило, диктується тактичними, а не стратегічними чинниками. Практично всі партійні лідери, залучені до тієї чи іншої коаліції, розглядають таке об'єднання як ситуативне і кон'юктурне, часто сприймаючи перебування в ньому головним чином як додатковий козир у подальших політичних торгах.

Політичні лідери як суб'єкти патронатно-клієнтних відносин

В українській політології мали місце непоодинокі випадки ототожнення ефективної демократії з розгалуженою мережею політичних партій [8, 9]. І хоча такий підхід притаманний передусім молодим науковцям, тоді як досвідчені вчені підходять до проблеми більш системно, тенденція є досить симптоматичною. В цьому контексті варто згадати застереження російського політика Олега Морозова: «Ототожнення демократії з багатопартійністю взагалі, а не з тою багатопартійністю, яка служить демократії, є черговим сумним проявом скупості й ілюзій політичного мислення» [10]. Значною мірою відповідь на питання, чи служить певна партія завданням демократичного розвитку, залежить від мети та формату політичної участі її лідерів.

Політичну участь найчастіше підрозділяють на автономну й мобілізовану. **Автономна участь** – це вільна добровільна діяльність індивідів, що переслідують особисті й групові інтереси. Така участь передбачає достатню політичну компетентність громадян і є необхідною умовою реальної демократії. В пострадянських умовах, де політичні процеси значною мірою обумовлені неопублічними чинниками, справжня компетентність є привілеєм відносно вузького кола професійних політиків та експертів.

Варто наголосити, що в справжніх, а не «диванних» організаціях коло партійних лідерів не обмежено першими особами. До нього входять члени вищого колегіального органу (ради, бюро, президії), керівники регіональних партійних структур та сателітних громадських організацій (професійних, жіночих, молодіжних), чільні представники політичної сили в органах влади (керівники парламентських комітетів, органів державної влади та місцевого самоврядування), уповноважені партійні спікери.

Професійний рівень заняття політикою демонструють не лише партійні лідери, але і люди, які їх фахово обслуговують – партійні функціонери, профільні аналітики, політтехнологи, журналісти. Однак саме лідери задають вектор розвитку політичних партій,

саме їхня активність визначає загальну динаміку політичних процесів у державі. Формат політичної участі партійних лідерів справляє суттєвий вплив не лише на їхніх переконаних прибічників. Опосередковано він впливає і на інші соціальні групи, зрештою і на суспільство в цілому, формує у громадян уявлення про правила політичного процесу та параметри політичної активності, а отже, і суспільні норми політичної участі.

Мобілізована участь має примусовий характер. Стимулами політичної активності стають страх, адміністративний примус, традиції. Як правило, мобілізована участь спрямована на підтримку політичного режиму, її метою є демонстрація лояльності правлячій еліті і схвалення політики уряду. Вона характерна для традиційних суспільств та тоталітарних режимів. Однак нерідко вона використовується, переважно у маніпулятивних формах, і в демократіях, особливо в періоди виборчих кампаній.

Маніпулятивна участь – різновид мобілізованої участі. Вона має місце при нав'язуванні масам за допомогою пропаганди, дезінформації й інших способів політичних цілей, що не відповідають їхнім інтересам.

В умовах незрілої демократії рядові партійці часто стають засобом реалізації корисливих інтересів і честолюбних задумів своїх лідерів, які використовують для цього різного роду міфи й утопічні ідеї. Отже, автономна політична участь партійних лідерів значною мірою спрямована на те, щоб поставити під свій контроль участь максимально можливої кількості виборців, тобто зробити її маніпулятивною або й відверто мобілізованою.

Важливим чинником політичної активності партійних лідерів є щільність соціальних мереж, у яких вони взаємодіють. Соціальні мережі впливають на поведінку їхніх членів, породжують набори нормативних, символічних і культурних стандартів, задають обсяги інформації, необхідної і доступної для прийняття рішень. Чим щільніша соціальна мережа, тим однорідніше діють в політичних відносинах приналежні до неї індивіди. До речі, люди, що взаємодіють в форматі щільних соціальних мереж, практично не мають потреби в ідеології. Цей феномен суттєво впливає на визначення формату політичної участі українських партійних лідерів, більшість з яких не є переконаними носіями тої чи іншої ідеології, а лише використовують у власних інтересах певні ідеологеми, популярні в цільових електоральних групах.

У пострадянській Україні і "партія влади", і опозиційні сили являють собою досить замкнуті корпорації, що фактично не мають потреби в ідеології як інструменті внутрішньої консолідації. Ідеологія переважної більшості партій має зовнішнє призначення – для виборців, світової громадськості тощо. Відповідно, публічна діяльність розвивається рівно настільки, наскільки це диктується зовнішньою необхідністю. Ідеологія для значної частини партійних лідерів є лише ширмою, за якою приховано справжні інтереси, особисті або корпоративні. При цьому досить часто вони прикривають відсутність чіткої і зрозумілої ідеології симбіотичними конструктами на кшталт «класична соціал-демократія з українською специфікою», «національно орієнтований ринковий лібералізм», «оновлена націонал-демократія» тощо.

Вікторія Подгорна відзначала, що «в Україні формується особливий тип партійної системи, в якій переважатимуть партії кадрового типу, що не припускають ідеологічної однорідності і не враховують необхідності постійної роботи з виборцем. У таких партій дуже мало реальних членів. А їх лідерами є, як правило, колишні держчиновники» [11]. На нашу думку, має місце й інша тенденція: амбітні політики прагнуть партійного лідерства як додаткового аргументу в боротьбі за високі державні (інколи корпоративні) посади.

За радянських часів елітні (номенклатурні) соціальні мережі служили інструментом перерозподілу державних ресурсів за принципом "ти – мені, я – тобі", були важливою умовою існування комуністичних суспільств і одночасно їх характерною рисою [12]. Прагнучи зміцнити свою владу і зробити її більш ефективною, представники державно-управлінської еліти відразу після розпаду СРСР почали робити спроби створення власних партій. Ці прагнення диктувались об'єктивними потребами (проведення виборів, формування лобі в парламенті, зміцнення зв'язків із регіональним істеблішментом тощо). Згода між центральною і регіональними елітами часто визначалась зустрічними процесами бюрократизації реформ і капіталізації номенклатури [13, 108]. В таких умовах партійне лідерство ставало статусною формою політичної участі, «партії створювалися під певних харизматичних лідерів, тобто на перше місце виходять суб'єктивні чинники, а не національний інтерес» [5, 85]. Наявність у впливової особи власної партії, хай навіть «диванної», слугувало додатковим атрибутом влади (і власності), підкреслювало певну політичну самодостатність.

У свідомості пострадянських еліт дотепер панує стереотип, закладений у роки однопартійної системи: фракційність прирівнюється до міжусобиці і вважається неприйнятною для політичної партії. Це стосується навіть тих партій, які вважаються на пострадянському просторі еталонними зразками лібералізму [14, 27]. Незважаючи на те, що автономні фракції усередині партії дають чимало плюсів, дозволяючи зберігати критичний тонус, стримувати надмірні амбіції керівників й оперативно вносити корективи в політичний курс, пострадянські партійні лідери вважають їх недопустимим злом. При чому це стосується не лише «вождів», але і їхніх внутрішньопартійних опонентів. Останні, як правило, вважають за краще створити власну партію, хай навіть «диванну», й отримати в ній статус незаперечного лідера, ніж намагатись відстоювати свою позицію в рамках великої політичної структури.

В пострадянський період елітні (номенклатурні) соціальні мережі набули нової якості, перетворившись на досить структуровані патронатно-клієнтні системи.

Патронатно-клієнтна система – це багаторівнева система особистих відносин, побудована на асиметричній залежності патронів і клієнтів, що базується на взаємообміні ресурсів та має єдиного гаранта. Економічні й адміністративні ресурси патронів обмінюються на політичну й електоральну лояльність клієнтів. При цьому в рамках єдиної патронатно-клієнтної мережі існує певна ієрархія патронів, кожен з яких має власних клієнтів, опосередковано залежних від спільного гаранта. Лідери українських партій спрямовують свою політичну активність значною мірою (а деякі виключно) на те, щоб якомога комфортніше вбудуватись в існуючу неопатримоніальну систему, домогтися прихильності максимально впливового патрона (в ідеалі – голови держави), здобути певні ресурси для забезпечення власних амбіцій та лояльності клієнтів, коло яких, як правило, досить умовно співпадає із членством у відповідній партії.

Українські партії розвиваються як патронатно-клієнтні системи. Політична участь розглядається значною частиною їхніх членів (в тому числі й лідерів) в першу чергу як можливість доступу до суспільних ресурсів. Причому це відбувається як прямим шляхом (призначення на ту чи іншу посаду, отримання права на управління державною (комунальною) власністю, списання або реструктуризація бюджетних зобов'язань, надання доступу до державної таємниці), так і опосередкованим – через збільшення політичного, а відповідно й суспільного впливу відповідної особи.

В пострадянській Україні довгий час не було жорстких бар'єрів між панівною й опозиційною елітою. Власне, дуже часто метою політичної активності опозиційних партійних лідерів було не стільки змінити чинну владу, скільки інтегруватися з нею. З іншого боку, формальна приналежність до владного табору далеко не завжди означала доступ до суспільних ресурсів. Все це й обумовлювало відсутність в українському політикумі чітких ліній поділу. Окремі партійні лідери і навіть цілі угруповання переходили з одного політичного табору до іншого, створювали ситуативні (інколи дуже несподівані) коаліції, змінювали своїх патронів залежно від кон'юнктури. Поступово розмежування між владою та опозицією стало більш чітким, але певна гнучкість збереглася до сьогодні. Значною мірою цьому сприяє те, що найбільш потужні патронатно-клієнтні системи мають міжпартійний або надпартійний характер.

Протягом 1990-х політичні партії відігравали досить скромну роль в державному управлінні і розподілі суспільних ресурсів; патронатно-клієнтні системи, сформовані на позапартійних засадах, виявлялися більш ефективними. Запровадження змішаної, а згодом пропорційної, системи виборів Верховної Ради обумовило кардинальне збільшення впливу партій не лише на політику, але й на економіку: «З політичних клубів вони поступово перетворювалися у зброю політичної боротьби. І тим швидше, чим більші економічні інтереси стояли за цією боротьбою» [15, 18-19].

Зміна статусу політичних партій, які стали головним, а потім і виключним, механізмом формування представницьких органів, обумовила зростання можливостей їхніх лідерів, як перетворились на ексклюзивних провайдерів доступу до законодавчої влади та місцевого самоврядування. Ростислав Павленко досить слушно відзначав: «Самі по собі партії сприймаються як якісь машини для «перевезення» певних груп політиків у парламент, для відкриття доступу до хоча б формальної участі в прийнятті рішень» [16]. В цьому контексті партійні лідери виконують функції «водіїв» та «кондукторів», пропонуючи амбітним та заможним громадянам швидке входження до публічної політики в обмін на певні ресурси.

Отримання партійними лідерами додаткових важелів впливу призвело до загострення конкуренції між ними. Досить швидко конфлікт інтересів у боротьбі за суспільні ресурси набув антагоністичного характеру. У політичну площину перейшли і протиріччя, спричинені

економічною конкуренцією фінансово-промислових груп, що підтримували різних партійних лідерів. Українські дослідники наголошували, що гострота політичного конфлікту між елітними угрупованнями суттєво ускладнює демократичний розвиток, підкреслюючи необхідність компромісу, принаймні з основних питань розвитку країни, та створення прийнятних для всіх правил гри. Так, В. Бакіров та О. Фісун відзначали, що «Україні необхідний саме пакт політичних еліт, який включав би не тільки центр, але й правий, і лівий фланги політичного спектру. Таким чином, пактом міг би бути стратегічний договір політичних сил, який би встановлював ефективний баланс різних інтересів і закріплював його в інституціональних правилах гри» [17, 167]. Однак амбіції партійних лідерів штовхали їх у вир політичної боротьби за принципом «переможець отримує все». Ставки постійно зростали, що врешті-решт призвело до ескалації напруження в суспільстві, кульмінацією якої стала «помаранчева революція».

Після конституційної реформи та переходу на пропорційну систему виборів як Верховної Ради, так і місцевих рад політичні партії фактично отримали карт-бланш на реструктуризацію неопатримоніального режиму.

В умовах децентралізованого неопатримоніального режиму за президентства Віктора Ющенка йшла жорстка конкуренція за право перерозподілу «владовласності» трьох патронатно-клієнтних мереж, кожна з яких мала власного гаранта і власну ієрархію. Консолідація режиму після того, як президентом став Віктор Янукович, веде до побудови цілісної системи на чолі з гарантом Конституції та його найближчими соратниками, схожої на ту, яка існувала в Україні за часів Леоніда Кучми. Альтернативна система, побудована Юлією Тимошенко за роки перебування при владі, після того як вона опинилася в жорсткій опозиції, занепадає, багато хто з її клієнтів шукає або вже знайшов нового патрона. При чому це стосується не лише аполітичних бізнесменів, яким потрібен політичний «дах», але й партійних лідерів ВО «Батьківщина».

Кожен лідер патронатно-клієнтної мережі національного масштабу є героєм певного міфу, що має надзвичайно важливе значення для формування й утримання електорального масиву. Дж. Кемпбелл відзначає загальні для більшості міфів та казок етапи становлення такого роду героя: 1) вигнання; 2) ініціація (поневірвання, зустріч з могутніми заступниками, отримання додаткових джерел сили); 3) славне повернення [18, 145]. В Україні цей міф виглядає надзвичайно дієвим, адже саме він значною мірою забезпечив перемогу на президентських виборах колишньому прем'єру і в 1994 році, і в 2004-му, і в 2010-му. На цих зразках будували свої передвиборчі кампанії й інші політики, які займали найвищі державні посади, але змушені були їх залишити (Олександр Мороз, Євген Марчук, Анатолій Кінах, Юлія Тимошенко, Арсеній Яценюк), а також партійні лідери регіонального рівня, чії кампанії викликали найбільший суспільний резонанс (Михайло Добкін, Арсен Аваков, Геннадій Кернес, Олександр Костусев, Леонід Гурвіц, Спірідон Кілінкаров тощо).

Патронатно-клієнтні мережі «другого ешелону» намагаються балансувати на протиріччях «мегаблоків». При цьому їхні патрони постійно підкреслюють власну самодостатність, намагаючись здобути й максимально ефективно використати так звану «золоту акцію». Втім, як засвідчив досвід Олександра Мороза та Анатолія Кінаха, така стратегія досить ризикована, оскільки може призвести до фактичної втрати незалежності від союзного «мегаблоку» (Партія промисловців та підприємців України) або відсування на маргінес політичного процесу (Соціалістична партія України).

В українських реаліях навіть радикальні партії, що гуртуються довкола певної чіткої ідеї та/або власного яскравого лідера, в переважній більшості випадків при уважному вивченні можуть бути класифіковані як певний (хай навіть ситуативний чи дистанційований) елемент тої чи іншої патронатно-клієнтної мережі. Це суттєво зменшує вірогідність зміни існуючої системи політичних відносин у короткостроковій та середньостроковій перспективі.

Механізми взаємодії партійних лідерів із пострадянським суспільством

Формування політичних партій в Україні відбувалося в період тотальної кризи суспільства й набагато випереджало психологічну готовність населення до усвідомлення й сприйняття змін. Це стосувалося не лише «пересічних українців», але й тих, що, маючи певні ресурси й амбіції, ставали лідерами новостворених партій.

Як правило, політичні партії створюються найбільш активними представниками соціальних спільнот, що розуміють їх короткострокові й довгострокові інтереси. Ці активні меншості перетворюються в політичні еліти відповідних спільнот, стаючи партійними лідерами. Тим самим між політичними партіями і їхньою соціальною базою виникають відносини представництва, засновані на добровільному, періодично підтверджуваному в ході

виборів, делегуванні соціальними спільнотами політичним партіям права відстоювати їхні інтереси в органах державної влади.

Найнадійніший спосіб оцінити рівень представництва інтересів певних соціальних груп тією або іншою партією – результати демократичних виборів. Тому партійні лідери спрямовують зусилля на максимізацію своїх електоральних результатів. В пострадянських умовах надзвичайно важлива також легітимізація цих результатів, оскільки фактична відсутність правил політичної гри, які всі визнають, і яких всі дотримуються, ставить під сумнів підсумки ледь не кожної виборчої кампанії.

Ротація політичної еліти є однією з головних функцій (до того ж "ексклюзивною") інституту багатопартійності. Коли влада формується на основі відкритого виборчого процесу, головними учасниками якого виступають політичні партії, "вікно можливостей" для корупції об'єктивно звужується. Однак у пострадянських умовах досить часто спостерігаємо іншу ситуацію: в ході відкритого виборчого процесу партійні лідери змагаються за можливість на власний розсуд розпоряджатися суспільними ресурсами, безкарно вчиняти корупційні дії. Саме тому кожна зміна влади в Україні в останні роки призводить до резонансних кримінальних справ і гучних судових процесів.

В роботі Мойсея Острогорського «Демократія і політичні партії» описано становлення партій в умовах масового виборчого права. Мова йде про перетворення парламентських фракцій, які обиралися вузькими цензовими співтовариствами і спиралися на місцевих нотаблів, у політичні машини з бюрократією й активом для вербування прихильників у масових соціальних групах. Партійні організації «встановили постійне спілкування з масами за допомогою мітингів, зборів, особистих роз'яснень із питань суспільного значення і, таким чином, підтримували інтерес до громадського життя» [19, 94]. Так партійне лідерство стає публічним феноменом і важливим чинником впливу на політичну участь широких верств населення.

Для будь-якої партії існує об'єктивна неминучість нерівної участі в політичному житті лідерів і рядових партійців. Звідси у партійних лідерів виникає необхідність періодично підтверджувати свій авторитет як на рівні соціальної групи, так і на рівні внутріпартійної структури. Пострадянською специфікою є те, що партійні лідери, як правило, не підіймаються вгору, мобілізуючи прибічників певної ідеології й доводячи їм свою здатність бути її ефективним провідником, а вибудовують піраміду під себе, керуючись переважно критерієм особистої лояльності (а краще залежності). В цій системі, що нагадує мережевий маркетинг, «вождь» виступає унікальним продуктом, «споживання» якого відкриває членам партії певні ексклюзивні перспективи (якщо не зараз, то після його/її приходу до влади), недоступні аутсайдерам.

Як показали виборчі кампанії пострадянського періоду, основними чинниками впливу політичних партій на різноманітні соціальні групи є соціально-психологічні. Серед таких чинників можна виділити наступні: 1) спрямованість політичних цілей, що містяться у передвиборних програмах, відповідність їх основним потребам виборців; 2) повнота врахування специфіки сприймання виборців; 3) конкретність, недвозначність позицій та формулювань; 4) простота, ясність, непереобтяженість інформацією текстів програм і виступів; 5) емоційна зарядженість текстів і символічна наповненість образів; 6) відповідність іміджу політичної партії смакам та ідеальним уявленням електорату; 7) поєднання у передвиборній агітації цінностей політичних цілей і цінностей доброго ставлення до виборців [20]. Багато в чому саме особистісні якості партійних лідерів визначають, наскільки та чи інша політична сила здатна використати ці чинники на власну користь. Українські виборці голосують переважно серцем, тому **публічна активність партійних лідерів спрямована головним чином не на переконання, а на емоційну мобілізацію цільових аудиторій електорату.**

Політична ідентифікація в пострадянських умовах переважно формується як електоральна ідентифікація. Дуже часто виборець голосує за певну особистість, симпатія до якої з часом переноситься на політичну організацію, до якої належить цей політик. Варто зазначити, що така ідентифікація в більшості випадків є поверхневою й доволі неоднозначною. Адже іншим потужним чинником електоральної поведінки є рівень протестних настроїв у певній соціальній групі. Співвідношення цих чинників часто парадоксальні результати. Так, пострадянські виборці часто голосують за виборчий список опозиційної партії чи блоку, одночасно підтримуючи провладного кандидата в мажоритарному окрузі.

Щоб досягти стабільного успіху, партії зобов'язані постійно перекладати свої політичні платформи мовою виборців, обираючи найефективніші формули впливу. Очевидно, кількість

партій в політикумі має відповідати кількості таких формул, а не ідеологічних платформ, які багато в чому збігаються, чи «вождів», які повторюють однакові сентенції. Звернення політичних лідерів завжди спрямовані в маси і тому неминучі перебільшення, гіперболізація для результативнішого впливу на аудиторію. Отже, **політична участь партійних лідерів неминуче набуває символічного характеру**. Показово, що особиста участь лідерів основних партій (як правлячих, так і опозиційних) у голосуванні широко висвітлюється майже всіма українськими телеканалами.

Головними критеріями успішності пострадянських партій стали «не масовість і навіть... не кількість народних депутатів – їх членів, а неухильне виконання передвиборних зобов'язань, здатність довести свою «професійність» в державному управлінні і активна участь у міжнародному міжпартійному співробітництві» [21]. Це суто лідерські (при чому дуже символічні) функції, і значною мірою саме вони визначають параметри політичної участі перших осіб українських партій. Особливо наочним є зовнішній аспект цієї участі. Варто згадати змагання партійних лідерів за статус проросійських чи прозахідних політиків напередодні виборів або конкуренцію за право представляти Україну в Соцінтерні чи бути партнером Європейської народної партії.

Більшість українських партій не стали дійсно масовими і навіть не розвиваються в цьому напрямку. Їхні лідери просто не відчувають потреби у класичних партіях із багаторівневою бюрократією й масовим членством. Їм це не потрібно, тому що свої завдання (в тому числі й досягнення електорального успіху) вони вирішують в інший спосіб. Василь Базів свого часу дав таке визначення: «Партії – це такі самодостатні формування, які на специфічному ринку політичних послуг можуть запропонувати два види «товарів» – ідеї та політиків, які є їх носіями, інтерпретаторами і пропагандистами» [5, 43]. Відповідно, партійні лідери переймають "ринковий" тип поведінки й вибудовують комунікацію зі слабо структурованим суспільством як з аморфною аудиторією. Партійна пропаганда будується як низка рекламних акцій (між виборами) або як масована рекламна кампанія (під час виборів). Предметною основою партійної пропаганди є не ідеологічна програма, а персональні образи лідерів.

Рекламний спосіб комунікації партійних лідерів із виборцями має три важливих організаційних наслідки:

1) знецінюється членство в партії: між членом партії й іншим виборцем немає практично ніякої різниці з погляду способів їхньої мобілізації на виборах, а для перевірки виборців між виборами використовується соціологічний інструментарій (масові опитування й фокус-групи);

2) стає непотрібним великий багаторівневий партійний апарат, відповідно знижується його політична вага;

3) росте роль фахівців із політичної реклами і зв'язків з громадськістю.

Оскільки саме така організація діяльності (і відповідні інвестиції) забезпечують ефективність політичного проекту, навряд чи українські партії стануть радикально перебудовувати свій спосіб існування без впливу зовнішніх (зокрема законодавчих) чинників. У всякому разі, поки не з'являться інші способи підвищити ефективність і конкурентоспроможність політичної участі їхніх лідерів.

На Заході спостерігаються схожі тенденції: послаблення соціально-класових і ідеологічних ідентифікацій, формування масового вільного ринку електорату, перетворення партій у компанії, що реалізують як товар на політичному ринку іміджі своїх лідерів. Знаковою подією став успіх у середині 1990-х політичного підприємства Сільвіо Берлусконі "Форца Італія!" – партії нового, постмодерністського типу. Характерно, що такого роду політичні об'єднання виникли в Західній Європі й на пострадянському просторі практично одночасно. Отже, принаймні в цьому контексті український політикум цілком відповідає європейським стандартам.

Втім, такі стандарти все менше задовольняють громадян. Вікторія Підгорна відзначає: «Поки політики традиційно займаються з'ясуванням відносин – суспільство оголошує тендер на пошук нових політичних сил... більшість українців бажає появи в політиці нових сил. У суспільства також з'являється імунітет проти партійних вождів. Українці вимагають не тільки нових героїв, а перш за все нових правил гри в політиці». Дослідниця наголошує, що традиційний шлях поступової зміни політичних еліт – це «розвиток нових партій, партій з реальною демократією, а не партій, як вождістських проєктів» [22]. На нашу думку, поточна ситуація не дає великих підстав для оптимізму, але довгостроковий тренд все ж таки вибудовуватиметься за окресленими принципами. Партійні лідери, як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні, змушені будуть реальними справами підтверджувати обґрунтованість своїх претензій на певний статус в політикумі. При чому

доводитимуть це не «вождям» чи іншим патронам, як це має місце зараз, а громадянському суспільству.

Більшість українських політологів дотримується думки, що зміцнення партійних систем є одним із визначальних чинників завершення пострадянської трансформації та забезпечення дієвості демократичної влади, наголошуючи на необхідності посилення ролі партій у політичній системі. Разом з тим серед дослідників існує точка зору, що набуття політичними партіями статусу головних (виключних) суб'єктів політичного процесу може становити небезпеку для подальшого демократичного розвитку [23]. І в цьому є певний сенс. Адже те, яким шляхом піде розвиток українського суспільства, залежить саме від партійних лідерів. На даний момент практично всі більш-менш значимі групи інтересів в Україні так чи інакше інтегровані з політичними партіями, і партійні лідери по суті є їхніми представниками. Враховуючи, що громадянський контроль за відповідністю цих інтересів та механізмів їх реалізації потребам суспільства є вкрай слабким і незабезпеченим реальними важелями впливу, існує небезпека легітимізації партійної олігополії, а отже консервації патронатно-клієнтних відносин.

Становлення громадянського суспільства в пострадянських країнах об'єктивно сприятиме утвердженню політичних партій в якості потужного й самодостатнього інституту, здатного ефективно виконувати свої суспільно-політичні функції. У свою чергу реальна багатопартійність є одним із визначальних чинників формування громадянського суспільства. Оптимізація цього процесу значною мірою залежить від того, яким чином взаємодіятимуть політичні партії із суспільними інститутами, які виконують сьогодні окремі партійні функції (фінансово-промислові групи, структури виконавчої влади, місцеве самоврядування, громадські організації тощо). Адже саме від формату, результатів і наслідків такої взаємодії залежатиме, зможуть українські партії системно й ефективно виконувати свої «класичні» функції чи відіграватимуть в суспільстві перехідні та допоміжні ролі.

Висновки

Пострадянські еліти не мають вкорінених правил демократичної політичної участі, не відповідають вимогам, що покладає на них відповідний статус, не виконують своїх головних функцій. Вони звикли діяти непублічно або формально публічно. Творення їх представниками політичних партій мало певною мірою вимушений характер і переслідувало досить корисні цілі – здобути або зміцнити панівний статус у новій державі, гарантувати собі і своєму оточенню доступ до розподілу суспільних ресурсів. Таким чином, формат політичної участі партійних лідерів України й інших пострадянських держав значною мірою визначався неполітичними чинниками.

Представництво пострадянськими політичними партіями інтересів тих чи інших соціальних груп є досить умовним і поверхневим. Їхня активність визначається головним чином пріоритетами партійних лідерів та відповідних елітних угруповань. Більшість партій на пострадянському просторі функціонують як патронатно-клієнтні системи. В Україні ця тенденція виражена досить яскраво, при цьому характер централізації неопатрімоніального режиму може бути різним – від вертикально інтегрованого (на чолі з головою держави) до децентралізованого з високим рівнем міжелітної конкурентції, що публічно проявляється у гострій міжпартійній боротьбі.

Ідеологічне розмежування між пострадянськими партіями є досить умовним, оскільки переважна більшість їхніх лідерів формувалась в дусі конформізму, а їх політична соціалізація проходила в щільних соціальних мережах. Як правило, партійні лідери лише використовують певні ідеологеми у якості передвиборчих гасел, спрямованих на цільові групи електорату. При цьому вони часто намагаються зробити політичну участь своїх прибічників (в тому числі потенційних) маніпулятивною, або навіть відверто мобілізованою.

Процес демократизації політичних партій на пострадянському просторі, зокрема в Україні, є доволі складним і суперечливим. Можна прогнозувати, що принаймні в середньостроковій перспективі партії будуть розвиватись як патронатно-клієнтні системи, формуючи багаторівневі мережі з певною ієрархією та жорстко конкуруючи за право перерозподілу «владовласності», яке власне є головною метою політичної участі їхніх лідерів.

Література:

1. Кувалдин В. ЕвроВосток. Постсоветский транзит / Тезисы выступления на «круглом столе» Центра стратегических исследований МО Италии. – Рим, 15 января 2007 года.

2. Шайхутдинов Р. Функции, отличительные особенности и механизмы формирования элит // Элитариум – 21 марта 2007 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.elitarium.ru/2007/03/21/mekhanizmy_formirovaniya_jelit.html
3. Табачник Д. Спасение обречённых. Идеология ущербности, или Почему распадаются государства // Киевский телеграф. – № 20 (470). – 22–28 мая 2009 года. – С. 4.
4. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К.: КІС; АНОД, 2000.
5. Базів В. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998.
6. Паламарчук В. М., Литвиненко О. В., Янішевський С. О. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: Монографія. – К.: НІСД, 2003.
7. Паламарчук В. Литвиненко О. Український варіант сучасної європейської демократичної держави. // Віче. – 2003. – № 5 (134).
8. Біденко Ю. Порушення процедурного аспекту демократії як фактор демократизації політичної культури українського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_16/Bidenko.doc
9. Ляшенко О. Перспективи розвитку партійної системи в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rb.com.ua/ukr/politics/analytics/2006/350.html>.
10. Морозов О. Цели и средства // Независимая газета. – 1998. – 25 мая.
11. Трофімова Н. Розвінчання кумирів, або Чого не видно за «обличчям» // День. – 2002. – № 23. – 6 лютого.
12. Леденёва А. Неформальная сфера и блат: гражданское общество или (пост)советская корпоративность? // Pro et Contra. Осень 1997. – Т. 2. – № 4. – С. 113–124.
13. Афанасьев М. Поведение избирателей и электоральная политика в России // Политические исследования. – 1995, № 3.
14. Информационный вестник МГО ДВР. – 1994, № 2.
15. Роговец В. Новые лица украинской демократии. // Компаньон. – 1999. – № 15 (115). – С. 18-19.
16. Матеріали «круглого столу» «Партії та виборці перед вибором: що потрібно для успіху?» – Київ, 4 лютого 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.europexxi.kiev.ua/ukrainian/analitika/06/008.html>.
17. Бакіров В. С., Фісун О. А. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства. Зб. наук. праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – С. 165-168. – 500 прим.
18. Кэмпбелл Дж. Герой с тысячьо лицами. – К.: «София» Ltd., 1997.
19. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1997.
20. Недбаєвський С. Л. Основні напрямки впливу політичних партій на електорат // Парламентські вибори – 1998.
21. Малайчук В. Європейський імідж нової «партії влади»: сподівання і застереження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/print.cgi?url=pc01-2005-04.html>.
22. Підгорна В. Зміна партійної системи – виклик часу // Українська правда. – 29.12.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravda.com.ua/ru/news/2008/12/29/85981.htm>
23. Амельченко Н. Представительская демократия и формы политического отчуждения. // Глобальная альтернатива. – 30.09.2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aglob.info/index.php?option=com_content&task=view&id=15783

КОНЦЕПЦІЯ «HUMAN SECURITY» У ПІВНІЧНІ АМЕРИЦІ**Бочар І. В.***аспірантка Кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики**Інституту міжнародних відносин Київського національного університету**ім. Т. Шевченка*

У роботі зроблено спробу описати приклад успішного співробітництва державного та громадського сектору по питанню «human security». Аналізується діяльність трьох організацій, які повністю або частково займаються питаннями безпеки особистості. Такий тип зв'язків можна розглядати як особливу модель співробітництва у системі прийняття зовнішньополітичних рішень, що також може бути використано як позитивний досвід в інших регіональних системах.

В работе сделано попытку, описать пример успешного сотрудничества государственного и общественного секторов по вопросу «human security». Анализируется деятельность трех организаций, которые полностью или частично занимаются вопросами безопасности человека. Такой тип связей можно рассматривать как особенную модель сотрудничества в системе принятия внешнеполитических решений, что также может быть использовано как позитивный опыт в других региональных системах.

This article attempts to describe an example of successful cooperation of state and public sector on “human security”. It is analyzed the activity of three organizations, which are completely or partly practicing the question of human security. This type of connections may be considered as special model of cooperation in the decision-making system. It may be used as positive experience in other regional systems.

Ключові слова: безпека особистості, регіональне співробітництво, Північна Америка

У процесі глобалізації, характерному для сучасних міжнародних відносин, цікаво спостерігати за процесом індивідуального розвитку. Властиві демократичним суспільствам поняття демократії та свободи сприяють збереженню ролі особистості у суспільних справах. Людина як найвища цінність, її захист та створення можливостей для розвитку поступово з'являється у формулюваннях національних інтересів та в офіційних концепціях безпеки ряду країн. Очевидно, такий стан справ підштовхнув теоретиків міжнародних відносин до нового бачення поняття **«безпеки»**.

До нових підходів до безпеки належить концепція **«безпеки особистості»**. У трактуванні поняття **«human security»** автор відштовхується від загального бачення **«human security»**, яке представлено в рамках ООН і пов'язується з питаннями якості життя людей та глобального розвитку, демократією та прав людини [11], і поступово переходить до більш вузького визначення, запропонованого російським дослідником Д. Балувєвим як поняття свободи від загроз життю окремого індивіда, забезпечення якості життя та створення умов для вільного розвитку особистості, реалізації її прав і можливостей брати участь в громадському житті (як на національному, так і на глобальному рівні) [26].

У роботі зроблено спробу порівняти використання концепції **«human security»** у Сполучених Штатах Америки та в Канаді і, на основі компаративного аналізу, зробити прогноз щодо ефективності впровадження такої концепції в регіональному вимірі. Акцент робиться саме на канадську політику як таку, що має довшу традицію в реалізації **«human security»** і демонструє унікальну модель співробітництва державного та громадського сектору по питанню «безпеки особистості».

Дослідження виконано в межах транснаціональної теорії і розглядає проблему з точки зору державного механізму та долучення до нього недержавних акторів. Така взаємодія демонструє цілісний механізм координації зусиль різних органів, здійснених в реалізації концепції **«human security»**, що є запорукою досягнення максимального результату. Автор прихильно ставиться до надання концепції **«human security»** транснаціонального характеру – питання, які зачіпаються в рамках поняття **«human security»** зачіпають різних акторів і потребують зусиль різних акторів, однак автор цілком відкидає інтервенціоністське трактування даної концепції.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ «HUMAN SECURITY» НА ДЕРЖАВНОМУ РІВНІ

Канада – одна із перших країн, котра включила концепцію **«human security»** у свою зовнішню політику. Канадське офіційне керівництво визначає концепцію **«human security»** як соціально орієнтований підхід до зовнішньої політики, спрямований на захист громадян від насилля, посягання на права людини, її безпеку або життя. Проте, **«human security»** жодним чином не замінює національну безпеку. Навпаки – ці поняття є взаємопов'язаними.

Однак, «дух» канадської політики безпеки полягає не тільки в тому, щоб забезпечити себе від загроз, але й продемонструвати іншим країнам приклад, коли основні зусилля спрямовані на встановлення безконфліктності, миру та процвітання. Про це говориться у концепції безпеки Канади від 1995 року [25]. Мова йде про те, що держава в особі Міністерства закордонних справ та міжнародної торгівлі дотримується широкого підходу в питанні забезпечення безпеки. Ця позиція ґрунтується не лише на класичних військових організаціях, але й на тісному міжнародному співробітництві по питаннях укріплення стабільності, попередження конфліктів, недопущення недемократичних режимів, подолання низького рівня життя у слаборозвинених країнах задля уникнення гуманітарних катастроф, що можуть зачепити інтереси громадян Канади.

Така позиція стала запорукою глибокого проникнення та широкого поширення канадських цінностей у світі. В даному зв'язку автор погоджується з дослідженням Карли БАРКІЄРО (*Carla Barqueiro*), в якому стверджується, що використання Канадою «м'якої сили» як загальної концепції зовнішньої політики, а також у конкретних прикладах застосування цієї сили, дозволило Канаді отримати більше влади в міжнародних відносинах. [3]

У самому Міністерстві закордонних справ та міжнародної торгівлі Канади створено відділ, який займається питанням «безпеки особистості» (*The Human Security Policy Division (GHS) the Evaluation Division (ZIE)*). Державне керівництво Канади також розгортає широку інформаційну роботу всередині держави – влада взаємодіє з місцевими громадами (в тому числі і з корінним населенням) по питанню «**human security**» та протидії актуальним загрозам. Такий обмін досвідом передбачає в подальшому розширення участі корінних народів Канади у попередженні конфліктів та у миротворчих діях за кордоном.

За принципами «**human security**» діє програма *Glyn Berry Program for Peace and Security* [10] Міністерства закордонних справ та міжнародної торгівлі Канади. Програма підтримує розвиток канадських та міжнародних політик, законодавства та інститутів, які мають на меті просувати захист індивідів від насильства та збройних конфліктів. Програма отримує фінансування від Фонду *START's Global Peace and Security Fund (GPSF)* і названа на честь *Glyn R. Berry*, канадського дипломата вищої ланки, який був трагічно вбитий під час терористичної атаки в Афганістані у січні 2006 року.

Що стосується Сполучених Штатів, то концепція «**human security**» жодним чином не прописана в основних зовнішньополітичних документах та доктринах. Однак, по суті напрямки зовнішньої політики США тією чи іншою мірою включають в себе ключові поняття з концепції «**human security**»: захист людини, захист прав людини, розвиток та процвітання. Це прописано у основних напрямках зовнішньої політики США (*Policy Issues*) [19], а також у розділах, що стосуються питання безпеки (*Arms Control and Security*) [2] і Демократії та Глобальних справ (*Democracy and Global Affairs*) [8]. Питання розвитку та процвітання прописані у Стратегічному плані на 2007 – 2012 рр. (*Part IV, Strategic Plan*) [21].

Таким чином, можна припускати, що у Північноамериканському регіоні наявні спільні цінності та схоже бачення проблеми забезпечення безпеки особистості. Це сприяє процесу створення у Північній Америці регіонального суспільства, коли регіональна система є більш стабільною та згуртованою. Така ситуація є передумовою для того, щоб канадська модель «**human security**» успішно реалізовувалася на регіональному рівні.

NGOs TA «HUMAN SECURITY»

Важливу нішу в питанні імплементації концепції «**human security**» на загальнонаціональному рівні займають неурядові організації. Кожна з таких організацій має свою специфіку: одні діють в рамках глобальних проектів, інші – не є частиною загальнодержавних програм. Кожна з організацій акцентує увагу на окремому аспекті безпеки особистості [16].

Діяльність канадської організації «ONE SKY» [18] концентрує увагу на особистому розвитку людини задля суспільних змін. У партнерстві з Канадським консорціумом з питань безпеки особистості (*Canadian Consortium on Human Security*) [4] та Канадською мережею з питань навколишнього середовища (*Canadian Environmental Network*) [6] організація реалізувала в січні – лютому 2007 року проект «**Human Security and the Environment**» [12]. В рамках одноденного семінару (workshop) зібралися представники канадського уряду, неурядових організацій, канадські науковці та політичні експерти, щоб разом обговорити практики імплементації концепції «**human security**» і пов'язати це питання з проблемою навколишнього середовища. Зустріч допомогла об'єднати як тих, хто діє в рамках глобальних проектів (*The Global Environmental Change* [9]), так і тих, хто не є частиною загальнодержавних зусиль на імплементацію цих принципів (*One Sky, IISD* [18]). Під час обговорення акценти змістилися з виключного розвитку особистості до більш масштабного

розвитку суспільств та пошуку «центрів гравітації» – важливих «стовпів» розвитку, які б не похитнулися під впливом новітніх загроз. Такими «стовпами» були визначені неурядові організації.

Питаннями захисту людини від проявів організованої злочинності на глобальному та регіональному рівні займається *Human Security Report Project (HSRP)* [14], яка є незалежним дослідницьким центром і більш відома як *Human Security Centre*. Організація співпрацює з Simon Fraser University (SFU) у Ванкувері та фінансується урядом Канади, Департаментом міжнародного розвитку Великобританії, Шведською агенцією з питань співробітництва по міжнародному розвитку, Федеральним Департаментом закордонних справ Швейцарії. Раніше проект отримував підтримку від уряду Норвегії (спільний канадсько-норвезький проект у 1960-х рр.), а також від Фонду Рокфеллера. Результати досліджень центру публікуються в спеціалізованих брошурах *Human Security Report*, *Human Security Brief series* та *The miniAtlas of Human Security* [23].

У Канаді також існують організації, які займаються питаннями розвитку як передумови для попередження конфліктів у країнах, що розвиваються. Істотний вклад по цьому питанню робить Дослідницький центр міжнародного розвитку (*The International Development Research Centre*) [24]. Схожі організації існують у Сполучених Штатах: організація *Millennium Challenge Corporation* [17] займається питаннями глобального та регіонального розвитку і входить до загальнонаціональної програми, так як фінансується Державним Департаментом (2009 р. – 875 тис. дол.; 2010 р. – 1,105 тис. дол.; 2011 р. – 1,279,9 тис. дол.). Громадські організації в США не займаються виключно питаннями безпеки особистості, а тільки окремими питаннями, які є частиною комплексної концепції **«human security»**. Прикладом такої організації є *Human Trafficking Awareness Partnerships* [15], що займається питаннями незаконної міграції і концентрується на поширенні знань про незаконну торгівлю людьми як одного із засобів забезпечення безпеки особистості.

На канадському прикладі бачимо, що громадські організації є, фактично, альтернативними по відношенню до державних установ. Вони жодним чином не позиціонують себе як частину загальнонаціональної політики, а тільки реалізують власні ідеї розвитку людини. Це непогано, оскільки така позиція громадських організацій залишає їх вільними від політичних обставин і дозволяє слідувати власним переконанням за будь-яких політичних та/або фінансових умов.

Однак, de-facto ці організації виступають частиною загальнонаціонального курсу по реалізації концепції **«human security»**. В даному контексті насторожує питання фінансування цих організацій – добре, коли вони фінансуються канадськими партнерами. Гірше, коли партнери – позарегіональні гравці. Це створює додаткову залежність від позарегіональних акторів і зменшує передбачуваність подальшого розвитку таких організацій та можливості перенесення канадської моделі на регіональний рівень.

Позитивно видається ситуація, якби американські фонди звернули увагу на канадські проекти по питанню **«human security»**. Це б дозволило ще більше консолідувати регіональну спільноту, тісніше пов'язати її спільними цінностями, а також створити більш сприятливі можливості для забезпечення концепції **«human security»** в регіоні.

THINK TANKS І ПИТАННЯ «HUMAN SECURITY»

Ще одна неурядова організація, яка займається питаннями **«human security»** – це *Canadian Consortium On Human Security (CCHS)* [4]. Організація була створена в академічних колах в грудні 2001 року для підтримки стратегічних досліджень, і на сьогоднішній день являє собою платформу для обміну інформацією, аналізу та діалогу між представниками неурядових організацій, вченими, науково-дослідними організаціями, внутрішніми та міжнародними «think tanks», між представниками уряду і ТНК, які беруть участь у політиці розвитку та займаються питаннями **«human security»**. CCHS фінансується за рахунок програми розвитку безпеки людини (*The Human Security Program* [22]) зовнішньополітичного відомства країни.

За даними дослідження 2006/2007 року зроблено висновок, що діяльність CCHS відповідає загальнодержавній концепції **«human security»** та діяльності Міністерства закордонних справ та міжнародної торгівлі. [5] Наприклад, Канадський координаційний комітет з миробудівництва (*The Canadian Peacebuilding Coordination Committee (CPCC)* [7]) має таку структуру, через яку канадське зовнішньополітичне відомство може мати доступ до досліджень і політичних рекомендацій від громадських організацій щодо ряду актуальних питань (включно з питанням **«human security»**). До основних заслуг CCHS відносять налагодження ефективного діалогу, проведення досліджень, а також генерування нових та підходів до вирішення проблем безпеки людини.

Недоліки у роботі CCHS стосуються консультаційної політики та політики розвитку. Консорціум проводить довгострокові дослідження, що не завжди дозволяє давати тактичні рекомендації. Адже, цикли розробки зовнішньої політики та прийняття зовнішньополітичних рішень вимагають тижнів чи місяців, у той час як для проведення наукових досліджень та публікації якісних наукових робіт потрібні роки. Основа цієї проблеми полягає в тому, що між CCHS та зовнішньополітичним відомством Канади встановлені обмежені канали комунікації. Це не дозволяє добре відчувати відомчі потреби та пріоритети. У самому Міністерстві також виникає питання щодо допуску громадського сектору до питань безпеки: міністерству необхідно прийняти рішення про нарощування потенціалу та подальший активний розвиток CCHS в якості провідного «think tank» відповідно до політичних вимог зовнішньополітичного відомства Канади.

До роботи CCHS слабо залучаються франкомовні академічні інститути, виникнуть проблеми з експертами, зокрема, консорціум не спроможний швидко визначити та мобілізувати експертів по певному питанню. Для подолання такої проблеми CCHS розробляє програми для залучення висококваліфікованих спеціалістів до своєї роботи. Такі програми супроводжуються стипендіями та іншими видами фінансової підтримки.

Активній діяльності CCHS перешкоджає також недостатнє або неповне фінансування від Міністерства. Це, з одного боку, призвело до «текучості кадрів», оскільки адміністративні помічники брались на роботу терміном не більше, ніж на рік. З іншого боку, консорціум неспроможний виконати всі заплановані заходи (семінари, конференції тощо) – у період з грудня 2001 до 31 березня 2005 року CCHS провів 94% від запланованих заходів. Для зменшення фінансової залежності CCHS від Міністерства [5] консорціум планує запроваджувати такі механізми як плата за користування чи абонентська плата для продуктів та послуг CCHS.

Незважаючи на недоліки у своїй роботі, CCHS вважається ефективним засобом для підтримання наукового співробітництва та діалогу як всередині академічної спільноти, так і в більш широкому сенсі – між представниками громадського сектору (внутрішнього та міжнародного), які займаються питаннями **«human security»**. Окрім того, CCHS видає навчальні матеріали, що вважається вкладом у підвищення освіченості громадськості по питанню безпеки особистості. Таким чином, поступово збільшується людський ресурсний потенціал, задіяний для реалізації проектів у сфері безпеки особистості.

Що стосується Сполучених Штатів, то діяльність провідних наукових центрів переважним чином зосереджується на питанні «homeland security». Навіть, такі «гіганти» як *RAND Corporation* [20] не мають окремого розділу про **«human security»**. Пріоритети США – очевидні, однак, є підстави сподіватися, що можливості співпраці по питанню **«human security»** з'являться в паралельних проектах.

ВИСНОВКИ

Модель, яку демонструє Канада по питанню співробітництва **«human security»**, є оригінальною та ефективною. На перший погляд, як державна установа, так і громадські організації і «мозкові центри» ставлять перед собою різні цілі: держава покликана забезпечити національну безпеку, неурядові організації допомогти реалізуватись особистості і донести думку громадськості до державних установ. Однак, між організаціями існує особливий тип зв'язків.

Держава в особі Міністерства закордонних справ та міжнародної торгівлі Канади являє собою механізм імплементації концепції **«human security»**: з одного боку активізується інформаційна робота всередині держави, з іншого боку чітко прослідковуються зусилля Оттави у просуванні такої концепції у світовому масштабі. Громадські організації та «мозкові центри» мають на меті реалізацію практичних проектів та проведення наукових досліджень. Однак, всі організації об'єднані єдиною концепцією **«human security»** і фактично спрямовані на виконання єдиного завдання – активного впровадження принципів безпеки особистості як у Канаді, так і в глобальному масштабі. Це дозволяє Канаді швидше напрацьовувати потенціал, аби мати можливість відігравати помітнішу роль у світі.

Цікаво, що недоліки в діяльності кожної організації перекриваються за рахунок інших установ: консорціум слабкий у наданні консультацій через проведення довгострокових досліджень, але цим займаються неурядові організації; неурядові організації мають обмежений доступ до системи прийняття рішень в державному апараті, але це долається консорціумом, який отримує фінансування від Міністерства закордонних справ і міжнародної торгівлі. Неурядові організації у своїх проектах співпрацюють як з представниками влади, так і з представниками громадськості. Це створює синергетичний ефект і країни не лише

досягають ефективних результатів всередині країни, але й демонструють іншим країнам приклад того, що така концепція заслуговує на увагу та розвиток.

Завдяки концепції **«human security»** створюються умови для подолання протиріч між людиною та суспільством (оскільки передбачена можливість для людини брати участь у суспільних процесах через участь у громадських організаціях), між людиною та державою (держава через систему безпекових органів залишається основним механізмом забезпечення безпеки своїх громадян), а також між державою та суспільством (взаємодія громадянського суспільства з державними органами влади якраз створює передумови для вільного розвитку особистості).

Є підстави для перенесення такої моделі співробітництва на регіональний рівень і створення консолідованого регіонального суспільства у Північній Америці. Зокрема, до основних напрямків американської політики входять питання, які стосуються поняття **«human security»**. Але на даному етапі такі ініціативи ще не сформульовані в окрему концепцію, яка може вплинути державну програму США для реалізації цієї політики.

В разі, якщо така модель буде впроваджуватися, то Канада, зважаючи на свій досвід у цій сфері, de-facto відіграватиме помітнішу роль у регіоні. Це стане ще одним фактором для зменшення асиметрії між країнами, що є позитивним чинником для регіональної стабільності.

Такий тип зв'язків можна також розглядати як модель співробітництва у системі прийняття зовнішньополітичних рішень, що також може бути використано українським дипломатичним відомством.

Література:

1. Amartya Sen. WHY HUMAN SECURITY? // International Symposium on Human Security, Tokyo, 28 July, 2000.
2. Arms Control and Security // U.S. Department of State – <http://www.state.gov/t/> - 26/04/2011.
3. Barqueiro C. Canada's Human Security Foreign Policy: Illuminating the Role of Ideas in Soft Power – <http://cadair.aber.ac.uk/dspace/handle/2160/3122> – 24/04/2011.
4. Canadian Consortium on Human Security – <http://www.humansecurity.info/> - 26/04/2011.
5. CANADIAN CONSORTIUM ON HUMAN SECURITY / 5.0 Conclusions and Recommendations (July 2007) – http://www.international.gc.ca/about-a_propos/oig-big/2007/evaluation/cchs-ccsh07.aspx?lang=eng&view=d - 14/08/2011.
6. Canadian Environmental Network – <http://www.cen-rce.org/eng/index.html> - 26/04/2011.
7. Canadian Peacebuilding Coordinating Committee – <http://www.peacebuildingportal.org/> - 14/08/2011.
8. Democracy and Global Affairs // U.S. Department of State – <http://www.state.gov/g/> - 26/04/2011.
9. Global Environmental Change and Human Security – www.gechs.org - 15/08/2011.
10. Glyn Berry Program (GBP) - <http://www.international.gc.ca/glynberry/index.aspx> - 26/04/2011.
11. Human Security // United Nations Institute for Disarmament Research – http://www.unidir.org/html/en/human_security.html - 22/03/2011.
12. Human Security and the Environment // Projects & Programs / One Sky – http://www.onesky.ca/projects/human_security_and_the_environment/ - 26/04/2011.
13. Human Security Network / Program on Humanitarian Policy and Conflict Research, Harvard University – <http://www.hpcrresearch.org/research/human-security-network> – 14/08/2011.
14. Human Security Report Project – <http://www.hsrgroup.org/> - 26/04/2011.
15. Human Trafficking Awareness Partnerships – <http://www.humantrafficking.org/> - 26/04/2011.
16. Michael S. The Role of NGOs in Human Security // The Hauser Center for Nonprofit Organizations and The Kennedy School of Government / Harvard University – November (2002) – Working Paper #12.
17. Millennium Challenge Corporation – <http://www.mcc.gov/> - 26/04/2011.
18. One Sky: Canadian Institute of Sustainable Living – <http://www.onesky.ca/> - 26/04/2011.
19. Policy Issues // U.S. Department of State – <http://www.state.gov/policy/> - 26/04/2011.
20. RAND Corporation – www.rand.org – 14/08/2011.
21. Strategic Plan (Part IV) // U.S. Department of State. U.S. Department of International Development – <http://www.state.gov/documents/organization/86291.pdf> - 26/04/2011.
22. Summative Evaluation of the Human Security Program (November 2004) / Foreign Affairs and International Trade Canada – http://www.international.gc.ca/about-a_propos/oig-big/2004/evaluation/human_security-securite_humaine.aspx?lang=eng&view=d - 14/08/2011.

23. The Human Security Report – <http://www.hsrgroup.org/human-security-reports/human-security-report.aspx> - 26/04/2011.
24. The International Development Research Centre – http://www.idrc.ca/en/ev-1-201-1-DO_TOPIC.html - 26/04/2011.
25. THE PROTECTION OF OUR SECURITY, WITHIN A STABLE GLOBAL FRAMEWORK (IV) // Canadian Foreign Policy Review (1995) – http://www.dfait-maeci.gc.ca/foreign_policy/cnd-world/chap4-en.asp - 26/04/2011.
26. Балуев Д. ПОНЯТИЕ HUMAN SECURITY В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТОЛОГИИ // Международные процессы. – 2003. – Январь-апрель. - №1.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ЗАСАД ІДЕЙНОГО БАЗИСУ РАДЯНСЬКОЇ ПАНК-СУБКУЛЬТУРИ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ Є. ЛЕТОВА)

Васильчук Є.О.

кандидат політичних наук,

викладач Черкаського державного бізнес-коледжу (Україна);

Авілова О.Р.

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської філології

Технічного інституту (філії) ФДАОУ ВПО «Північно-Східний федеральний університет імені М.К. Аммосова» в м. Нерюнґрі (Російська Федерація);

Ільїн О.М.

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії

Омського державного педагогічного університету (Російська Федерація)

На прикладі творчості Є. Летова проаналізовано доктринальні засади ідейного базису радянської панк-субкультури та визначено основні чинники, що вплинули на його становлення і розвиток.

Ключові слова: семантика смерті, художній світ, панк-субкультура.

Постановка проблеми. В умовах сучасного масового суспільства особливості актуальності набувають загальнофілософські та політологічні проблеми, пов'язані з кризою людської унікальності. Однаковість в культурі, побуті і в політичних орієнтаціях народжує масову людину, яка, з одного боку, є атомізованою, а з іншого - пасивно-конформною. Відповідно, виникає необхідність актуалізації можливих векторів нонконформізму, до числа яких належить панк-субкультура як засіб протистояння людському міщанству та буденності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для підготовки статті значущими є дослідження О. Бодальова [3], Н. Боритка, О. Мацкайлової [5], А. Гусейнова [7], С. Достай [8] та інших науковців, що розкривають особливості конформістського ставлення до життя та формування стратегії суспільного опору конформізму.

Метою статті є розкриття на прикладі творчості Є. Летова особливостей формування доктринальних засад ідейного базису радянської панк-субкультури та визначення чинників, що вплинули на його розвиток.

Виклад основного матеріалу. Конформістське ставлення людини до багатьох сфер суспільного життя має подвійну природу, яка виявляється в тому, що такі люди не погоджуються з тим, що відбувається, але зовні демонструють повну згоду і схвалення. Таке ставлення до реальності згодом абсурдизує різні сторони суспільного життя, зокрема її політичний компонент. Конформістське ставлення до життя в наш час штучно привноситься в масову свідомість для підвищення рівня керованості суспільства, спрямовуючи соціальні енергії в умовно конструктивне русло, що виключає участь у протестах і соціальних потрясіннях. «Щоб зберегти в чистоті душу і совість, краще страждати від гострої незгоди з несправедливістю, ніж сприймати її байдуже», - зауважує С. Пеунова [19, 182]. Така латентна репресивність створює феномен людини, що піддається утиску, яка, в свою чергу, продовжує конституювати відносини примусу.

Представник кинічної школи давньогрецький філософ Діоген Синопський вважав, що найпрекраснішим у людей є свобода слова [1, 28]. Згадуючи у цьому контексті Діогена, варто відзначити, що не стільки свобода слова як приватний елемент свободи взагалі, а сама свобода є найвищою цінністю, оскільки без неї людина втрачає саму себе, а необхідність в свободі проявляється на такому глобальному рівні як персональний - на загальносоціальному. Тому рівень розвитку суспільства визначається кількістю свобод, якими володіють його члени. Е. Фромм до шляхів так званої «втечі від свободи» відносить підпорядкування вождю і вимушену конформізацію [24, 156]. Д. Леонтьєв взагалі називає конформізм протилежністю волі [11, 15].

Пошук вигоди, «вульгарна економізація» всіх суспільних відносин і взаємозв'язків, меркантилізм, суто матеріальні потреби призводять до уречевлення свідомості людини з поступовою відмовою від особистих переконань. З цього постає таке соціальне явище як споживацтво, під яким мається на увазі втрата смислів і гра знаків, несвідомий і неорганізований спосіб життя [4, 187]. Виходячи з цього, ми можемо говорити про споживання як про систему суспільного омасовлення, яка стосується не стільки речей, скільки ідентифікованих з ними культурними знаками, обмін якими постійно зростає.

Будь-яка форма конформізму межує з безликістю, стадністю і тупим підпорядкуванням авторитету. «Влада чийогось авторитету над нашою свідомістю зазвичай є прямо пропорційною нашій простоті і вразливості і є обернено пропорційною інтелекту, - пише І. Шаповал. Емоційність, схильність до сильних переживань і афектів за відсутності критичного мислення обумовлює значну схильність впливу авторитету і підпорядкованість йому практично без обдумування і вибору. Індивідуальність тут виражається лише у виборі кумира, а його зміна супроводжується і зміною моральних норм» [26, 141]. Д. Ольшанський зазначає, що у людини маси відсутня індивідуальна психіка. Він же наділяє індивіда маси такими характеристиками як анонімність і відсутність свідомої особистості, зниження раціональності та інтелектуальності, прагнення до здійснення навіяних ідей, орієнтація індивідуальних думок і почуттів в напрямку масових, що створює засади для появи гіперконформізму [18, 354].

Якщо феномен масової людини стає широким і всепоглинаючим, то закономірним чином суспільство масифікується, а культура стає одноманітною. Якщо ж відбувається демасифікація індивідів, то на більш масштабному рівні населення теж демасифікується, що призводить до ускладнення і різноманіття культурного потенціалу даного соціального середовища. І лише суб'єктні якості - сутнісна автономність, усвідомлений характер життєдіяльності і цілісність світоглядної позиції, - ступінь їх розвитку на даний момент (актуальний рівень) і прагнення до саморозвитку надалі (потенційний рівень) є певним гарантом достовірності як окремого суб'єкта, так і притаманною йому спільності, підсилює можливість протистояння зовнішньому тиску і маніпулятивним впливам.

Людина, прагнучи зберегти свою суб'єктність, всіма силами намагається протистояти злиттю з масами, тобто реалізує негентропійний механізм свого розвитку, який характеризується в синергетиці таким чином: складна нелінійна система ефективно протистоїть руйнівній дії хаосу лише в тому випадку, коли вона знаходиться далеко від рівноваги щодо навколишнього середовища, тобто не зливається із зовнішньою масою. А стан рівноваги з середовищем, як зауважує Н. Калініна, рівнозначно смерті [10, 25].

В. Франкл називав конформізм і тоталітаризм двома наслідками екзистенціального вакууму, наслідками втрати сенсу життя і свідомості буття [22, 147]. Таким чином, в конформізмі не вбачається нічого позитивного для розвитку особистості, в ньому має місце лише процес злиття з думкою «сірої» маси, мовчазної більшості.

Маса не є вільною, люди, які її складають, лише думають, що вчиняють згідно своєї суб'єктної позиції, а насправді вони є детермінованими зовнішніми обставинами. Причому детермінується не лише їхня поведінка, а й мислення. Суб'єктна позиція представлена в активно-виборчому, ініціативно-відповідальному, перетворювальному ставленні особистості до самої себе, до дійсності, до світу і життя в цілому [2, 15]. «У суспільствах тоталітарного типу природно-генетичні передумови суб'єктності не отримують належного розвитку, оскільки блокуються соціальними установками «бути як всі», «від мене нічого не залежить - за мене все вирішать» [5, 11]. Людина, таким чином, стає об'єктом впливів ззовні.

М. Каган та О. Еткінд відзначають, що: «Зовнішня свобода вимагає внутрішньої впорядкованості і визначеності, а життя в умовах несвободи неухильно призводить до когнітивних порушень. З іншого боку, будь-які порушення когнітивної ієрархії мають бути компенсованими несвободою. Більш конкретно: наша гіпотеза полягає в тому, що незрілість, деформації і розпад когнітивної ієрархії викликають стан невизначеності, що може бути компенсовано опорою на зовнішні ієрархічні організовані структури. Внутрішній порядок може бути замінений лише зовнішнім порядком, ідентичність відданістю, когнітивна ієрархія соціальною ієрархією, віра в мудрість начальства і любов до багаторівневих бюрократичних структур компенсують невизначеність, невпевненість і нерозуміння, яке викликає в багатьох людях стан свободи» [9, 6]. Описаний феномен безвідповідальності і властиву йому орієнтацію на зовнішні (партія), а не на внутрішні (Я сам) інстанції, ми називаємо деіндивідуацією. Свідомість таким чином витісняється за допомогою пресингу помітною рекламної маніпулятивності, що впливає на несвідоме. У свою чергу, це призводить до затирання людської індивідуальності, що пригнічується пресингом рекламних апеляцій до «грамотної та обізнаної» більшості і до культури споживання, що атомізує особистість. Паралельно реальне право вибору підмінюється його ілюзією, що має мало спільного з реальним об'єктом.

Таким чином, гіперконформізм, що склався в суспільстві, є безоціночним прямуванням за штучно створеним і нав'язаним масі умовним лідером. На відміну від цього самоактуалізована людина здатна повстати проти умовностей і невігластва, не приховуючи свого невдоволення, і тим самим проявити своє Я, свою суб'єктну позицію. Її контакти із

зовнішнім світом, висуває свої конвенції та правила гри, що «визначаються насамперед бажаннями і планами особистості, що прагне самореалізуватися, а не тиском оточення...» [15, 216].

Сформована громадська та інтелектуальна ситуація духовного вакууму цілком закономірно призводить до появи різних форм протесту і протистояння такій системі суспільних і духовних відносин: від радикальних і екстремістських форм політичного опору до політизованого ескапістського культурно-витонченого протесту у вигляді появи і розповсюдження контркультурних продуктів різних андеграундних і невизнаних інтелектуалів та естетів.

Однією з форм такого опору і протесту в СРСР, а згодом і ряді пострадянських держав, стала рок-культура та її найбільш радикальний сегмент, схильний до швидкої політизації – панк-субкультура.

Її ідейним базисом стало різке неприйняття існуючої в СРСР духовної атмосфери, що на практиці проявилось в демонстративному ігноруванні сформованих соціальних норм, схильності до принципової артикуляції на соціальних патологіях і девіаціях. Живильним соціальним середовищем для появи і розвитку панк-субкультури стала депривована молодь, яка в таких експресивних формах опору шукала зразки для самовираження та задоволення своїх специфічних інтересів і інтелектуальних запитів.

Саме тому творчість лідера одного з відомих і, мабуть, найбільш концептуальних панк-гуртів «Гражданская Оборона» Є. Летова на сьогоднішній день знаходиться у сфері інтересів різних гуманітарних наук. На наш погляд, це пов'язано з переосмисленням самого феномена панку, які існували в радянському і пострадянському просторі та прагненням визначити в цьому явищі не лише соціальний протест або систему вивернутих цінностей, для якої заперечення стає єдиною самоціллю, а, перш за все, спробувати побачити в цьому явищі певні онтологічні, архаїчні форми, що багато в чому і визначають загальну філософію та ідеологію панку як культурно-історичного і соціально-політичного явища.

Враховуючи це, у своїй роботі ми зупинимося на дослідженні категорії громадянськості в пісенній творчості Є. Летова, оскільки, на наш погляд, ця категорія є базисною в структурі його ідейно-політичної платформи.

Зауважимо, що творчість Є. Летова досить складно розглядати в контексті єдиного підходу, оскільки мистецький та ідейно-політичний методи автора постійно зазнавали принципово важливих змін.

На сьогоднішній день дослідники виокремлюють три основних періоди творчості Є. Летова: «радянський» (1984 - початок 1990-х рр.); «націонал-більшовицький» (середина 1990-х - початок 2000-х рр.); творчість 2000-х рр. [25, 122 - 124]. Тому ми зосередимось на аналізі лірики і суспільно-політичних поглядів першого періоду, так як саме тут отримали своє художнє втілення авторські установки, які безпосередньо стосуються категорії громадянськості.

Як вже неодноразово зауважувалося, творчість Є. Летова несе в собі пафос тотального неприйняття і заперечення. Як приклад, одне з його гасел звучить «Я всегда буду против!» [13, 37]. Тому, С. Достай називає Є. Летова «одним з найбільш яскравих авторів андеграунду» [8, 74].

Протистояння у поглядах Є. Летова набуває досить конкретних форм і може визначатися як неприйняття соціально-політичної системи 1980-х рр., втіленням якої у Є. Летова стає держава: «Добровольно зарытый в подвал / Заранее обречённый на полнейший провал / О, убей в себе государство! / Убей» [12, 74].

Аналізуючи категорію громадянськості в поезії Є. Летова, А. Новицька пише: «У художньому просторі Летова герой є різко протиставленим двом суспільним таборам: представникам влади та законослухняним громадянам». Через це протиставлення і здійснюється назване руйнування: всі зв'язки між внутрішнім і зовнішнім світом втрачені [17, 80]. Наприклад, «Запятанный за углом / Убитый помойным ведром / Добровольно забытый в подвал / Заранее обреченный на полнейший провал» [12, 74].

Держава для героя Є. Летова є не просто особливою формою організації влади і суспільства, а це – першочергова кодифікована система. У контексті естетики панку, основним авторським завданням стає прагнення або установка зруйнувати цю систему. На художньому рівні це втілюється в ідейному протиставленні власного «Я» будь-яким об'єктивним формам, будь то влада чи звичайні громадяни. Звідси випливає своєрідний не лише антигромадянський, але й антиміщанський пафос творчості Є. Летова: «Давайте будем жрать!» [12, 72].

Держава в текстах автора постає як тоталітарна, суворо організована система, яка завжди вороже налаштована до окремого індивіда: «В луже кровавого оптимизма валяется ощущение / человека в телогрейке. Весело и великодушно / разбегаются в разные стороны его пальцы, погоны / и карманы. Вечер поднялся. Стемнело» [12, 76].

Така бінарність створює в текстах Є. Лєтова своєрідну антропоморфну просторову модель, де в одному семантичному полі стикаються діаметрально протилежні елементи, що прагнуть до взаємного нівелювання: «Я играю в бисер перед стаей свиней! / Стая любит пить, / Стая любит жрать, / Стая любит жить, / А я люблю играть в бисер!!!» [12, 78].

О. Потебня стверджує, що поетичний антропоморфізм дозволяє співвіднести в одному поетичному контексті явища різного порядку, наприклад, зовнішню природу і особисте життя [21, 342]. Крім цього, антропоморфізм є улюбленим прийомом Є. Лєтова, який дозволяє виявити в явищах неживої природи їх первісну живу сутність. Отже, протест і прагнення не лише до відходу від держави, але і руйнування її як системи, в своїй сутності містить прагнення повернутися до архетипів, до початкової форми буття.

Антропоморфізм у Є. Лєтова є не просто поетичним прийомом, а властивістю самої речі. У цьому контексті, особливо важливо і те, що в якості однієї з улюблених форм протистояння у нього виступає фізична смерть: «Хватит! Уходите прочь, мы играем для себя / Хватит! Убирайтесь вон, мы играем для себя / Хватит! Всё равно ведь вам никогда нас не понять / Хватит! Вы привыкли жить, мы привыкли умирать» [12, 45].

Характерними з цієї точки зору є слова самого автора, яким своїм завданням вбачав: «...прагнення довести ситуацію до межі, до того моменту, коли тобі загрожує смерть. Домогтися того, щоб сама реальність, ця тотальна жаклива тиранія «князя світу цього», зробила активні дії для твого знищення. Оскільки лише в цьому стані ти можеш перевірити, чи дійсно ти чогось вартий, чогось можеш, - у стані війни, коли ти на волосині. Будь-яка влада є тиранічною Системою, що здійснює свавілля в ім'я «князя світу цього»» [13, 114].

Особливо важливим є те, що зазначене вище прагнення можна розуміти як спробу повернутися в рай архетипів через протистояння механічної впорядкованості держави. Крім цього, ця авторська установка простежується у Є. Лєтова і на мовному рівні. Зокрема, присутньою є чимала кількість «тілесних» метафор («Шершавая заполночь пышно свербилась сморкалась роилась») [12, 59]. Саме властивість «гниття» суб'єкта стає його первинною, внутрішньою природою. Отже, таке уречевлення метафори повертає її до первісного змісту.

Окреслена вище опозиція задає своєрідну ситуацію карнавальної заміни: «слухняні громадяни», що є алегорією тоталітарної держави, позбавлені душі, рівень ліричного «я», навпроти », через фізичну смерть само ідентифікується таким чином: «В чугунных городах царит бетонная свобода / В отважных головах распоряжаются плакаты / Инерция заведует послушными телами / А нас нет, нас нет, нас нет, нас нет» [12, 89].

Крім цього, протест через смерть обумовлює ясне використання в пісенній творчості Є. Лєтова обценної лексики, що ініціює суб'єкт, повертаючи його (наприклад) в родове лоно (матеріально-тілесний низ), тим самим порушуючи природний біологічний процес життя.

Висновки. Отже, «держави» у творчості Є. Лєтова - це механічна бездушна система, в опозиції до якої і реалізується художній та суспільно-політичний радикалізм творчості панк-колективу «Гражданская Оборона».

Є. Лєтов свідомо підкреслює ідеологічну вичерпаність і неспроможність держави як вищої системи влади, маючи намір стати провідником іншої альтернативної системи. Це неминуче призводить до того, що герой Є. Лєтова в контексті цієї опозиції прагне зайняти виняткове становище відразу в двох взаємно протиставлених системах. Таке прагнення до маргінальності здійснюється шляхом заперечення власної людської природи, руйнування тіла, фізичну смерть, що як форма протесту передбачає вихід на принципово інший рівень.

Як подальші напрями дослідження перспективними автор вважає розкриття питань, пов'язаних із використанням концептів «свободи», «абсурду», «безумства» у творчості музично-поетичних панк-колективів як засобів радикалізації ідейного базису панк-субкультури.

Література:

1. Антология кинизма. – М. : Изд-во «Наука», 1984. – 400 с.
2. Блиева Ф. Б. Формирование профессиональной субъектной позиции у будущих специалистов по физической культуре и спорту : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Ф. Б. Блиева. - Майкоп, 2007. – 22 с.

3. Бодалев А. А. О взаимосвязи общения и отношения / А. А. Бодалев // Вопросы психологии. – 1994. - №1. - С. 122 - 126.
4. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской // Ж. Бодрийяр. – М. : Культурная революция; Республика, 2006. – 269 с.
5. Борытко Н. М. Становление субъектной позиции учащегося в гуманитарном пространстве урока // Н. М. Борытко, О. А. Мацкайлова. Монография. – Волгоград, 2002. – 132 с.
6. Ганапольский М. Пропасть неопределенности / М. Ганапольский // Ежедневный журнал. – Режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=7496>
7. Гусейнов А. А. Этика ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1992. - №3. - С. 72 - 81.
8. Достай С. А. Рок-текст как средство перевыражения национального менталитета / С. А. Достай // Понимание как усмотрение и построение смыслов. Часть 1. - Тверь, 1996. - С. 71 – 77.
9. Каган М. С. Индивидуальность как объективная и субъективная реальность / М. С. Каган, А. М. Эткинд // Вопросы психологии. – 1989. - №4. - С. 5 - 15.
10. Калинина Н. М. Проблемы глобального мира: утрата и обретение смысла / Н. М. Калинина // Вызовы современности и ответственность философа: Материалы «круглого стола», посвященного всемирному Дню философии. Кыргызско-Российский Славянский университет / Под общ. ред. И. И. Ивановой. - Бишкек, 2003. – С. 20 - 32.
11. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев / Психологический журнал, том 21. - 2000. - №1. - С. 15 - 26.
12. Летов Е. Стихи / Е. Летов. – М. : Хор, Нота, 2003. – 501 с.
13. Летов Е. Я не верю в анархию. Сборник статей / Е. Летов. - М. : Скит Интернэшнл, 2001. – 213 с.
14. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу // Психология личности в трудах зарубежных психологов / Сост. и общая редакция А. А. Реана. – СПб. : Питер, 2000. - С. 180 - 191.
15. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу // Психология личности в трудах зарубежных психологов / Сост. и общая редакция А. А. Реана – СПб. : Питер, 2000. - С. 192 - 216.
16. Назаретян А. П. Психология стихийного массового поведения : Толпа, слухи, политические и рекламные кампании // А. П. Назаретян. – М, 2005. – 160 с.
17. Новицкая А. С. Категория гражданственности в стихотворениях и текстах песен Егора Летова / А. С. Новицкая // Восемь с половиной: статьи о русской рок-песенности. – Калининград : РГУ им. И. Канта. - С. 80 - 85.
18. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
19. Пеунова С. М. «Вся власть – народу?» (Исповедь современника) / С. М. Пеунова. – Самара : Издательский дом Светланы Пеуновой, 2007. – 368 с.
20. Поппер К. Открытое общество и его враги. / К. Поппер. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
21. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. - М. : Наука, 1976. – 458 с.
22. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
23. Фромм Э. Теория любви. Любовь – разрешение проблемы человеческого существования / Э. Фромм // Психология личности в трудах зарубежных психологов / Сост. и общая редакция А. А. Реана – СПб., 2000. - С. 118 - 132.
24. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с.
25. Чемагина А. В. Советские прецедентные феномены в творчестве Е. Летова / А. В. Чемагина // Политическая коммуникация. Екатеринбург: изд-во ГОУ ВПО «УрГПУ», 2009. - С. 122 - 124.
26. Шаповал И. А. Мифология и идеология созависимости в российской постсовременности / И. А. Шаповал // Интеллигенция и идеалы российского общества : сб. статей / РГГУ. Социологический факультет. Центр социологических исследований. Под общей редакцией Ж. Т. Тощенко. - М. : РГГУ, 2010. - С. 137 - 149.

ОСНОВНІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ГУМАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО НЕВИЛІКОВНО ХВОРИХ У СВІТІ

Вольф О. О.

*аспірант кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»,
директор програм Асоціації паліативної та хоспісної допомоги*

У статті вперше в Україні розглядаються нормативно-правові засади гуманізації політики щодо невиліковно хворих у світі. Описуються деякі міжнародні та національні декларації, стандарти, хартії, пакти, угоди, та ін. документи, які регламентують і забезпечують, зокрема, права пацієнтів, дітей та інших груп невиліковно хворих, які потребують паліативної та хоспісної допомоги. Особлива увага приділена деяким нормативно-правовим особливостям права людини на адекватне знеболення. Також у статті розглянуто документи та матеріали деяких глобальних церковних об'єднань з даного питання.

The article for the first time in Ukraine pays attention to legislative principles of policy toward incurably ill humanization in the world. Some international and national declarations, guidelines and standards, charters, pacts and agreements are described which reglament patients rights as well as rights of children and different groups of incurably ill who need palliative and hospice care. The special attention is paid to some legal peculiarities of human right to adequate pain management. Also, the article analyses legislative principles of some global churches on the topic.

В статье впервые в Украине рассматриваются нормативно-правовые основы гуманизации политики по неизлечимо больных в мире. Описываются некоторые международные и национальные декларации, стандарты, хартии, пакты, соглашения, и др. документы, регламентирующие и обеспечивающие, в частности, права пациентов, детей и групп различных групп неизлечимо больных, нуждающихся паллиативной и хосписной помощи. При этом особое внимание уделено некоторым нормативно-правовым особенностям права человека на адекватное обезболивание. Также в статье рассмотрены нормативно-правовые основы некоторых глобальных церковных объединений по данному вопросу.

Ключові слова: паліативна та хоспісна допомога, права пацієнта, права людини, евтаназія

Постановка проблеми. Розпочинаючи з кінця 1990-х років, в Україні спостерігається активний розвиток паліативної та хоспісної допомоги тяжко (невиліковно) хворим громадянам у кінці їхнього життя. Одним із ініціаторів цього процесу є Всеукраїнська благодійна організація «Рада захисту прав та безпеки пацієнтів». Це може розглядатися як крок у напрямку гуманізації, пацієнто-(людино)-орієнтованості сфери охорони громадського здоров'я. Одночасно, збільшується потреба врахування міжнародних стандартів і норм у сфері політики щодо тяжко (невиліковно) хворих. У зв'язку з цим набуває великого значення вивчення міжнародних нормативно-правових основ цього сучасного підходу до допомоги названій категорії населення.

Актуальність дослідження. Особам, що зіткнулися з проблемою невилікового захворювання, може надаватися паліативна та хоспісна допомога (далі: ПХД).

Статистичні дані та експертні дані свідчать, що кількість осіб, які потребують ПХД становить не менше 500 тис. осіб, а також не менше 1 млн членів їхніх родин. Ці особи потребують професійного медико-соціального догляду та реабілітації, адекватного знеболення, морально-психологічної та духовної підтримки [1].

У світі існує ціла низка нормативно-правових документів, які визначають різні аспекти надання допомоги у кінці життя. Серед них стандарти, декларації, міжнародні угоди та ін.

Вивчення нормативно-правових засад гуманізації політики щодо невиліковно хворих у світі сприяє інституціоналізації цього виду допомоги в Україні й відкриває можливості для її подальшої адвокації.

Огляд літератури показав наявність робіт, присвячені вивченню даної проблеми (А.Царенко, Ю.Губський, Д.Дячук, С.Крюков, Б.Зілінський, В.Лехан, В.Чайковська). У своєму аналізі вони зосереджують свою увагу передусім на документах декларативного характеру (рекомендації, декларації). Інші документи (міжнародні стандарти, документи, розроблені церквами та ін.) вітчизняними вченими досі не розглядалась.

Завдання статті - викладення нормативно-правових засад гуманізації політики щодо невиліковно хворих у світі.

Методологія. Під час проведення дослідження були використані такі методи, як аналіз нормативно-правової бази, даних статистики, міжнародного досвіду, сучасної наукової літератури.

Викладення результатів (викладення основного матеріалу).

Сучасний рух у сфері ПХД зародився у середині минулого століття. До 2009 р. сформувалося понад 60 визначень паліативної та хоспісної допомоги [2]. Основним для більшості фахівців залишається визначення Всесвітньої організації охорони здоров'я. Згідно нього, «Паліативна допомога – це комплексний підхід, мета якого забезпечити максимально можливу якість життя паліативних хворих і членів їхніх родин, шляхом запобігання та полегшення страждань завдяки ранньому виявленню і точному діагностуванню симптомів болю та розладів життєдіяльності, проведення адекватних лікувальних заходів, симптоматичної (ад'ювантної) терапії та догляду, надання психологічної, соціальної, духовної та моральної підтримки» [3]. У документі «Політичне визначення паліативної допомоги Світового Альянсу з паліативної допомоги» (WPCA Policy statement on defining palliative care) Світовий Альянс рекомендує усім урядам притримуватися саме визначення ВООЗ [4]. Тому в цьому дослідженні автор спиратиметься саме на цю дефініцію.

Починаючи з 60-х років ХХ ст., філософія хоспісної допомоги ґрунтується на принципах самовизначення пацієнта, гуманістичного (людяного) підходу та визнання смерті, як фінальної стадії розвитку людини [5]. Тобто, це є гуманістичний, людино-орієнтований підхід.

Одночасно з розвитком ідей гуманного ставлення до людини до самого останнього її подиху, з другої половини двадцятого сторіччя особлива увага світової спільноти була привернута до проблеми забезпечення прав людини, цінності людського життя і здоров'я. У міжнародних документах та в міжнародній практиці приділяється особлива увага забезпеченню права людини на ефективну медико-соціальну допомогу, забезпечення на випадок хвороби, інвалідності, настання старості, на гідність, на покращення якості життя під час невиліковної хвороби та на зменшення страждань. Правовою основою для розвитку паліативної та хоспісної допомоги в Європі та у світі стали базові міжнародні документи, які визначили права людини у сучасному світі («Загальна декларація прав людини», ООН, 1948 р. [6]; «Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права», ООН, 1966 р. [7]; «Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод», 1950 р. [8]).

Пізніше ці документи були доповнені цілим рядом інших, що окреслюють декілька питань, які можна об'єднати у блоки, які з різних сторін відображають тему гуманізації політики щодо невиліковно хворих:

- Необхідність включення ПХД до національної системи охорони здоров'я з метою забезпечення соціально-правових гарантій пацієнтам і користувачам медичними послугами у загальному значенні;

- Право не страждати від болю;

- Соціально-правові гарантії окремим групам невиліковно хворих (хворі на ВІЛ/СНІД, онкологічні захворювання);

- Соціально-правові гарантії невиліковно хворих дітей;

- Евтаназія;

- Участь релігійних структур і церковних організацій у допомозі невиліковно хворим;

- Спільна діяльність міжнародних організацій у сфері допомоги невиліковно хворим у кінці життя.

«Загальна декларація прав людини» (ООН, 1948 р.) проголошує право людини на забезпечення, зокрема, медичного догляду, який необхідний для підтримки її та її родини (стаття 25.1) [6].

Згідно «Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права» (ООН, 1966 р.), учасником якого є і Україна, визнається право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я [7]. В Україні мають здійснюватися заходи щодо створення умов, які б забезпечували медичну допомогу та медичний догляд у разі хвороби усім потребуючим.

«Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод» (1950), у ст. 3 «Заборона катування» акцентує увагу на гідному ставленні до людини [8].

«Європейська соціальна хартія» – ще один документ, важливий для розуміння соціально-правових гарантій для людей у кінці життя: з нього, зокрема, випливає, що вони мають право не залишатися наодинці із своєю хворобою. Держава повинна забезпечити їхнє соціальне включення [9].

Відповідно до сучасних міжнародних підходів та концепцій, паліативна медицина повинна бути невід'ємною, інтегрованою складовою медичного обслуговування. Декларація

ВООЗ (1990) та Барселонська декларація – (1996) закликають усі держави світу включити паліативну допомогу в структуру національних систем охорони здоров'я [10].

Для України, особливо у перші роки незалежності, коли ПХД робила перші кроки, була особливо важливою «Познанська декларація», підписана у травні 1998 р. представниками з Білорусії, Болгарії, Чехії, Угорщини, Латвії, Литви, Польщі, Румунії та Словаччини, до яких наша країна долучилася згодом. Декларація виникла як результат консультацій щодо проблем і перспектив стану розвитку ПХД у країнах Центральної та Східної Європи. У ній декларувалися цілі, які треба досягти у сфері паліативної допомоги (включення ПХД в сферу політики, навчання, забезпечення доступності ліків та роботи мультидисциплінарних команд, збільшення обізнаності населення про ПХД) та деякі рекомендації по досягненню цих цілей.

Членство України у Раді Європи робить обов'язковим впровадження нашої країною принципів, зазначених у Рекомендаціях Rec (2003) Комітету Міністрів Ради Європи державам-учасникам з організації паліативної допомоги, прийняті Комітетом Міністрів 12 листопада 2003 р. на 860-й зустрічі Представників Міністрів [11]. Так, зазначаючи, що система охорони здоров'я має бути орієнтована на пацієнта, ці рекомендації пропонують «проголосити політичні заходи, необхідні для розвитку послідовної та всебічної національної політичної структури паліативного догляду та довести до кінця, де це можливо, заходи, представлені в додатку до цієї Рекомендації, беручи до уваги національні особливості». Також і Резолюція 1649 (2009) «Паліативна допомога: модель інноваційної політики у сфері охорони здоров'я та соціальної допомоги» (Palliative care: a model for innovative health and social policies) пропонує включити ПХД у політику у сфері охорони здоров'я, одночасно підкреслюючи важливість міжнародної співпраці з даного питання [12].

У 2006-2011 рр. в Україні було здійснено ряд кроків щодо впровадження ПХД у сферу охорони здоров'я та соціальної допомоги: створено ДП «Інститут паліативної та хоспісної допомоги МОЗ України», як головного науково-дослідного та організаційно-методичного закладу МОЗ України та кафедру паліативної та хоспісної медицини в Національній медичній академії післядипломної освіти імені П.Л.Шупика. Ряд громадських організацій (Асоціація паліативної та хоспісної допомоги, Українська Ліга сприяння розвитку паліативної та хоспісної допомоги та ін.) також опрацьовують це питання.

Питанням включення ПХД у систему соціальної політики приділяється увага також і в субекваторіальній Африці. У Декларації, підписаній викладачами (тренерами) з паліативної допомоги в Африці у 2002 р. зазначається, що ПХД має бути включена у політику цього регіону у сфері охорони здоров'я. Надання цього виду допомоги має бути фокусоване на пацієнті та його родині. Для адекватного забезпечення ПХД також необхідне забезпечення доступністю до відповідних ліків, фінансування та навчання [13].

До розвитку паліативної допомоги в Африці закликає й Лондонська декларація з контролю за раком у Африці (2007 р.). Цей заклик спрямований до всіх організацій – урядів, міжнародних агенцій, дослідницьких устнов, глобальних донорів, громадських організацій та ін. [14].

У травні 2006 р. на четвертому форумі дослідників, організованому Європейською асоціацією паліативної допомоги (ЄАПД), що проходив у Венеції (Італія), де, спираючися на дефініцію Всесвітньої організації охорони здоров'я ЄАПД та Міжнародною Асоціацією хоспісної та паліативної допомоги було запропоновано «Венеціанську Декларацію про розвиток глобальної ініціативи дослідження у сфері паліативної допомоги» [15]. Україна також могла би приєднатися до Венеціанській декларації щодо підтримки досліджень у сфері паліативної допомоги у країнах, що розвиваються.

Доповнюючи інформацію про діяльність ЄАПД (у якій Україна також представлена декотрими громадськими організаціями) у нормативно-правовій сфері, необхідно згадати звернення попереднього президента Асоціації Марілен Філбет (Marilène Filbet), зроблене у 2006 р., у якому вона відзначає головні завдання, що стоять перед цим об'єднанням. Серед них – забезпечення ПХД не лише для онкохворих, але й осіб з ВІЛ/СНІД, неврологічними хворобами різного віку; забезпечення підтримки родин і близьких пацієнта не лише під час хвороби останнього, але й після його смерті (у період так званої скорботи). Серед важливих питань – доступність, зокрема, знеболювальних ліків, навчання та проведення досліджень [16].

Нарешті, важливим документом для всіх членів Асоціації є «Біла книга стандартів та норм хоспісної та паліативної допомоги в Європі» (White Paper on standards and norms for hospice and palliative care in Europe) (2010 р.). У цьому офіційному документі керівництво ЄАПД окреслює та визначає рекомендації Асоціації щодо спільної термінології та стандартів якості ПХД [17].

Отже, як ми бачимо, основні документи, якими регулюється і забезпечуються основні права людини, рекомендують включити ПХД до політики держав. Деякі з цих документів можуть увійти в основу і вітчизняної нормативно-правової бази у цій сфері. Громадські (неурядові) організації, що є членами такого пан-європейського утворення, як ЄАПП, можуть бути «агентами змін» і сприяти запровадженню цих норм в нашій державі.

«Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо етичних і організаційних аспектів медичної допомоги у в'язницях» – документ, який у п. 51 наголошує, що невиліковно хвора людина може отримувати догляд поза в'язницею у хоспісі (так звана *respite care*) [18]. У доповнення до цього документу можна згадати опубліковані Національною організацією хоспісної та паліативної допомоги (США) у 2009 р. «Стандарти якості хоспісної допомоги в кінці життя у виправних установах» (*Quality Guidelines for Hospice and End-of-Life Care in Correctional Settings*) [19].

З огляду на те, що у сфері впровадження політики щодо невиліковно хворих працюють не лише медичні, але й соціальні працівники, проаналізуємо деякі документи з соціальної роботи.

«Міжнародна декларація етичних принципів соціальної роботи» наголошує на унікальній цінності кожної людини (п. 2.2.1.), а соціальні працівники, згідно неї, зобов'язані присвятити здобуті знання й навички наданню допомоги окремим особам, групам людей та ін. (п. 2.2.5) [20].

Права пацієнтів, зокрема, невиліковно хворих, є одним із основних питань, які розглядаються у міжнародних нормативно-правових документах.

Одним із перших документів, який розглядає права людини під таким кутом зору – «Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) № 613, та її ж Рекомендація № 779 (обидві – 1976 р.). Документи сповнені гуманістичного звучання та наголошують на полегшенні страждань людини [21].

Серед основних документів цього роду можна назвати «Лісабонську декларацію прав пацієнта», прийняту Всесвітньою медичною асоціацією у 1981 р. [22]. У ній зроблено особливий наголос на тому, що пацієнт у термінальній стадії хвороби має отримувати всіляку підтримку та зменшення його/її страждання таким чином, щоб забезпечити якомога більш гідний та комфортний процес умирання. Загалом цей документ також може свідчити про гуманістичний підхід до даного питання.

Одним із інших базових документів є Декларація Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо розвитку прав пацієнтів у Європі (1994 р.), особливо статті 5.10 та 5.11. У них майже буквально повторюється зміст попереднього документу [23].

ПАРЄ у 1999 р. ухвалила рекомендацію 1418 «Про права хворих і вмираючих людей» [24]. Ідеологічно, вона розвиває зміст попередніх документів ПАРЄ (згаданих вище). Важливо, що у резолюції 1418 зазначається, що помираючим пацієнтам часто бракує зменшення психічного страждання, а їх психологічні, соціальні та духовні потреби не беруться до уваги. Документ, зокрема, зазначив на необхідності забезпечення відповідного додаткового навчання для медичних працівників, які працюють з невиліковно хворими.

У 2002 р. у Римі було затверджено Європейську хартію про права пацієнтів. У ній також акцентується увага на праві бути позбавленим зайвого страждання та болю у пацієнта. Використовуючи право участі в випрацюванні політики у сфері охорони здоров'я, деклароване у Хартії, пацієнти можуть сприяти тому, щоб процес умирання невиліковно хворого не супроводжувався больовим синдромом [25].

Ці документи знайшли свій відгук й у національних нормах. Так, наприклад, згідно «Хартії прав пацієнта» (Польща), 5-те право – «Право умирати у спокої та гідності» [26].

Отже, право не досвідчувати біль та страждання займає чільне місце у цих документах.

У згаданій вище «Лісабонській декларації прав пацієнта» (1981), зроблено особливий наголос на забезпеченні прав на ефективне знеболення. Необхідно відзначити, що Всесвітня медична асоціація підготувала цілий ряд важливих документів з даної проблеми. Чільне місце серед них займає «Заява про політику щодо смертельно хворих пацієнтів, які відчувають хронічний біль» (1990 р.). Ці документи для України не мають обов'язкового характеру.

Про необхідність забезпечення права кожної людини на знеболення йдеться у прийнятій на четвертому конгресі Європейської Асоціації паліативної допомоги 9 грудня 1995 р. «Барселонській декларації з паліативної допомоги». На основі цієї Декларації через 10 років було підготовано та прийнято у Сеулі на Другому глобальному самміті національних асоціацій хоспісної та паліативної допомоги 16.03.2005 р. «Корейську декларацію з хоспісної та паліативної допомоги» [27]. Основні думки, викладені у Барселонській декларації, тут

розширено. Зокрема, йдеться про забезпечення різними формами знеболювальних і надається цілий перелік рекомендацій для урядів.

У 2001 р. Європейська Федерація Міжнародних Асоціацій вивчення болю (EFIC) опублікувала «Декларацію щодо болю» [28], яка закликала національні уряди та інституції ЄС збільшити обізнаність щодо суспільного значення болю.

Серед інших документів, підготовлених пізніше (і в доповнення до вже згадуваних вище), у червні 2007 р. ВООЗ були підготовлені Нормативні рекомендації щодо контролю болю [29].

У 2008 р. було опубліковано спільну Декларацію Міжнародної Асоціації паліативної та хоспісної допомоги та Світового Альянсу з паліативної допомоги щодо визначення паліативної допомоги та контролю болю правами людини. (WPCA Joint Declaration and Statement of Commitment Palliative Care and Pain Treatment as Human Rights). Серед організацій, які підписали її, є як глобальні так і регіональні і національні організації [30]. На жаль, організацій з України серед них поки що немає.

Перелік необхідних для використання у паліативній допомозі ліків є ще одним документом, який регулює процес гуманізації щодо невиліковно хворих у світі. Він підготовлений Міжнародною Асоціацією хоспісної та паліативної допомоги у 2009-2010 за участі ряду міжнародних організацій [31].

Торкаючися проблеми знеболення в розрізі права людини та пацієнта та гуманізації охорони здоров'я, зазначимо, що «Україна швидко відстає від сусідів у сфері розвитку паліативної допомоги», згідно рекомендацій «Неконтрольований біль» міжнародної правозахисної організації Human Rights Watch (2011 р.). Одним із чинників такого стану є брак доступу українських пацієнтів до адекватного знеболення. Тому згаданий Перелік може служити для України певним дороговказом зі зміни ситуації на краще.

Окремо слід розглянути сучасну нормативно-правову базу щодо евтаназії.

У 1950 р. евтаназію було засуджено Генеральною Асамблеєю Всесвітньої організації охорони здоров'я [32]. Разом з тим, жоден з міжнародних документів з прав людини, а також згадані вище декларації, стандарти та хартії, у тому числі і Міжнародної і Європейської Асоціацій хоспісної і паліативної допомоги, не виносять їй однозначний вирок. Дебати з цього приводу відкриті і нині. В результаті, в деяких країнах евтаназію легалізовано. Цими країнами є Австралія (Північна територія), США (штат Орегон), Голандія, Бельгія, Швейцарія та Колумбія.

Натомість Всесвітня медична асоціація неодноразово видавала документи, у яких визначається неетичність евтаназії: «Декларація стосовно евтаназії» [33] (1987 р., підтверджена у 2005 р.) та прийнята на 53-тій Генеральній асамблеї Асоціації у жовтні 2002 р. Резолюція [34].

З іншої сторони, на думку багатьох фахівців, паліативна та хоспісна допомога – альтернатива евтаназії [35]. В on-line підручнику з паліативної допомоги, зокрема, Міжнародної Асоціації хоспісної і паліативної допомоги [36] також наголошено на її неетичності.

Засади деяких церковних об'єднань (Російська Православна Церква, Римсько-Католицька церква, Українська Греко-Католицька Церква) а також юдаїзму стосовно питання відношення до невиліковно хворих викладені у ряді документів [37-45]. Вони наголошують перед усім на необхідності гуманного ставлення до такої категорії хворих.

Гуманне ставлення до невиліковно хворих знаходить своє нормативно-правове підкріплення також і в документах, у яких йдеться про різні аспекти допомоги дітям. Одним із основних з них є Конвенція про права дитини, яка була прийнята Асамблеєю ООН у 1989 р. і набула чинності в Україні 27 лютого 1991 р. Хоча й документ не говорить прямо про невиліковно хворих або помираючих дітей і ставлення до них, у ньому йдеться про те, що «держави-учасниці визнають право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я. Держави-учасниці намагаються забезпечити, щоб жодна дитина не була позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я».

Серед документів Всесвітньої медичної асоціації, можна згадати Заяву про політику у сфері охорони здоров'я дітей (1987).

Стандарти педіатричної паліативної допомоги в Європі, підготовлені відповідною робочою групою Європейської Асоціації паліативної допомоги у 2006 р., є одним з найважливіших документів у цій сфері, який розглядає всі аспекти такої допомоги [46].

Про потребу розвитку педіатричної паліативної допомоги йдеться не тільки в документах виданих на Європейському континенті. Так, у цьому зв'язку можна згадати Декларацію арабського світу щодо раку (2010 р.) [47].

Згідно Хартії Міжнародної мережі з паліативної допомоги дітям щодо прав дітей з обмеженим прогнозом життя чи життя яких під загрозою, такі діти, зокрема, «мають очікувати індивідуальну, відповідну культурі та віку паліативну допомогу. Кожна дитина повинна мати доступ до навчання, дозвілля, спілкування з братами і сестрами і друзями і брати участь у властивих для дитини зайняттях» [48].

Висновки. Отже, аналіз нормативно-правової бази, за якою впроваджується політика щодо тяжко (невиліковно) хворих осіб, показує, що на сьогодні світовою спільнотою пацієнтів, фахівцями та громадськими організаціями розроблено цілий ряд документів, які стосуються цілого ряду різноманітних аспектів ПХД:

- Необхідність включення ПХД до національної системи охорони здоров'я з метою забезпечення соціально-правових гарантій пацієнтам і користувачам медичними послугами у загальному значенні;

- Право не страждати від болю;
- Соціально-правові гарантії окремим групам невиліковно хворих (хворі на ВІЛ/СНІД, онкологічні захворювання);
- Соціально-правові гарантії невиліковно хворих дітей;
- Евтаназія;
- Участь релігійних структур і церковних організацій у допомозі невиліковно хворим;
- Спільна діяльність міжнародних організацій у сфері допомоги невиліковно хворим у кінці життя.

Ці документи є основою гуманізації політики щодо невиліковно хворих, адже головною думкою є право на гідну смерть.

В Україні також розпочався процес розробки та впровадження сучасної нормативно-правової бази з цього питання. При цьому необхідно, щоб у основу цієї бази лягли основні положення міжнародних загальноприйнятих документів.

Подальші дослідження можуть стосуватися практичних аспектів ПХД, зокрема, регулювання діяльності мультидисциплінарної команди, залучення додаткових ресурсів, а також можливих бар'єрів, які стоять на шляху ратифікації та виконання цих нормативно-правових актів на міжнародному рівні.

Література:

1. Ю. І. Губський, А. В. Царенко, О. М. Бабійчук, Г.А. Барановська, З.В. Максимова. Забезпечення співпраці сімейних лікарів та фахівців служби паліативної та хоспісної медицини в Україні // Матеріали III З'їзду сімейних лікарів України. 19 – 21.10.2011. – Дніпропетровськ, 2011, с. 84 – 85.
2. Pastrana T., Jünger S. A matter of definition – key elements identified in a discourse analysis of definitions of palliative care // Palliative Medicine. – 2008. – Vol. 22.
3. Визначення паліативної допомоги Всесвітньої організації охорони здоров'я. [Цит. 23 лютого 2011 р.]. – Доступний з: <http://www.who.int/cancer/palliative/definition/en/>
4. WPCA Policy statement on defining palliative care. [Цит. 15 лютого 2011 р.]. – Доступний з: www.thewpca.org/EasySiteWeb/GatewayLink.aspx?allId=25004
5. Connor S.R. Interdisciplinary Approaches to Assisting with End-of-Life Care and Decision Making.- Alexandria, Virginia: National Hospice and Palliative Care Organization, 2003.-30p.
6. «Загальна декларація прав людини» // Міжнародні стандарти незалежності суддів. Збірка документів. – К.: Поліграф-Експрес, 2008. с12.
7. «Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права» // Там само.
8. «Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод» // Там само.
9. Європейська соціальна хартія: Офіційний переклад Українського офісу МОП // European Treaty Series /35. – Турін, 12 жовтня 1961.
10. А.В. Царенко, В.П. Хмарський, В.Г. Сердюк, О.О. Скорина, С.В. Комарова звіт за результатами дослідження щодо впровадження системи паліативної допомоги людям, що живуть з ВІЛ. – К.: ВБО «Всеукраїнська Мережа ЛЖВ», 2010 р.
11. Рекомендації Rec (2003) Комітету Міністрів Ради Європи державам-учасникам з організації паліативної допомоги. – Рада Європи, 2003.
12. Palliative care: a model for innovative health and social policies [Цит. 17.07. 2011 р.]. – Доступний з: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta09/ERES1649.htm>
13. The Palliative Care Trainers Declaration of Cape Town // Journal of Palliative Medicine. – 2003. – № 6.

14. London Declaration on Cancer Control in Africa [Цит. 17.07. 2011 р.]. – Доступний з: http://cancer.iaea.org/documents/May2007_London_Declaration_on_Cancer_Control_in_Africa.pdf
15. The Declaration of Venice and Support Palliative Care Research in Developing Countries [Цит. 16.07. 2011 р.]. – Доступний з: <http://www.hospicecare.com/dv/english.html>
16. Filbet M., Palliative care development: a challenge for the future // European journal of palliative care. – 2007. – № 14.
17. Radbruch L., Payne S. et al. White Paper on standards and norms for hospice and palliative care in Europe // European journal of palliative care. – 2009. – № 16.
18. Council of Europe, Committee of Ministers, Recommendation No. R (98) 7 [Цит. 23.06.2011 р.]. – Доступний з: www1.umn.edu/humanrts/instrree/coerecr98-7.html
19. Quality Guidelines for Hospice and End-of-Life Care in Correctional Settings <http://www.nhpc.org/files/public/access/corrections/CorrectionsQualityGuidelines.pdf>
20. Міжнародна декларація етичних принципів соціальної роботи // Основи соціальної роботи. – К.: 2004, Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія»
21. Recommendation 1418 (1999) Protection of the human rights and dignity of the terminally ill and the dying. [Цит. 23.06.2011 р.]. – Доступний з: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta99/EREC1418.htm>
22. Andorno R., The right not to know: an autonomy based approach // Journal of Medical Ethics. – 2004. – № 30.
23. Declaration on the promotion of patients' rights in Europe. WHO, Copenhagen, 1994.
24. Recommendation 1418 (1999) Protection of the human rights and dignity of the terminally ill and the dying [Цит. 19.05.2011 р.]. – Доступний з: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta99/errec1418.htm>
25. European charter of patient rights [Цит. 7.04.2011 р.]. – Доступний з: http://www.patienttalk.info/european_charter.pdf
26. Karta Praw Pacjenta [Цит. 12.04.2011 р.]. – Доступний з: http://www.mz.gov.pl/wwwfiles/ma_struktura/docs/karta_praw_pacjenta_07082007.pdf
27. Korea Declaration on hospice and palliative care [Цит. 23.06.2011 р.]. – Доступний з: http://www.hospicecare.com/resources/pain_pallcare_hr/docs/Korea_Declaration.pdf
28. EFIC's declaration on pain as a major health problem, a disease in its own right [Цит. 3.08.2011 р.]. – Доступний з: <http://www.efic.org/index.asp?sub=724B97A2EjBu1C>
29. Kumar N., WHO Normative Guidelines on Pain Management. Geneva, 2007.
30. IAHPC-WPCA Joint Declaration and Statement of Commitment Palliative Care and Pain Treatment as Human Rights [Цит. 3.08.2011 р.]. – Доступний з: http://www.hospicecare.com/resources/pain_pallcare_hr/jd.html#national
31. IAHPC List of Essential Medicines for Palliative Care [Цит. 4.08.2011 р.]. – Доступний з: <http://www.hospicecare.com/resources/emedicine.htm>
32. Швецов О. Б., Навальнєва О. В., Палій О. І., Фурсова Т. І., Сисоєв С. Є. Досвід запровадження паліативної медицини в клінічній лікарні Львівської залізниці // Медицина транспорту України. – 2007. – № 3.
33. WMA Declaration on Euthanasia [Цит. 16.07.2011 р.]. – Доступний з: [http://www.wma.net/en/30publications/10policies/e13/index.html.pdf?print-media-type&footer-right=\[page\]/\[toPage\]](http://www.wma.net/en/30publications/10policies/e13/index.html.pdf?print-media-type&footer-right=[page]/[toPage])
34. WMA Resolution on Euthanasia [Цит. 16.07.2011 р.]. – Доступний з: <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/e13b/>
35. О.І. Бойко «Паліативна допомога як альтернатива евтаназії». Матеріали науково-практичної конференції «Біоетичні аспекти паліативної допомоги» 29 червня 2011 року, м. Львів
36. The manual of palliative care [Цит. 14.07.2011 р.]. – Доступний з: <http://www.hospicecare.com/manual/ethical-main.html#principlesmedical>
37. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви [Цит. 14.07.2011 р.]. – Доступний з: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>
38. Евтаназия через призму законов Торы [Цит. 14.07.2011 р.]. – Доступний з: http://toldot.ru/tora/articles/articles_275.html?template=83
39. Profile of the Catholic teacher of medicine [Цит. 14.07.2011 р.]. – Доступний з: <http://www.medische-ethiek.nl/modules/news/article.php?storyid=434&keywords=palliative>
40. Communicating Information to the Incurably Sick [Цит. 4.05.2011 р.]. – Доступний з: <http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=8871>

- 41.Звернення Комісії УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я з нагоди відзначення Всесвітнього дня хоспісної та паліативної допомоги [Цит. 4.05.2011 р.]. – Доступний з: < <http://www.ugcc.org.ua/893.0.html> >
- 42.Declaration of Commitment on HIV/AIDS [Цит. 4.05.2011 р.]. – Доступний з: < <http://www.un.org/ga/aids/docs/aress262.pdf> >
- 43.Memorandum of understanding between UNAIDS and Caritas Internationalis [Цит. 4.05.2011 р.]. – Доступний з: < <http://www.caritas.org/upload/aid/aids-ing.qxd.pdf> >
- 44.Концепция участия Русской Православной Церкви в борьбе с распространением ВИЧ/СПИДа и работе с людьми, живущими с ВИЧ/СПИДом [Цит. 4.05.2011 р.]. – Доступний з: < <http://www.pallcare.ru/ru/?p=1207900846> >
- 45.Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиєпископства УГКЦ з приводу проблем, пов'язаних з поширенням ВІЛ/СНІДу в Україні [Цит. 4.05.2011 р.]. – Доступний з: < http://old.ugcc.org.ua/ukr/documents/appeal2007/synod_snid >
- 46.IMPacct: standarts for pediatric palliative care in Europe // European Journal of palliative care. – 2007. – № 14.
- 47.Initiative to improve cancer care in Arab world [Цит. 4.05.2011 р.]. – Доступний з: < <http://www.scribd.com/doc/38063444/Arab-World-Cancer-Declaration-2010-Initiative-to-Improve-Cancer-Care-in-the-Arab-World> >
- 48.ICPCN Charter of rights for life limited and life threatened children [Цит. 4.05.2011 р.]. – Доступний з: <<http://www.icpcn.org.uk/page.asp?section=000100010014§ionTitle=Charter>>

ІНФОРМАЦІОНАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Городецький О.О.

кандидат філософських наук, доцент кафедри політології і соціології

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

У статті розглядається співвідношення між постіндустріальною парадигмою та теорією інформаційного суспільства, окреслюються деякі атрибутивні ознаки інформаційного суспільства, способи його ідентифікації. Осмислюється трансформація політичної ролі та функцій держави у форматі глобального світу.

The article focuses on the correlation between the post-industrial paradigm and the theory of the informational society; it determines the attributive insignia for informational society and indicates ways of its identification. Moreover, this study interprets transformation of functions and political role of the state on the scale of the global world.

В статье рассматривается соотношение между постиндустриальной парадигмой и теорией информационного общества, определяются некоторые атрибутивные признаки информационного общества, способы его идентификации. Осмысливается трансформация политической роли и функций государства в формате глобального мира.

Ключові слова: інформаціоналізм, інформаційне суспільство, теорія постіндустріального суспільства, інформаційні технології, наука, національна держава, глобальний світ, мультикультуралізм, індекс глобалізації, спосіб розвитку, спосіб виробництва, публічна влада, політична комунікація, мозаїчне суспільство

Зародження інформаціоналізму як метасистемної теорії аналізу суспільства було актуалізоване на рубежі 60-70-х років минулого століття на Заході і стало своєрідною інтелектуальною реакцією фахівців найрізноманітніших галузей знання – від кібернетики та прикладної математики до філософії – на історичну метаморфозу усієї суспільної споруди, пов'язану не тільки і не стільки із її структурними змінами, як із загальною динамікою (швидкістю) функціонування та розвитку. Модернізація вітчизняного суспільства та держави загострює питання позиціонування України в системі міжнародного поділу праці, політичних, соціальних та культурних цінностей – загалом в системі міжнародних відносин та глобального світу. Як осмислюються процеси сучасного інформаційного суспільства в українському соціокультурному середовищі, якими є ознаки згаданого суспільства, логіка та етапи його визрівання, ступінь та динаміка поширення у світі, як корелює український соціум із фундаментальними рисами такого суспільства – ці та інші питання є цілком актуальними з точки зору і практичного життя, і політичної науки.

Водночас, у національних політологічних центрах, школах та періодичних виданнях проблеми політичного процесу, пов'язаного із глобальним характером інформаційної епохи, вивчення її впливу на український соціум та українську політику знаходяться лише у початковій фазі теоретичного освоєння. Мабуть, найбільш помітним дискурсом дослідження проблем інформаціоналізму в сучасному українському суспільствознавстві є комунікативний аспект політики, технології Public Relations, функціонування ЗМІК у системі суспільних відносин, започаткований науковим журналом «Інформаційне суспільство», який перманентно видається із 2004 року у Інституті журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка [1]. Зорієнтованість видання на проблеми прикладного змісту у суспільстві та політиці дозволяє ідентифікувати певний сегмент характерних ознак та рис інформаційного суспільства але, зрозуміло, не може забезпечити розробку концептуальної моделі такого суспільства, виявити його системні, фундаментальні ознаки, себто, розв'язати ті пізнавальні задачі, що лежать у площині теоретичної політології і вимагають застосування відповідного методологічного інструментарію.

Правовим аспектам запровадження і функціонування електронного урядування в Україні, дослідженню міжнародного права у сфері інформації присвячена монографія «Доступ до інформації та електронне урядування» [2], що вийшла у 2004 році завдяки міжнародному співробітництву Центру політико-правових реформ (автори-упорядники М.С.Демкова та М.В.Фігель).

Проблемам європейської інформаційної політики, дослідженню політики і права в програмній діяльності ЮНЕСКО присвячені оригінальні та цікаві монографії Є.А.Макаренка [3]; питанням входження України у інформаційне суспільство займалися Л.С.Винарик, А.Я.Щедрін, Н.В.Васильєва [4]; предметний аналіз концепцій інформаційного суспільства (за

відомою працею Ф.Уебстера (F.Webster) [5]), а також спроба ідентифікувати деякі його переваги та вади запропоновано у статтях О.О.Маруховського [6].

Здійснивши виснажливі мандрівки громіздкими бібліографічними та електронними інформаційними ресурсами, можна констатувати, що лєвова частка продукту у розробці проблем інформаціонального суспільства як у західному суспільствознавстві, так і в українському соціокультурному середовищі належить фахівцям у галузі економічної науки, соціології, культурології, психології, історії (у чому ми частково пересвідчимось у подальшому викладі); водночас *політологічний аспект* інформаціоналізму – вивчення публічної влади, ролі і функцій держави, політичної комунікації, кардинальних змін у функціонуванні партій та партійних систем, засобів масової інформації (комунікації), електоральних процесів та багатьох інших дискретних параметрів політичного життя сучасного (інформаційного/інформаціонального) суспільства – *знаходиться лише у площині концептуального становлення*.

Враховуючи означену обставину, що є, на нашу думку, вирішальною для стану сучасної української політичної науки (звісно, у контексті порушеної теми), спробуємо конкретизувати дослідницькі наміри цієї статті, які передбачають:

- Ідентифікувати інформаціоналізм як метасистемну теоретичну конструкцію, що адекватно пояснює структурні та функціональні характеристики сучасного світу, конкретизуючи при цьому предметний інтерес власне політичної науки;
- Окреслити (хоча б у першому наближенні) ті системоутворюючі риси, що вирізняють інформаційне / інформаціональне суспільство як таке, що є необхідним для його розпізнавання як певної історичної та логічної фази соціального розвитку з притаманними їй специфічними емпіричними ознаками.

Сьогодні не викликає сумнівів, що інформаціональне суспільство є вельми складним, інтегративним по своїй суті явищем та може бути предметно ідентифікованим у межах парадигми постнекласичного, системного аналізу, оскільки його онтологічне буття зачіпає процеси економіки та культури, соціальних мереж та політики, глобальної та локальної комунікації, колективного та індивідуального, раціонального та чуттєвого тощо. Зауважимо при цьому, що означена методологія системного аналізу окрім причинно-наслідкових зв'язків функціонування суспільства досить ретельно ставиться до ролі та значення структурних, енергетичних, смислових, синхронних кореляцій. Деякі інтенціональні властивості інформаціональних суспільств, пов'язані із їх інтегративними символічними характеристиками та ознаками, які не підлягають емпіричній ідентифікації та опису, вимагають застосування феноменологічного методу, або подібного, так званого методу тріангуляції (до якого часто звертається один із найавторитетніших теоретиків інформаціоналізму М.Кастельс (M.Castells)), що дозволяє формулювати висновки на ґрунті схожих тенденцій, зафіксованих у різних джерелах, – як це роблять історики, поліцейські та газетні репортери [7, 25-27].

Інформаціоналізм, як міждисциплінарна дослідницька традиція та творча ідея західного суспільствознавства, має автентичну траєкторію виникнення та розвитку. Охоплюючи хронологічно дистанцію останніх 40-50 років, ця традиція містить декілька етапів своєї еволюції, становлення і сьогодні, незважаючи на досить глибоке теоретичне проникнення у реалії глобального світу та ретельне емпіричне обґрунтування (як у старому доброму позитивізмі), є відкритою для подальшої розробки та вдосконалення. Термінологічна варіативність віддзеркалення сучасного суспільства у межах цієї традиції, пов'язана, зокрема, із одночасним застосуванням понять “інформаційне суспільство” та “інформаціональне суспільство” іноді збиває з пантелику навіть професійно підготовленого читача і є зайвим свідченням її певної концептуальної відкритості. Як слушно зауважує Ф. Уебстер, “коли ми згадуємо цей термін, ми можемо неадекватно зрозуміти світ, у якому ми живемо” (переклад наш. – О.Г.) [8, 5]. Хоча зрозуміло при цьому, що термінологічна еквілібристика не є сутнісною у визначенні інформаціонального суспільства; насамперед важливо вирізнити ті автентичні унікальні характеристики суспільства, які дозволяють ідентифікувати його саме в такий спосіб. Розглянемо означене питання (і термінологічне, і сутнісне) у системі координат логічного та історичного.

Ідея інформаційного суспільства була первісно сформульована у західній соціології на теоретичній платформі постіндустріалізму і введена у науковий обіг австрійським (американським) економістом Фріцом Махлупом (F.Machlup) у відомій праці «Виробництво та поширення знання у США» (1962 рік) [9]. Таке позиціонування означеної ідеї у еволюції та структурі західного суспільствознавства другої половини ХХ століття, звісно, не є випадковим, адже і постіндустріальна парадигма, і теорія інформаційного суспільства

діалектично співставні і залежні як категорії загального і одиничного; вони є взаємозумовленими та взаємодоповнюючими. Методологічний інструментарій, застосовуваний у їх межах, сегментне співпадання предмету дослідження, присутність футурологічних сюжетів у обох порівнюваних частинах, однакова байдужість до ідеологічних стереотипів, та деякі інші обставини об'єктивно зумовлюють високий рівень корелятивності між згаданими парадигмою та теорією, хоча, з іншого боку, і ототожнювати їх було б неправомірно. Думається, що найкраще означену діалектику пояснив свого часу засновник постіндустріалізму Д.Белл (D.Bell), який розглядав теорію інформаційного суспільства як своєрідну **нову** інтелектуальну форму розвитку постіндустріальної традиції (парадигми). "...Револуція у організації та обробці інформації та знання, у якій центральну роль відіграє комп'ютер, розвивається у контексті того, що я (читай: Д.Белл. – О.Г.) назвав постіндустріальним суспільством" [10]. Аналогічної думки притримується також і один із теоретиків (і практиків) інформаційного суспільства Й.Масуда (Y.Masuda), який навіть виніс означену вище закономірність у назву однієї із своїх головних монографій: «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» [11]. Розглянемо предметніше механізми взаємодії теорії постіндустріального суспільства та інформаціоналізму.

Теорія постіндустріального суспільства, як згадувалось вище, слугує своєрідним методологічним середовищем, у межах якого в різний час (починаючи із 60-70 рр. минулого століття і до наших днів) західними дослідниками було запропоновано декілька автентичних концепцій, які можна об'єднати на ґрунті пріоритетної ознаки, а саме – формування нового суспільства розглядається як продукт наукового прогресу, знання та технологічних досягнень, заснованих на такому знанні. Присутність позитивістського сюжету середини ХІХ століття, принесеного у соціологію О.Контом, пов'язаного із визначальною роллю позитивного знання в організації суспільства є очевидною у парадигмі постіндустріалізму, хоча і виказаною іншими термінами. Означена подібність не є випадковою. Усі відомі теоретики інформаційного суспільства – А.Турен (A.Touraine), Й.Масуда, Е.Тоффлер (A.Toffler), З.Бжезинський (Z.Brzezinski), М.Кастельс – ідентифікують його як таке, що виходить із пріоритету науки, технології, освіти у організації усієї суспільної споруди і політики у тому числі, що реалізується у її межах. При цьому термінологічне розмаїття у визначенні такого етапу суспільного розвитку у згаданих дослідників є досить помітним: якщо Й.Масуда та Е.Тоффлер використовують поняття власне "інформаційне суспільство" (Е.Тоффлер іноді кваліфікує його ще "суперсимволічним суспільством" або "суспільством третьої хвилі"), то А.Турен називає інформаційне суспільство "програмованим", З.Бжезинський – "технотронним", а М.Кастельс – "інформаціональним". Інформаційне суспільство, на думку А.Турена, має особливу внутрішню архітектуру, яка рельєфно виявляється при аналізі ролі держави та здійснення її функцій у період пізнього модернізму (друга половина ХХ століття). Таке суспільство зветься, як згадувалось вище, "програмованим" і є "найбільш сучасним соціетарним типом" або "найбільш просунутою формою сучасності" [див. 12, 22-84]. Таке суспільство утворюється лише у зоні виходу із індустріального, виникаючи, по суті, за межами індустріального, заперечуючи його. У роботі "Чи зможемо ми жити разом?" (1997) А.Турен резюмує: "Сьогоднішня реальність полягає у розриві двох всесвітів: ринкового та культурного, які управляються інструментальним розумом і колективною пам'яттю" [13]. Таке положення речей означає, зокрема, що економіка та бізнес у сучасному світі є системним утворенням, яке найповніше реалізується і набуває раціональності (ефективності) лише у глобальному просторі, долаючи національні кордони, утворюючи транснаціональні корпорації, залишаючи у локальному (національному) проблему збереження культурної ідентичності. Будь-яка національна держава при цьому втрачає ключові важелі управління власною економічною, фінансовою системами, оскільки вони невпинно глобалізуються і стають все більш залежними від волі інших політичних акторів – міжнародних бізнесових структур, світових банків, світової католицької церкви (зауважимо, що Ватикан має сьогодні дорадчий статус у Євросоюзі), терористичних організацій, що виникають на ґрунті расових, етнічних, соціальних та релігійних ознак та діють як в середині країн, так і координують свою діяльність у міжнародному середовищі тощо. При цьому важливо підкреслити, що програмоване суспільство у А.Турена виникає, власне, на основі не економічних, а неадекватних аргументів, пов'язаних із соціальними та культурними факторами, серед яких вирішального значення набувають наука, освіта, політична воля та прагнення людей до пошуку доходів. З іншого боку, держава залишається найважливішим і найпоспідовнішим політичним актором, який реалізує функцію збереження національно-культурної автентичності суспільства, точніше, збереження статусу титульної нації у його структурі. В сучасній Європі розв'язання цієї важливої задачі у контексті політики

мультикультуралізму, як свідчать лідери ряду країн (Англії, Франції, Німеччини), виявляється вельми нелегкою справою.

Коли ми вирізняємо інформаційне суспільство (як особливий історичний тип суспільної архітектури та динаміки) на основі інкорпорації тієї чи іншої країни до глобальної макросистеми, то маємо розуміти, що інтенсивність процесів глобалізації в силу різних причин є далеко не однакою у різних точках сучасного соціального простору і, відповідно, ступінь розвитку, ступінь інформаційності різних суспільств апіорі також не є однаковими. Щоби уникнути можливих спекулятивних оцінок у цьому питанні варто квантифікувати цю процедуру, застосовуючи спеціальні індекси глобалізації (наприклад, Globalization Index, що розраховується журналом "Foreign Policy" з 2001 року, чи KOF Index Globalization, започаткований у 2002 році при Швейцарському економічному інституті та Федеральному швейцарському технологічному інституті), які, при певній варіативності методик обчислення, дають в результаті обґрунтовані рейтинги країн щодо їх присутності та ролі в системі глобального світового порядку. Скажімо, KOF Index Globalization, визначаючи місце у рейтингу тієї чи іншої країни, бере до уваги аналіз більше як 24 перемінних, що співвідносні із трьома субіндексами, а саме: А.Економічна глобалізація (36%), В.Соціальна глобалізація (39%) та С.Політична глобалізація (25%), у межах яких є актуальними показники поширеності Інтернету та телебачення у країні (із розрахунку на 1000 осіб), її членство у міжнародних організаціях, участь у місіях Ради безпеки ООН, середній рівень тарифів у країні, показники торгівлі тощо. Чим нижчим є рейтинг країни, тим далі вона знаходиться від сучасної інформаційно-технологічної системи, тим меншим є її доступ до сучасної технологічної потужності і, відповідно, рівня соціального життя, культури, освіти, соціальної, правової та політичної захищеності, тим більше країна залишається осторонь інформаційних, фінансових потоків, соціальних мереж, тим більше вона потрапляє у зону міжнародної ізоляції, закріплюючи за собою імідж світової "периферії" (І.Валлерстайн (I.Wallerstein)), надії полишити яку сьогодні дуже примарні.

Отже, фундаментальна ознака інформаційного суспільства, яка визнається, по суті, усіма прихильниками цієї теорії, полягає у тому, що воно, зберігаючи власну національно-культурну автентичність, одночасно є актором глобального світу, здатним продукувати та застосовувати інформаційні технології у бізнесі, політиці, розвитку соціальних мереж, освіті, культурній діяльності. Зрозуміло, що таке суспільство, в основі комунікації якого лежать новітні інформаційно-комп'ютерні технології, телекомунікаційні системи, може реалізувати свій велетенський технологічний потенціал (і. одночасно, примножити його) лише у глобальній (а не локальній) системі координат. Один із найавторитетніших сучасних теоретиків інформаційного суспільства М.Кастельс розглядає поняття інформаціональне суспільство і глобальне суспільство як синонімічні. Осмислюючи системоутворюючі риси економіки такого суспільства, автор підкреслює: "Отже інформаціональна – оскільки продуктивність та конкурентоздатність факторів або агентів у цій економіці (чи то буде фірма, регіон або ціла нація) залежать у першу чергу від їх здатності генерувати, опрацьовувати та ефективно використовувати інформацію, засновану на знаннях. Глобальна – тому що основні види економічної діяльності, такі, як виробництво, споживання та циркуляція товарів та послуг, а також їх складові... зорганізовані у глобальному вимірі безпосередньо або із використанням розгалуженої мережі, яка поєднує економічних агентів. І, нарешті, інформаціональна та глобальна – тому що у нових історичних умовах досягнення певного рівня продуктивності можливе лише в середині глобальної взаємозалежної мережі" (переклад наш. – О.Г.) [7, 77]. М.Кастельс – єдиний із теоретиків інформаційного суспільства, хто використовує у своїх працях термін інформаціональне (informational), а не інформаційне (information) суспільство. У цьому випадку різниця, без сумніву, виходить за межі лінгвістичної причинності, пов'язаної із застосуванням суфіксу - аль (- al). Поняття "informational/ society" має набагато глибше, змістовніше обґрунтування і застосовується для того, щоби вирізнити певні особливості актуального (сучасного) суспільства, що досить динамічно розвивається та істотно різниться від суспільства 60-х – початку 70-х років. У роботах М.Кастельса ми знаходимо декілька переконливих аргументів, які роблять застосування цього концепту цілком коректним (і необхідним). Розглянемо їх.

У теоретичній моделі суспільства М.Кастельса присутнє традиційне для постіндустріалізму положення, запропоноване ще у класичних роботах А.Турена та Д.Белла, згідно якого, при аналізі суспільних форм та динаміки їх розвитку, враховуються, власне, два формати дослідження – спосіб виробництва (постіндустріалізм, через причини деідеологізованого та деполітизованого підходу до впровадження наукового аналізу суспільства, ніколи не протиставляв себе у власному баченні світу будь-яким іншим

теоретико-методологічним конструкціям, і марксизму, у тому числі, де поняття "спосіб виробництва" є, як відомо, одним із центральних) та спосіб розвитку. "Хоча суспільства можна охарактеризувати у двох осях, – зауважує М.Кастельс, – (так що ми маємо індустріальний ететизм, індустріальний капіталізм і т.д.), для розуміння соціальної динаміки важливо зберігати аналітичну дистанцію та емпіричне співвідношення між способами виробництва (капіталізм, ететизм) і способами розвитку (індустріалізм, інформаціоналізм)" (переклад наш. – О.Г.) [7, 14]. Конкретизуючи змістовне навантаження терміну "спосіб розвитку" у подальшому викладі, М.Кастельс стверджує: "Таким чином, способи розвитку – це технологічні схеми, за допомогою яких праця діє на матеріал задля того, щоб створити продукт, детермінуючи, у кінцевому рахунку, розмір (обсяг) та якість економічного надлишку" (переклад наш, виділено нами. – О.Г.) [7, 16]. Отже, автор акцентує увагу, що існує декілька історичних версій способів розвитку суспільства; інформаціональний спосіб розвитку є особливим у цьому ряду і таким, що відповідає певним унікальним характеристикам суспільного процесу. На його думку (і з нею важко не погодитись) "специфічним для інформаціонального способу розвитку є вплив знання на саме знання як головне джерело продуктивності. Обробка інформації зосереджена на технології покращення обробки інформації як джерела продуктивності у "благодійному колі" взаємодії між знаннями, як джерелами технології, і застосуванням технології для покращення генерування знань та обробки інформації. Ось чому, користуючись популярним і модним терміном, я (читай – М.Кастельс. – О.Г.) називаю цей новий спосіб розвитку інформаціональним, побудованим через виникнення нової технологічної парадигми, заснованої на інформаційній технології" (переклад наш. – О.Г.) [7, 17].

В методологічному сегменті дослідження означена ідентифікація інформаціоналізму, проведена М.Кастельсом, є надзвичайно важливим творчим продуктом, оскільки інформаціоналізм, як операціональний інструмент, застосовуваний у науковій теорії, дозволяє побачити не лише кардинальні зміни функціонування економічних процесів (виробництва, фінансового обігу, банківського сектору), але й нові образи соціальної структури, функціонування політичних акторів та політичної влади, нову логіку розвитку науки, освіти та культури загалом. Іншими словами інформаціоналізм, фіксуючи світ навколо нас у нетрадиційних образах та сюжетах, володіє надзвичайно потужним евристичним, дослідницьким потенціалом. Скажімо, з точки зору цієї методології, окрім грошей новим джерелом збагачення у бізнесі стає інформація, знання, які, у тандемі з сучасними комп'ютерними технологіями та засобами транспортування, стають ще більш ефективними інструментами створення капіталу. Марк Цукерберг, як відомо, почав реалізовувати свій творчий задум, пов'язаний із створенням соціальної мережі "Facebook", у кімнаті студентського гуртожитку, а сьогодні, у 27-річному віці, є власником (за оцінками журналу "Forbes") 6,9 млрд. долл., займаючи 29 місце у списку найбагатших американців за 2010 рік. Як висловився Р.Стенджел (R.Stengel) - головний редактор "Time" – М. Цукерберг, отримавши у 2010 році звання "Людина року", зробив дещо, чого до нього ніколи не було; "створена Цукербергом соціальна мережа об'єднує сьогодні майже кожного десятого жителя планети. Facebook нагадує собою третю по величині країну світу, і ця держава володіє таким обсягом інформації про своїх громадян, якого немає у жодного уряду на землі" [14].

Не менш цікавою, під кутом зору інформаціоналізму, виглядає сфера публічної влади та політичної комунікації. Вище ми уже згадували про суттєві метаморфози, які відбуваються з державою, перерозподілом її функцій, викликаними процесами розвитку інформаціонального суспільства. Криза масових політичних партій у світі та в Україні, що значною мірою зумовлена застосуванням нових технологій політичної комунікації, перехід до електронного урядування, поява на арені політичного життя нових політичних акторів (наприклад, міжнародних або локальних терористичних організацій, харизматичних лідерів), стрімке зростання ролі ЗМІК у політиці, народження мозаїчної та криза масової демократії, істотні технологічні зрушення у межах електоральних процесів, глобалізація політики – ось далеко не повний перелік тих новацій, що актуалізовані інформаціональною епохою. Якщо взяти до уваги, що всі ці процеси мають невідпорну проекцію на українське суспільство і, почасти, реалізуються у ньому – вивчення суті та форм політики та влади, що відбувається у межах інформаціонального способу розвитку стає ще більш актуальним.

На завершення важливо акцентувати увагу на наступному:

1. Інформаціональним називаємо суспільство, яке предметнюється (візуалізується) лише за умови орієнтованості дослідницьких процедур на виявлення способів його розвитку, залежних, передусім, від суспільних технологічних ресурсів. Під цим кутом зору у постіндустріальній традиції розрізняють три історичних типи суспільств: аграрні, індустріальні

та інформаціональні. В основі кожного із них лежить своєрідний набір, матриця освоєних виробничих технологій, які визначають зміст не лише економічних процесів але й соціальної, політичної та культурної комунікації загалом. Найбільш революційний елемент у структурі виробничих технологій – знаряддя праці, застосування і розвиток яких зумовлює загальну динаміку суспільного прогресу. Якщо індустріальне суспільство орієнтоване за своєю сутністю на стрімке економічне зростання, збільшення суспільного сукупного продукту, то інформаціональне пріоритетно прагне до інтенсивного технологічного розвитку, здійснюваного на ґрунті прагматизованих наукових досліджень, пов'язаних, у першу чергу, із способами, швидкістю обробки інформації, вдосконаленням її носіїв та каналів транспортування.

2. Застосування інформаціо-комп'ютерних технологій у продуктивній сфері зумовлює виведення виробничого процесу за межі національних держав, оскільки це дозволяє раціоналізувати бізнес, підвищуючи його динаміку та прибутковість. В результаті виробництво, фінансова, банківська системи набувають глобального характеру, що викликає відповідні зміни у сферах соціального, політичного та культурного життя. Інкорпорація країни за допомогою технологічних, фінансових, військово-політичних, енергетичних, наукових та інших ресурсів у глобальну світову систему є способом наближення до стандартів інформаціонального суспільства. Оскільки динаміка означеного процесу в глобальному світі є явищем вельми варіативним, – це зумовлює мозаїчну картину сучасної цивілізації за ознаками технологічного розвитку, а також багатства, якості життя, освіти, науки та культури.

Література:

1. Інформаційне суспільство. Науковий журнал. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/is/index.html
2. Доступ до інформації та електронне урядування / Автори-упорядники М.С.Демкова, М.В.Фігель. – К.: Факт, 2004. – 336 с.
3. Макаренко Є.А. Європейська інформаційна політика: Монографія. – К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2000. – 368 с.; Макаренко Є.А. Інформаційне суспільство: політика, право в програмній діяльності ЮНЕСКО. Монографія. – К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2001. – 384 с.
4. Винарик Л.С., Щедрин А.Я., Васильєва Н.В. Восхождение Украины в информационное общество. – Донецк: ІЗП НАН України, 2001. – 151 с.
5. Webster F. Theories of the Information Society. Second Edition. – London and New York: Routledge, 2002. – 318 p.
6. Маруховський О.О. «Скептично-критичний аналіз» концепцій інформаційного суспільства (за Ф.Уебстером) / О.Маруховський // Наукові записки НАУКМА. – 2005. Т.45: Політичні науки. – С.17-23; Маруховський О.О. Переваги та вади інформаційного суспільства / О.Маруховський // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С.127-136.
7. Castells M. The Rise of the Network Society. Second Edition. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. – Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 2000. – XXIX+594 pp.
8. Webster F., Blom R. The Information Society Reader. – London: Routledge, 2004. – 472 p.
9. Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. – Princeton: Princeton University Press, 1962. – 416 p.
10. Информационное общество. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/ Информационное общество](http://ru.wikipedia.org/wiki/Информационное_общество)
11. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. – Bethesda: World Future Society, 1980. – 171 p.
12. Touraine A. The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society. Trans. by L.Mayhew. – New York: Random House, 1971. – VIII+244 pp.
13. Сможем ли мы жить вместе? Рецензия на книгу: Touraine A. Pourrions-nous vivre ensemble ? Egaux et differents. Paris: Editions Fayard, 1997. – 395 p. – Режим доступу: <http://postindustrial.net/page/33/>
14. Основатель социальной сети в Интернете Facebook М.Цукерберг стал «Человеком 2010 года» по версии американского журнала Time // Прайм. Агентство экономической информации. – Режим доступу: <http://www.prime-tass.ru/news/0/%7B9640459D-C403-4F1E-BE0-84B77776BBD4%7D.uif>

**МАЛИЙ ТА СЕРЕДНІЙ БІЗНЕС ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЧИННИК НІВЕЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ РОЗБІЖНОСТЕЙ****Жовніренко П.***к.т.н., доцент**Київський Університет Права НАН України*

Малий та середній бізнес є достатньо чисельною і значимою категорією населення, яка рівномірно представлена в усіх регіонах України і яку об'єднують однакові інтереси, один спосіб життя, ідентичні ціннісні орієнтири. Ці фактори за умови вмілого використання з боку держави можуть стати вагомим чинником політичної консолідації українського суспільства.

Актуальність дослідження. У сучасних умовах, коли Україна на офіційному рівні чітко визначає своїм зовнішньополітичним пріоритетом європейську інтеграцію, науково-практичного значення набуває всебічне вивчення та узагальнення причин "євророзламу" України, розробка рекомендацій з його нейтралізації з кінцевою метою створення надійних підвалин забезпечення безпеки держави і суспільства, їх ефективного і всебічного розвитку. Одним з факторів, роль якого у стиранні міжрегіональних розбіжностей дотепер недостатньо висвітлена у науковій літературі є малий та середній бізнес, який, на думку автора, може відіграти значно більшу роль у процесах консолідації української нації.

Мета дослідження полягає у вивченні характеру та проблем стосунків між державою та малим і середнім підприємництвом, рушійних сил та впливу процесів їх взаємодії на нівелювання міжрегіональних ціннісних розбіжностей серед населення, спроба більш повно використати потенціал МСБ у національних інтересах.

Теоретико-методологічна база дослідження. До проблеми вивчення територіальних розбіжностей у суспільній свідомості та впливу на неї соціальних, економічних та політичних чинників періодично звертаються науковці та журналісти. Цю тему – особливо її другу частину – не можна назвати широко дослідженою в наукових колах, хоча вона останніми роками стала досить популярною у засобах масової інформації. Зокрема, їй присвятили свої публікації такі автори як О.Шепеленко, С.Римаренко, О.Токарчук, М.Шаповаленко. В їхніх роботах достатньо детально розглядаються різні аспекти регіональних розбіжностей, їх коріння, джерела живлення та наслідки. У той же час не дослідженою, а отже і невирішеною частиною проблеми залишаються впливи на соціально-політичний стан суспільства такої достатньо чисельної і рівно представленої в усіх регіонах України категорії як малий та середній бізнес. Деякі спостереження, висновки і пропозиції саме такого спрямування і розглядаються у цій статті.

Виклад статті. З розвалом СРСР планова економіка поступилася місцем ринковій. Мільйони громадян, які ще відносно недавно працювали в проектних та науково-дослідних інститутах, на підприємствах, служили в армії, вчителювали змушені були перекваліфіковуватися, міняти звичний спосіб життя. Не знайшовши можливості працювати за спеціальністю, вони поклали в шухлядки дипломи і взялися працювати хто ким міг: водієм, «човником», реалізатором, ремонтником, вантажником, ремісником, шевцем. Так народилося мале та середнє підприємництво, в якому зараз за офіційними даними зайняті близько 3 мільйонів громадян, що матеріально забезпечують або підтримують близько 11 млн членів своїх сімей та родичів.

Ім це поки що вдається, але проблеми й небезпеки з боку мереж гіпермаркетів, надвеликого бізнесу та корумпованих чиновників все більше згущуються. Для перших двох малі та середні підприємці — конкуренти, для третіх — об'єкти корупційного тиску. Перші в основному діють методом «пряника», другі й треті — консолідованого «батога». Власники торговельних мереж пропонують, здавалося б, логічні й прийнятні для усіх речі: на місці архаїчних ринків поставити сучасні супермаркети, де продавцями, консультантами й касирами будуть теперішні ринковики. Таксистам, ремонтникам, ремісникам тощо пропонується перейти на роботу до великих приватних або «комунальних» компаній. Проте така «новація» — якщо навіть не враховувати, що в нових умовах робоче місце знайдеться далеко не для всіх — призведе до трансформації вільних трударів у найманих працівників, робота й доля яких стануть залежними не від їх активності, а виключно від волі хазяїна.

Фактично йдеться про намір здійснити нову «колективізацію» — вже не на селі, а у місті, хоч і новими методами, але зі старими наслідками.

Влітку 2009 року успішно було апробоване закриття цілого напрямку малого підприємництва. В якості піддослідного об'єкту був обраний найбільш незахищений перед

громадською думкою і далеко не безгрішний ігровий бізнес. Операція була проведена успішно: спочатку потужний PR, який створив атмосферу громадської нетерпимості до десятків тисяч працівників, потім — прийняття закону, що перетворив їх на безробітних [1].

2010 рік пройшов під знаком першого відкритого протистояння надвеликого бізнесу (НВБ) з малим та середнім (МСБ) внаслідок намагання уряду протягти свій варіант податкового кодексу і тим самим законодавчо закріпити непропорційне наповнення бюджету за рахунок невеликого підприємництва. Уперше в історії України невеликі підприємці спромоглися на організований та масовий протест і якщо й не зупинили, то уповільнили олігархічний «коток» [2]. При цьому "підприємницький Майдан" став не поодиноким акцією, а лише початком самоорганізованого процесу, що розвивається. Підприємці врахували й виправили три головних недоліки «Майдану-2004» — його неструктурованість, законцентрованість на одній особі і регіональну детермінованість.

МСБ інтенсивно організовується і диверсифікує свою діяльність. Асамблея громадських організацій малого та середнього бізнесу — організатор "підприємницького Майдану" — основою своєї структури прийняла багатолідерність. За рік в організації змінилося п'ять голів — і не тому, що хтось не виправдав сподівань, а тому, що постійна ротація керівників є обов'язковою процедурою. Ще одним "стовпом" Асамблеї є її позарегіональність, що підтверджується переліком п'ятірки регіонів, чії представники почергово головували в об'єднанні: Хмельницький, Луганськ, Львів, Київ, Вінниця. Асамблея уклала Меморандум про партнерство із всеукраїнськими організаціями ветеранів, офіцерів, профспілками, молодіжними рухами, правозахисними об'єднаннями, що не могло не вплинути на очевидне сповільнення прийняття пенсійної, житлово-комунальної, земельної та інших «реформ». Уже кілька місяців Асамблеєю розбудовується загальнонаціональна мережа самозахисту «Вільний простір», учасники якої - підприємці Чернігова, Луганська, Хмельницького, багатьох інших міст - виключно на основі Конституції об'єднують зусилля в боротьбі з корупціонерами з контролюючих органів і у протидії всьому тому, що ініціюється виконавчою владою без консультацій з підприємцем, без урахування його інтересів, тобто всьому тому, що підприємець просто не мприймає.

А не сприймає він, як показали мітинги у Києві та регіонах, заяви та петиції, багато чого [3]. Наприклад, те, що через надмірні ставки податків і зборів новий Податковий кодекс практично унеможливилює товарне виробництво, що «реформування» ЖКГ полягає лише у зростанні цін на газ і квартплату, а «пенсійна реформа» — передусім у підвищенні пенсійного віку. Підприємець не розуміє, чому труднощі реформ обходять чиновників і НВБ, але перекладаються на людей середнього і низького достатку.

Ці несприйняття і нерозуміння чітко проявляється в настроях громадян. Дослідження, проведене Київським міжнародним інститутом соціології, показало, що якщо в середині 2010 року більшість українців ставилися до політики влади позитивно, то з лютого 2011-го це ставлення стало переважно негативним. Порівняно з червнем минулого року поширеність позитивних оцінок діяльності влади серед громадян України скоротилася із 48% до 14%, а негативних — зросла від 21% до 53% [4]. Лише за два місяці — з лютого до квітня поточного року підтримка Партії регіонів, як свідчать результати опитування Центру Разумкова, впала на чверть — із 20,5% до 15,7%.

Міжнародні рейтингові показники України — щодо рівня корупції, свободи слова, демократичного розвитку, індексів економічної свободи, прав власності, конкурентоспроможності та інші останнім часом ще більше погіршилися. Відповідно зростає соціальна напруга. Як свідчать результати березневого 2011 р. дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна, майже половина українців — 45,3% — готова виходити на вулиці та брати участь в акціях протесту.

При цьому Президент, зосередивши після конституційної реформи в своїх руках усю повноту влади, став фактично заручником відповідальності за все. У нього немає жодної нелояльної до нього гілки влади, на яку можна було б кивати, як це робив Ющенко в намаганні пояснити причини своєї неефективності. Для того, щоб переламати ситуацію і покращити свій рейтинг, В.Януковичу потрібен результат — позитивний і для держави, і для суспільства. Ті, хто був до нього і зараз поруч із ним, створили настільки вигідний стартовий майданчик із негативу, що будь-який конструктив з його боку в напрямку підтримки мільйонів самозайнятих громадян, забезпечення їх прав і у першу чергу права на працю — може бути оцінений швидко і належним чином.

Для цього В.Януковичу треба зробити назрілу річ: підтримати МСБ, віддалити від влади НВБ і змусити його платити справедливі податки. Є об'єктивні підстави для такого кроку. Після інавгурації інтереси Віктора Федоровича - вже як Президента – об'єктивно почали

розходитися з інтересами надвеликого бізнесу. Егоїзм НВБ, його налаштованість тільки на власний прибуток, офшорне відсторонення від наповнення бюджету, соціальна індиферентність значно знижують - якщо не унеможливляють - перспективи виконання В.Януковичем своїх передвиборних обіцянок, що, в свою чергу, зменшує його популярність і перспективи переобрання. Соціологічне дослідження Інституту Горшеніна показало, що президентський рейтинг зменшився за дев'ять місяців майже вдвічі: із 46,9% у травні 2010 року до 25,8% у лютому 2011 року.

У той же час, на відміну від НВБ, цілі й діяльність МСБ цілком відповідають національним інтересам. Скажімо, якщо на прибутки олігархів, чий метал, добрива, електроенергія та інші ресурси в основному продаються за кордон, добробут населення практично не впливає ніяк, то малим підприємцям, які продають продукцію та послуги в Україні, покращення добробуту громадянина — це його більша купівельна спроможність і вищі прибутки для продавця. Мільйони зайнятих в МСБ українців, на відміну від представників НВБ, бачать майбутнє своє і своїх сімей лише в Україні. В.Януковичу сьогодні, коли він відповідальний за все, конче потрібно якщо не побороти, то хоча б приборкати корупцію. І тут опора на МСБ буде цілком виправданою і єдино ефективною — бо він не тільки життєво зацікавлений у ліквідації поборів різних «контролерів», а й, як показано вище, готовий за це боротися.

Після Майдану-2 В.Янукович прислухався до деяких вимог протестувальників, що були спрямовані на встановлення справедливого розподілу відповідальності між НВБ, МСБ та владою за наповнення бюджету і його використання: скорочення кількості міністерств і ліквідація ножиць між максимальною та мінімальною пенсіями. Проте поки що непочутими залишилися інші вимоги: «Переведіть свої компанії, зареєстровані на Кіпрі, Віргінських островах та в інших офшорах, в Україну, сплачуйте податки тут. Відмовтесь від псевдорозбивки своїх мегамаркетів та інших великих підприємств на дрібні СПД. Зробіть прозорим для виборця фінансування партій та виборчих кампаній, оформіть в політичних партіях легально працівників та агітаторів, здійснюйте фінансування лише безготівково з рахунків партій та виборчих фондів. Відмовтесь від державних маєтків, дач, резиденцій, дорогих службових авто, спецготелів та санаторіїв, продайте їх на відкритому аукціоні, чим суттєво поповните бюджет. Відмовтесь від спроб зарегулювати й тим самим загнати в тінь малий і середній бізнес» [5].

Для Президента настав час почути ці вимоги й піти назустріч малим та середнім підприємцям.

Звісно, і МСБ має подолати свою частину шляху. Адже він за нинішніх обставин також життєво зацікавлений у співпраці з Президентом. Попри свою чисельність, мотивованість та організованість, він поки що не має інших дієвих важелів впливу на владу, механізмів реалізації своїх вимог, аніж акції протесту. Рівновіддаленість від усіх партій, відсутність власної політичної сили, крім позитивів, означає також відсутність того, хто відстоює його інтереси у владі й закладає їх у законодавство. В цих умовах найкращим рішенням було б спробувати зробити своїм лобістом Президента — як керівника держави і суб'єкта законодавчої ініціативи.

З викладеного вище може скластися враження, що така зміна пріоритетів Президентом не влаштує олігархів. Та коли вони заглянуть у найближчу перспективу, то легко зрозуміють стратегічну вигідність такого розвороту і для них, адже гроші люблять тишу, а інвестиції - відсутність соціальних потрясінь.

Поширеною є думка, що В.Янукович змушений виконувати всі забаганки НВБ, оскільки останній відвернеться від підтримки партії влади. Так, це реальна небезпека, але вона є такою, доки Президент опирається на ПР. Натомість зараз ця партія з його опори, якою вона була до виборів, перетворилася на гирю на ногах. По-перше, тому, що, як і інші парламентські партії, вона втрачає популярність. А по-друге, як партія влади — несе пряму відповідальність за вкрай непопулярні закони, дії та рішення. Тому логічним виходом для Президента було б весь баласт рішень, які диктувалися олігархами через Партію регіонів, повернути їй назад.

Іншим, крім ПР, «китом», на який спирається В.Янукович, прийнято вважати східну частину країни. Це відповідало дійсності ще рік-півтора тому. Але зараз ситуація кардинально змінилася. Як свідчать результати опитування, проведеного вже згадуваним Київським міжнародним інститутом соціології, кількість людей у східних областях, які позитивно оцінюють політику Президента, з червня 2010 по лютий 2011р. скоротилася із 70% до 17%, тобто більше, ніж учетверо.

З іншого боку, влітку минулого року, у розпал кампанії з прийняття урядового варіанту ПК, за результатами всеукраїнського опитування проти цього проекту висловилися 64%

опитаних і на сході, і на заході, 62% — на півдні й у центрі. Вперше за часи незалежності соціологи побачили таку нечувану до того єдність настроїв населення на всій території України.

Очевидно, що за таких умов подальша орієнтація Януковича на регіональну і партійну визначеність втрачає будь-який сенс. Логічним, вчасним і доцільним є його позиціонування в ролі не лідера однієї з партій або регіону, а Президента всієї країни. МСБ показав свою рівновіддаленість від усіх політичних партій. Таким в ідеалі має бути й В.Янукович — згідно з Конституцією, він є Президентом усієї України. Тепер де-юре має перетворитися на де-факто. А для цього керівникові держави просто необхідно дистанціюватися від однієї партії та регіону і зробити ставку на тих, хто настільки ж рівновіддалений від партій, наскільки й рівнопредставлений в усіх регіонах, — малих та середніх підприємців.

Висновки. Малий та середній бізнес є достатньо чисельною і значимою категорією населення, яка рівномірно представлена в усіх регіонах України і яку об'єднують не лише однакові інтереси, один спосіб життя, а й ідентичні ціннісні орієнтири. Ці фактори за умови вмілого використання з боку держави можуть стати вагомим чинником політичної консолідації українського суспільства.

Література:

1. Закон України "Про заборону грального бізнесу в Україні", Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009 - N 38, ст.536
2. Жовніренко П.Г. Шанс для країни. І для Януковича // День -2011. - №89. – с.1
3. <http://asambleya.org>
4. <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-48.html>
5. Виступ народного депутата України І.Зайця у Сесійній залі Верховної Ради України 24 вересня 2010 року www.rada.gov.ua/zakon/skl6/7session/STENOGR/DOC/11.doc

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РІВЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Ларченко М.Л.

кандидат політичних наук

доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

Етнічні стереотипи являють собою спрощене, емоційне уявлення особи або групи щодо представників тієї або іншої етнічної спільноти. Вони визначають симпатії та антипатії, що виникають в процесі міжетнічної комунікації. У запропонованій статті автор аналізує особливості формування та шляхи розповсюдження негативних етнічних стереотипів, а також наслідки їх впливу на соціальну поведінку. Дослідження цього явища дозволяє також визначити рівень національної толерантності в поліетнічному суспільстві.

Этнические стереотипы представляют собой упрощенное, эмоциональное представление индивида или группы по отношению к представителям той или иной этнической общности. Они определяют симпатии и антипатии, которые возникают в процессе межэтнической коммуникации. В предложенной статье автор анализирует особенности формирования и пути распространения негативных этнических стереотипов, а также следствие их влияния на социальное поведение. Исследование данного феномена позволяет также определить уровень национальной толерантности в полиэтническом социуме.

Ключові слова: національна ідентичність, національна толерантність, етнічний стереотип, національна меншина, засоби масової інформації

Актуальність теми. Конфлікти у сфері міжетнічних взаємин не в останню чергу пов'язані з проблемою адекватного сприйняття етноісторичних спільнот одна одною. Виступаючи частиною групи, взаємодіючи зі «своїми», індивід може нейтрально, підозріло або навіть вороже ставитись до «чужих», тобто представників інших етнічних груп, які є носіями відмінних культурних та поведінкових рис. Етностереотипи визначають характер міжетнічної взаємодії, готовність індивіда до зближення або відторгнення осіб іншої національності. Формування та масове розповсюдження негативних психологічних установок, стереотипів та настроїв значно ускладнює комунікацію, сприяючи поширенню ксенофобії та етнічної упередженості, провокуючи (або загострюючи вже існуючі) конфлікти на міжнаціональному ґрунті. Отже, дослідження особливостей формування та наслідків впливу етнічних стереотипів, динаміки рівня національної толерантності, є одним з ключових наукових завдань, особливо в умовах багатоетнічного соціуму.

Ступінь наукової розробленості теми. При вивченні феномену етнічних стереотипів доцільним видається застосування міждисциплінарного підходу, оскільки це явище досліджується в річищі багатьох суспільних наук: етнополітології, етносоціології, етнічної психології тощо. Цим, власне, і викликана наявність значного наукового доробку в цій галузі. Значний внесок у дослідження проблеми етнічних стереотипів та процесу стереотипізації зробили такі західні вчені як У. Ліпман, А.Теджфел, Г. Олпорт, Т.А. Ван Дейк, у працях яких розглядаються сутність й причини виникнення стереотипів, їх види та соціальні функції, а також наслідки впливу на масову свідомість. Серед дослідників етнічних і расових відносин й, зокрема, етнічних упереджень як їх складових, слід згадати Е. Сміта, Е.Гіденса, І.Валлерстайна, Б.Андерсона, Д.Ротшильда, Ю.Габермаса, Е.Гобсбаума, Ф.Гекмана та інших. Детальну розробку проблем нації, етногенезу знаходимо в роботах російських мислителів Ю.Бромлея, І. Кона, Ю. Платонова, Л.Дробіжевої, Г. Солдатової, Т. Стефаненко. В Україні проясненню феномена національної ідентичності, трансформаційним процесам у сфері міжетнічних відносин присвячені дослідження таких провідних науковців як В.Євтух, І.Кресіна, Л.Нагорна, О.Картунов, В. Котигоренко, О. Кривицька, Н.Черниш, В.Арбеніна тощо. Н.Паніною, Є.Головахою, В.Паніотто періодично проводяться соціологічні дослідження з метою аналізу рівня національної толерантності, динаміки ксенофобії та антисемітизму.

Джерельною базою також слугували публікації у періодичній пресі (зокрема, журналах «Український тиждень», «Коментарі», «Главред», газетах «День» та «Дзеркало тижня» тощо).

Мета статті полягає у з'ясуванні основних шляхів та особливостей формування негативних етнічних стереотипів (на прикладі полі етнічних держав) та визначення рівня їх впливу на міжнаціональні відносини.

Виклад основного матеріалу. Одним із критеріїв об'єднання індивідів у соціальні групи виступає їх етнічна приналежність, тобто здатність ідентифікувати себе як представника певного народу-етносу, формувати образи інших етнічних груп. В поняття етнічної ідентичності зазвичай вкладаються спільні риси культури, побуту, релігійні цінності, мовні орієнтації, особливості соціально-економічного, політичного життя тощо. Етнічність і є тим специфічним і неповторним, що притаманне саме цій спільноті й відрізняє її від інших. На думку російського історика Л.Гумільова, етнічні спільноти різняться й певними стереотипами поведінки, які являють собою норму відносин як між членами одного етносу, так й етносів між собою. Компліментарність, що виникає в процесі їх безпосередньої взаємодії, в разі позитивного взаємосприйняття сприяє етноутворенню, у протилежному ж випадку може призвести до взаємознищення (або винищення одного етносу іншим) через набуття форм ксенофобії та геноциду [1, 257].

Отже, диспозиція особи і групи в міжетнічних стосунках багато в чому залежить від сформованих психологічних установок. Їх можна визначити як «установки на взаємодію (позитивну або негативну) з іншими етнічними спільнотами в будь-якій сфері життєдіяльності і у будь-якому вигляді – від особистого спілкування з особами інших національностей до сприйняття явищ, елементів історії, культури, типів соціально-економічного розвитку або інших цивілізаційних форм»[2, 27]. Стереотипи займають серед них ключове місце і виражають емоційно-оцінювальне ставлення до представників відповідного етносу.

Поняття «соціальний стереотип» вперше застосував американський журналіст і соціолог У.Ліпман в своїй роботі «Суспільна думка» (1922р.) і визначив його як «упорядкований, схематичний, детермінований культурою образ світу, що склався у свідомості індивіда, який активно впливає на сприйняття людей та подій» [3, 59]. Різновидом соціального виступає стереотип етнічний: це «спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і надзвичайно стійкий образ етнічної групи, який легко розповсюджується на всіх її представників» [4, 121]. Внаслідок формування щодо інших спільнот стійких образів «зовнішнього ворога» або «недружнього сусіда», міжетнічні відносини набувають вираженого конфліктного характеру, виникає відповідна емоційна налаштованість. В цьому контексті варто згадати російського філософа М.Бердяєва, який вважав, що навіть генетично та історично споріднені народи-етноси досить часто «схильні до войовничого конфліктування та взаємної агресії» [5, 88].

Як правило, він фіксує емоційно-оцінювальне ставлення до членів відповідного етносу. Але далеко не завжди вони містять об'єктивні оцінки.

На думку британського психолога А.Теджфела, етнічні стереотипи виконують важливу соціальну функцію: з одного боку, вони виступають чинником консолідації, згуртованості етнічної групи («ми – хороші», «вони – погані»), з іншого – за їх допомогою можна пояснити (а головне – виправдати) свою поведінку щодо інших етнічних спільнот [6, 42]. Такий підхід може бути дуже вигідним для політичної еліти, яка у такий спосіб знімає з себе будь-яку відповідальність і легітимізує свої подальші дії.

Отже, спробуємо визначити, які саме чинники сприяють формуванню, розповсюдженню й закріпленню у масовій свідомості негативних етнічних стереотипів, які, власне, і виступають продуктом міжетнічної взаємодії. По-перше, це дія механізмів історичної пам'яті. Стосунки між етнічними групами визначаються не лише інтересами та обставинами сьогодення, вони мають і власну передісторію. Е.Сміт, досліджуючи феномен національної ідентичності, зазначав, що поряд з іншими особливими ознаками, етнос як окрему спільність людей визначають спільні міфи та спогади. Він вводить у науковий обіг поняття «етноісторії», яку тлумачить як пам'ять про спільне минуле та його інтерпретацію представниками певного етносу [7, 169]. Уявлення про інші етнічні групи складаються роками, в процесі безпосередньої взаємодії. Збройні конфлікти, колонізація або анексія території, спроби мовної або культурної асиміляції, факти геноциду або масової депортації – все це залишає свій відбиток в історичній пам'яті народу, а спогади про минулі образи постійно її підживлюють. Досить часто реальні історичні факти, їх достовірність взагалі не беруться до уваги.

Так, після хвилі збройних міжетнічних конфліктів, що прокотилися пострадянським простором в кінці 80-х на початку 90-х років XX ст., взаємна агресія й досі спостерігається у стосунках між вірменами та азербайджанцями, що є наслідком і досі неврегульованого конфлікту у Нагірному Карабасі; між осетинами та інгушами, коли останніх звинувачують у вже непоодиноких терактах у Беслані та Владикавказі; інгушами та росіянами внаслідок

сталінської депортації 1944р.; киргизами та узбеками через масову різанину у Ферганській долині тощо. Можна згадати й тривалу історичну ворожнечу між вірменами та турками з приводу небажання останніх визнавати факт геноциду проти вірменського народу (навіть під тиском міжнародної спільноти). Причиною напруження відносин між Україною та Польщею став «історичний спадок» 1943-1944 рр., коли відбулася взаємна різанина на Волині: ОУН-УПА з українського та «Армія Крайова» з польського боку.

Деяким історичним подіям може надаватися особливе, символічне значення. Гостру дискусію й суспільне протистояння у 2008р. спричинило підтримане обласною радою рішення про відновлення пам'ятних знаків Угорської імперії на території Закарпаття: орла-турула в Мукачівському замку та пам'ятника на Верецькому перевалі, звідки почалося масове розселення угорського народу та формування його державності. Низкою українських націоналістичних організацій (зокрема, крайовою організацією ОУН, ВО «Свобода») це було сприйнято як акт «історичної агресії» сусідньої держави та неформальне визнання Закарпаття угорською землею. В середовищі кримських татар протестні настрої були спровоковані встановленням монументу Катерині II у Севастополі.

У більшості пострадянських країн все більшої інтенсивності набувають спроби поновому переписати й витлумачити власну історію. Таке повторне її «здобуття» може сприяти відновленню міжетнічних протиріч і підсиленню дії негативних психологічних стереотипів. У кожній із сторін з'являється власна історія, з якої дістаються відповідні уроки. На думку етносоціолога В.Середі, в нашій державі існують «українська» та «радянська» моделі національного минулого і саме в цьому питанні є найбільше проблем для єдності нації, адже ті, хто на Заході вважається героями, на Сході – антигероями [8, 99]. Наочно це можна проілюструвати недавнім рішенням Вищого адміністративного суду про незаконність указів колишнього Президента України В.Ющенка щодо присвоєння головнокомандувачу УПА Р.Шухевичу та провіднику ОУН С.Бандері звання Герой України. Гострі дискусії в українському соціумі викликає також питання щодо заборони використання радянської символіки. Їх наслідком стали масові зіткнення між представниками проросійських і націоналістичних організацій у Львові навесні-влітку 2011 року під час святкування чергової річниці Великої вітчизняної війни. Прагнення створити систему нових чи оновлених історичних міфів, що мають стати духовною підвалиною так званої «нової державності», можна спостерігати і з боку російської політичної верхівки. Неоднозначно, наприклад, можна сприймати нещодавні висловлювання В.Путіна щодо ролі України у Другій світовій: мовляв, і без її допомоги Росія самотужки цю війну виграла б.

Як зазначає український етноконфліктолог В.Котигоренко, «національний міф, який легітимізує претензії спільноти на державність, культурну окремішність, високий політичний статус, завжди базується на стерео типізації й нетерпимості до будь-яких альтернатив. Множинний стан колективної пам'яті, який характеризується контраверсійністю в оцінках минулого, неминуче продукує множинну ідентичність» [9, 92].

Наступним чинником, що сприяє формуванню негативних стереотипів, є зростання кількості нелегальних мігрантів. На сьогоднішній день ця проблема притаманна більшості країн світу, що свідчить про її глобальний характер. Коли на території проживання одного етносу тривалий час відбувається міграція представників іншого, це призводить до утворення значної кількості етнічних діаспор (як традиційних, так і новітніх), що сприймається корінним населенням як загроза їх національно-культурній ідентичності та безпеці подальшого існування.

До останнього часу у Західній Європі був поширений курс на політику мультикультуралізму, який взяли за основу більшість держав. Введене у міжнародний вжиток ще у 50-х роках ХХ ст., це поняття символізує успішне співіснування різних культур в рамках однієї держави та недопущення будь-якої дискримінації у міграційній сфері. Але внаслідок такої «гостинності» країни ЄС стали надзвичайно привабливими для мігрантів з усього світу. Донорами зазвичай виступають країни Близького Сходу, Північної Африки, Латинської Америки та Східної Європи. За неофіційними даними, лише у Євросоюзі проживає близько 30 млн. мігрантів. Значна їх кількість зосереджена у Німеччині, Франції, Великобританії, Швейцарії, Канаді. За останнє десятиріччя кількість іммігрантів, які щороку прибувають в країни ЄС, збільшилась більше ніж утричі (на Німеччину, Іспанію, Великобританію, Італію та Францію припадає 75% від іноземців, що мешкають у ЄС [10, 58]).

За рахунок мігрантів відбувається кількісний приріст населення, на іноземній робочій силі тримаються цілі галузі виробництва. Не винятком є і країни пострадянського простору. Але переселенці, користуючись широко наданими державою соціальними пільгами, далеко не завжди вважають за потрібне інтегруватися в соціум й дотримуватись існуючих у ньому

цінностей, норм та встановлених правил поведінки. Особливо ця риса є характерною для вихідців з мусульманських країн, для яких вимога збереження традиційного для них способу життя може бути лише прикриттям у боротьбі за сфери впливу. Заворушення, які час від часу спалахують у великих європейських містах про це досить яскраво свідчать.

У 2010 р. за ініціативою Народної партії Швейцарії та християнських активістів був прийнятий закон про заборону будівництва мінаретів, оскільки це чужий елемент для традиційної швейцарської культури. На думку більшості населення, їх масове спорудження призведе до ісламізації країни й домінування шаріату над фундаментальними релігійними цінностями і нормами світського життя. В мусульманському ж світі це політичне рішення було сприйнято як таке, що обмежує реалізацію релігійних прав і свобод людини. З протестами виступили посли 56 ісламських держав.

Відлуння подібних настроїв можна спостерігати і в Україні: влітку 2011 р. у м. Хмельницькому, де проживає близько 2 тис. мусульман, була проведена акція протесту проти будівництва у місті мусульманської мечеті. За словами її ініціаторів, збільшення кількості мігрантів зі Сходу призведе до збільшення кількості терактів. Постає нагальна потреба захисту православ'я від «мусульманських екстремістів».

У Франції, де мешкає найбільш чисельна в Європі мусульманська спільнота (близько 5 млн. осіб), у 2010 р. було офіційно заборонено носіння одягу, що закриває обличчя у державних школах та інших публічних місцях. В разі порушення цієї вимоги передбачено грошовий штраф і примусовий курс громадянства з поясненням світських принципів французької державності. Подібні рішення були прийняті й в Бельгії, Нідерландах, Італії та деяких землях Німеччини. Це рішення викликало протест з боку мусульманської громади. Ряд політичних партій Великобританії також виступають з ініціативою заборонити мусульманський жіночий одяг як такий, бо він є символом розділення країни і є потенційною загрозою внутрішній безпеці. В Австрії та Швейцарії незабаром також планують ввести заборону на хіджаб у громадських місцях. Подібні рішення спровокували у європейському політикумі дебати про неможливість інтегрувати у соціум найбільший прошарок іммігрантів через релігійні розбіжності між християнами та мусульманами. Все частіше можна почути висловлювання, що Європа знаходиться під загрозою «повзучої ісламізації».

З іншого боку, мігранти використовуються як ефективне знаряддя боротьби за електорат і є засобом підвищення популярності окремих політичних лідерів (що можна було спостерігати на прикладі французького президента Н.Саркозі). Об'єктом уваги з боку держави стали роми (цигани), збільшення кількості яких, на думку офіційної влади, сприяє підвищенню рівня злочинності та криміналізації суспільства, викликаючи загрозу громадському порядку. Підставою для їх депортації стали циганські погроми у містах Сент-Еньян та Англет, що викликали масові заворушення. Подібні інциденти відбувались і в інших частинах Франції. В першу чергу виселенню підлягали іммігранти з країн Східної Європи (Румунії та Болгарії), яких було депортовано до місць їх попереднього проживання. Проголошена ініціатива Парижу викликала протест як з боку циганських громад, так і правозахисних організацій: роми – такі ж повноправні громадяни, як і усі інші, тому неправомірно піддавати їх дискримінації. Президента Саркозі звинуватили у расизмі та ксенофобії. Та, не дивлячись на це, «табірну війну» підтримала переважна більшість населення. Зріс також і особистий рейтинг голови держави. Кілька років тому подібні «заходи безпеки» були вжиті Італією, в яких так звані кочівники були описані як загроза для національної безпеки: європейське суспільство не хоче бути толерантним стосовно злочинності та антисоціальної поведінки.

Кризу політики мультикультуралізму як ідеї мирного співіснування різних культур можна спостерігати і в Німеччині. Гостру дискусію викликала книга політика й економіста Т.Саррацина «Самогубство Німеччини», в якій йде мова про мігрантів (переважно арабів та турків) й ті численні загрози, які вони становлять для німецької ідентичності. Особи з іншого культурного середовища інтегруються до соціуму важко, тому додаткові мігранти нікому не потрібні. Але, навіть розуміючи «вибуховоподібний» потенціал таких висловлювань, офіційна влада країни визнає: спроба побудувати мультикультурне суспільство в Німеччині «повністю зазнала провалу». Все більшої популярності в Європі набувають заклики радикальних політичних сил до примусової депортації та остаточної заборони міграції. На сьогоднішній день, на думку науковців, більш доцільним видається застосування практики іммігрантського договору, коли людина погоджується на прийняття базових цінностей країни проживання і відмовляється від тих культурних та релігійних принципів, які протирічать укладу її нової батьківщини.

Міграційне питання є гострим і для держав пострадянського простору. Україна, зокрема, взагалі сприймається мігрантами як транзитна територія на шляху «до багатої Європи». З 1 січня 2010р. набула чинності угода про реадмісію між нашою державою та Євросоюзом, що передбачає повернення значної кількості незадокументованих мігрантів, які потрапили до ЄС з української території. Крім України такі ж угоди були заключені з Росією, Молдовою тощо [11, 26].

Між тим, посилення міграційних процесів, утворення значної кількості етнічних діаспор на території України й відсутність дієвих механізмів їх соціально-культурної інтеграції породжують ще одну проблему: зростання так званої «етнічної злочинності» - активізацію діяльності злочинних угруповань, до яких належать представники однієї або декількох споріднених національностей. Це призводить до формування стійкого уявлення, що одні етноси є потенційно «більш злочинними», ніж інші. За активного сприяння ЗМІ, фактично, відбувається своєрідне «навішування ярликів». В подальшому в постійно звинувачуваній етнічній групі може виникнути бажання постійного підтвердження негативних стереотипів, коли оточуючий соціум сприймається як агресивне, вороже середовище, в якому необхідно вижити. До вже традиційних «злочинців» зазвичай відносять чеченців, осетинів, грузинів, вірмен, кримських татар, ромів тощо.

Проте, на думку журналіста С.Климовича, саму концепцію етнічної злочинності слід сприймати досить скептично: «Якщо в Україні організоване злочинне угруповання складається з українців чи росіян, ми не називаємо його етнічним. Але якщо це вихідці з однієї країни, наприклад, Грузії, тоді сприйняття кардинально змінюється. На вересень 2010 р. міліція виявила 237 організованих злочинних угруповань, з яких лише 7 були створені за етнічною ознакою. Але загальноновизнаним є факт: саме етнічні угруповання порівняно з іншими мають більш згуртований та стійкий характер» [11, 11].

Влітку 2009 р. у м. Марганець відбувся конфлікт на міжнаціональному ґрунті, спровокований бійкою між українцями та вірменами, в результаті якої загинув український міліціонер. Містом прокотилася хвиля протестів: мешканці вимагали гарантій об'єктивного розслідування і покарання вбивці, а також всезагальної депортації вірменського населення з Марганцю. На сайтах вірменських організації виражалось занепокоєння зростаючою ксенофобією, висловлювались претензії до необ'єктивного висвітлення подій у ЗМІ, зокрема, на телеканалі «ІНТЕР». Резонанс викликали й чергові висловлювання лідера ВО «Свобода» О.Тягнибока, що Україна перетворилась у багатонаціональний смітник, де розповсюджується агресія інородців. Вірменська діаспора вважає, що офіційна влада, нічого не робить для заборони подібної пропаганди.

Аналогічний інцидент стався у січні 2011р. в Нікополі, на щастя, без таких серйозних наслідків. Як серед місцевого населення, так і у пресі конфлікти пов'язували з безчинствами мігрантів. Інцидент також привернув увагу дипломатів і преси Вірменії: у численних заявах та зверненнях зазначалось, що конфлікти виникають не з вини вірменського народу як такого, а лише окремих його представників і кримінальних елементів, що й кидають тінь на інших.

Останнім часом об'єктом ненависті в Україні стала і менш традиційна для нашої держави етнічна група – в'єтнамці. У Харкові проживає найбільша в'єтнамська діаспора, представники якої компактно селяться в окремих районах міста і переважно зайняті торгівлею на ринках. Через налагоджений потік нелегальної міграції їх кількість постійно зростає, що викликає незадоволення з боку місцевого населення. Як методи «боротьби» з в'єтнамськими мігрантами використовуються масові марші протестів та періодичні міліцейські рейди за сигналами «пильних» громадян. Активно застосовується і метод «плакатної війни»: навесні 2011р. на вулицях Харкова можна було побачити плакати з карикатурним зображенням в'єтнамця зі звірячим виразом обличчя та закликами: «не купуй, не спілкуйся, не здавай квартиру!», «очистимо місто від нелегалів!» тощо.

Неабияка упередженість існує й по відношенню до кримських татар. Низка «слов'янських» організацій, які діють в Криму, через ЗМІ активно поширюють заяви, де наводять факти «агресивної поведінки татар щодо слов'янського населення», групового побиття громадян з особливою зухвалістю і жорстокістю», посилаючись, зокрема, на бійку в Судак у 2009 р. Резонансним злочином, навколо якого кримські політики розгорнули масштабну інформаційну кампанію, стала трагедія в Джанкої влітку 2010р., коли психічно хворий кримський татарин вбив 5-річного українського хлопчика. Кримське відділення ВО «Свобода» після інциденту вимагало від президента повної ліквідації автономії в Криму. «Антитатарські настрої» активно роздухуються також проросійськими казачками та скінхедами: «ваххабіт вчинив розправу над слов'янином», «татарин приніс в жертву російську

дитину», в інтернеті з'являються заклики щодо помсти кримським татарам. Відбувалися прес-конференції, пікети, проходив збір підписів. У відповідь на цю пропагандистську кампанію Меджліс кримськотатарського народу вимагав припинити насадження ксенофобії, не розпалювати такими заявами міжетнічної ворожнечі, акцентуючи увагу на різній етнічній приналежності вбивці та жертви.

Один з провідних лідерів кримських татар М. Джемільєв, зокрема, закликає до невідкладних дій стосовно осіб, які готові спровокувати виникнення міжетнічних конфліктів та вимагає очистити від них парламент. До подібних ксенофобів він відносить в першу чергу А.Могильова та Д.Табачника, в діях і висловлюваннях яких присутні негативні оцінки та судження щодо кримських татар.

Негативне ставлення зберігається також й по відношенню до ромів, представників кавказьких народів, яких вважають експансіоністами та «тихими окупантами».

Все більше зростаючи небезпеку становить і популяризація ультраправих радикальних ідей, які, зокрема, набирають силу в Російській Федерації. Об'єктом агресії там традиційно виступають кавказці, а також узбеки, таджики, киргизи тощо. У грудні 2010 р. в Москві пройшли резонансні «дні ненависті», коли у відповідь на вбивство з хуліганських міркувань футбольного фаната Єгора Свиридова вихідцем з Кабардино-Балкарії, групою російської молоді був влаштований масовий погром на Манежній площі, де постраждали й безневинні люди неслов'янської зовнішності. Побиття кавказців та азіатів продовжились і на станціях метро. Міліція вважає, що сутички були спровоковані учасниками радикальних націоналістичних угруповань.

Заворушення, що з Москви перекинулися і на область, у пресі вже охрестили «анти кавказьким бунтом». Лише в столиці, «з метою запобігання несанкціонованим акціям протесту та міжнаціональним конфліктам» було затримано понад тисячу осіб. Частина москвичів (і не лише націоналістів) звинувачують в усьому кавказців. Натомість, представники кавказьких діаспор вважають, що причиною масових заворушень стали ксенофобія та ісламофобія в російському суспільстві. Експерти переконані, що найближчим часом Москвою може прокотитися нова хвиля міжетнічних заворушень – ідеї нацизму вже перейшли з інтернет-форумів у масову свідомість значної кількості громадян. Зокрема, неонацисти вже кілька років проводять у московському метро акцію «білий вагон», звільняючи потяг від «чорних».

Викликає занепокоєння й те, скільки симпатиків знайшлося у сумнозвісного норвезького терориста Андерса Брейвіка, який радикальними методами вирішував «проблему ісламізації Європи». На думку української праворадикальної організації «Тризуб», років через 10-15 ця проблема буде актуальною і для України, якщо не зміниться підхід до міграційної політики. Кожен народ має жити у своїй державі, Брейвік лише виразив сподівання більшості корінного населення Європи.

З метою визначення рівня толерантності в Україні Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса взимку 2009р. було проведене одноіменне соціологічне дослідження, результати якого засвідчили, що 75% респондентів оцінюють етнічну ситуацію в Україні як вкрай напружену. У багатьох не вистачає упевненості, що найближчим часом не виникатимуть міжнаціональні конфлікти. Близько 50% опитаних взагалі негативно ставляться до мігрантів [13, 6]. Дані соціологічних досліджень, проведених в рамках проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» Н.Паніною, Є.Головахою, В.Паніотто також засвідчують збереження високого рівня психологічного відмежування населення України від представників інших національностей. Зокрема, значна соціальна дистанція спостерігається по відношенню до кавказців, ромів(циган), арабів, турків, кримських татар тощо [14]. Вона виступає психологічною передумовою формування відповідного рівня національної толерантності.

Щоб запобігти виникненню конфліктів на міжетнічному ґрунті та розповсюдженню негативних етнічних стереотипів, держава має дотримуватись виваженої політики у сфері міжнаціональних відносин. Зокрема, впроваджені відповідні статті у Кримінальному кодексі. Ст. 161 передбачається покарання за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, але в суді вона застосовується вкрай рідко. Ст. 300 забороняє розповсюдження творів, які пропагують культ насильства та жорстокості (наприклад, «Майн кампф» Гітлера). На розгляд українського парламенту у 2008 році було внесено законопроект (автор Т.Чорновіл) «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної та релігійної нетерпимості), але він так і не був прийнятий.

У квітні 2008 р. за дорученням Кабінету міністрів було створено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості. З цією ж метою, з початку 2010р. в Україні заборонено у зведеннях МВС вказувати національність та громадянство злочинців. На практиці, на жаль, спостерігається протилежне, варто подивитися хоча б один випуск кримінальної хроніки. Ефективність цих кроків покаже час.

Як можна побачити, характер міжетнічних взаємин та рівень їх конфліктогенності залежить не лише від особливостей розвитку політичної, соціально-економічної та інших систем, а й від рівня культури міжетнічного спілкування. Негативні етнічні стереотипи стають підставою панування атмосфери ворожості та підозрілості. Вони можуть бути породжені впливом історичних обставин, що проявляються у зміні поглядів етнічної групи на своє історичне минуле і бажане майбутнє, ситуативних чинників, активізацією міграційних процесів і тих наслідків, які вони мають тощо. Негативні етностереотипи небезпечні ще й тому, що мають тенденцію накопичуватись у масовій свідомості, щоб в майбутньому зненацька вибухнути. Деякі етнічні групи перманентно знаходяться у зоні ризику – є об'єктами ксенофобії, постійно піддаються дискримінації або нападам на ґрунті ненависті, що не може не викликати занепокоєння. Найгірше, мабуть, те, що у меншини, яка піддається дискримінації, виробляється такий самий спотворений, ворожий стереотип сприйняття більшості, з якою вона має справу, а також упередження щодо інших меншин. Складність комунікації і впевненість етнічних груп у взаємній несумісності створюють умови для формування у них стану агресивності, який робить людину несприйнятливою до раціональної поведінки, а будь-яка дія викликає різку негативну реакцію у відповідь.

Література:

1. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и великая степь / Л.Н. Гумилев / Тов-во Клышников, Комаров и Ко. – М., 1992. – 257 с.
2. Арбеніна В.Л. Етносоціологія: Навчальний посібник. – Видання друге, доп. і перероб. / В.Л. Арбеніна / ХНУ імені В.Н.Каразіна. – Х., 2007. – 316 с.
3. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія: Навч.посіб. / А.М. Львовичкіна / МАУП. – К., 2002. – 144 с.
4. Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник /В.Б. Євтух, В.П. Трощинський / К.: Видавництво УАННП «Фенікс», 2003. – 280с.
5. Бердяев Н. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности / Н.Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – 205 с.
6. Платонов Ю.П., Почебут Л.Г. Этническая социальная психология / Ю.П. Платонов, Л.Г. Почебут / Санкт-Петербург., 1993. – 348с.
7. Сміт Е. Національна ідентичність / Е.Сміт / Пер. з англ. П.Таращук. – К.: Основи, 1994. – 221 с.
8. Середя В.В. Етносоціологія: Навчальний посібник /В.В.Середя/ – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 160 с.
9. Котигоренко В. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні // Політичний менеджмент. – 2008. - № 5. – с.85-104.
10. Мечетная Н. Взятие Европы // Корреспондент. – 2010. – 1 октября. – с.58-60.
11. Загородня І. Чужі // Український тиждень. – 2010. – 15-21 січня. – с.26-27.
12. Климович С. Чужаки: Этномания в Украине // Вечерние вести. – 2010. – 4-10 декабря. – с.11
13. Онищенко О. Про науку толерантності // День. – 2009. – 21 жовтня. – с.6.
14. Див., наприклад: Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине //Социология: теория, методы, маркетинг.– 2005.–№4.–с.26-46; Паніотто В. Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.–2008.–№1.–с.197-215.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО БЕЗПЕКОВОГО ПРОСТОРУ

Мокляк С.П.

кандидат технічних наук

доцент кафедри Воєнно-дипломатичної академії

Визначено проблемні аспекти адаптації концептуальних підходів у сфері реалізації військово-технічної політики України та країн європейського безпекового простору.

Определено проблемные аспекты адаптации концептуальных подходов в сфере реализации военно-технической политики Украины и стран европейского пространства безопасности.

There has been determined problem aspects of conceptual approaches' adaptation in the field military-technical policy of Ukraine and countries of European security area.

Ключові слова: озброєння та військова техніка, оборонно-промисловий комплекс, військово-технічне співробітництво, військово-технічна політика

Постановка проблеми в загальному вигляді. У сучасному світі забезпечити обороноздатність будь-якої держави можливо тільки у співпраці з іншими країнами. На законодавчому рівні Україна закріпила свій позаблоковий статус [1]. Така позиція за сучасних геополітичних умов передбачає функціонування ефективної системи забезпечення необхідного ступеня національної безпеки держави, якого Україна повинна домагатися, покладаючись на власні можливості.

Одним із важливих аспектів забезпечення надійного ступеня національної безпеки будь-якої держави світу є її власні боєздатні збройні сили (ЗС), оснащені сучасними зразками озброєння та військової техніки (ОВТ).

Джерелами надходження новітніх зразків озброєння та військової техніки виступають:

- власний оборонно-промисловий комплекс (ОПК);
- закупівля необхідних зразків ОВТ в інших країнах;
- проведення спільних з іноземними державами робіт з розроблення та виробництва визначеної номенклатури ОВТ;
- збалансоване поєднання всіх вищезазначених джерел.

Досягнення збалансованого забезпечення збройних сил новітніми зразками озброєння та військової техніки можливе тільки за умови плідного військово-технічного співробітництва (ВТС) з іншими країнами світу.

Підприємства ОПК України у своїй більшості становлять стратегічне значення для національної безпеки держави. Саме цей факт обумовлює військово-технічну політику (ВТП) як один із провідних аспектів загальної державної політики України на політичній арені світу. Проте численні програми конверсії та неналежна увага з боку керівництва держави до проблеми реформування національного ОПК в сучасних геополітичних умовах загальмували процеси його ефективної трансформації, подальшого розвитку та адаптації до тенденцій сьогодення, внаслідок чого склалася недостатньо упорядкована система ВТС.

Водночас країни-члени Європейського Союзу та НАТО, враховуючи тенденції глобалізації, змінили підходи до реалізації власної військово-технічної політики. Вона на сьогодні враховує вже не інтереси окремих держав (окрім США), а зорієнтована, здебільшого, на досягнення колективної мети. Тому ці країни практично відмовилися від прямих закупівель озброєння та військової техніки всередині цих міждержавних утворень, а замість цього перейшли до поглибленої кооперації у сфері оборонної промисловості за принципом «справедливого внеску» у спільні проекти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням функціонування національних ОПК та систем ВТС провідних країн світу присвячено низку наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних учених і спеціалістів у сфері національної безпеки та міжнародного ВТС. Зокрема, серед вітчизняних авторів слід відзначити таких: О.Величко, І.Волощук, В.Бадрак, В.Бегма, Р.Боднарчук, О.Бодрук, В.Борохвостов, В.Горбулін, Б.Демидов, О.Іжак, О.Маначинський, В.Ольшевський, Г.Перепелиця, Л.Поляков, С.Проскуркін, О.Свергунов, С.Следзь, М.Сунгуровський, І.Фанін, А.Шевцов, В.Шемаєв та інші; серед зарубіжних дослідників і спеціалістів – Г.Адамс, К.Арчик, Р.Асмус, Р.Грімметт, Ф.Ларрабі, Р.Левголд, Т.Марон, Д.Прайс, А.Рибас, Й.Роде, С.Сівіцкі та інші.

Водночас в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених і спеціалістів недостатньо опрацьована низка проблемних аспектів адаптації концептуальних підходів у сфері реалізації ВТП України та країн європейського безпекового простору. Саме згадана обставина обумовлює актуальність цієї статті.

Тому **мета статті** – визначити проблемні аспекти адаптації концептуальних підходів у сфері реалізації ВТП України та країн європейського безпекового простору.

Виклад основного матеріалу. Можливість налагодження рівноправного ВТС України з країнами Європи останнім часом все більше привертає увагу керівництва України та представників вітчизняного ОПК. Європейська інтеграція України означає включення в світовий простір безпеки з країнами, з якими вона поділяє спільні цінності та принципи, не виключаючи при цьому співпраці з країнами, що входять до блоку НАТО, в тому обсязі, що відповідає базовим національним інтересам України.

Каменем спотикання для інтеграції української оборонної промисловості з європейською є відсутність внутрішнього ринку і стабільних довгострокових зовнішніх замовлень. Оборонним підприємствам країн з нульовим обсягом внутрішнього ринку оборонної продукції на європейську та євроатлантичну інтеграцію розраховувати не доводиться [2].

До додаткових проблем деякі дослідники відносять:

- структура власності і менеджменту оборонних підприємств України суттєво відрізняється від поширених в країнах НАТО та ЄС форм (в Україні є багато некорпоратизованих державних підприємств);
- відсутність загального середовища захисту секретної інформації.

Основна проблема оборонної промисловості України полягає не у політичній позиції НАТО, ЄС або Росії, а у нерозвинутості внутрішнього ринку оборонної продукції в контексті відсутності державного оборонного замовлення. Держава фінансує лише 10% виробництва ОВТ. Це означає, що рівень експортної залежності становить 90%. В рамках європейського та євроатлантичного безпекового простору залежність не перевищує 50%.

У контексті поглиблення співпраці з ЄС, на відміну від НАТО, варто говорити не стільки про збільшення торгівлі зброєю із західними країнами, скільки про розширення внутрішнього українського ринку оборонної продукції. Процес розширення ЄС – це, передусім, процес об'єднання ринків. Чим більший внутрішній ринок має певна країна, тим більший інтерес ця країна становить для ЄС. Якщо спільний європейський ринок оборонної продукції стане інтегральною частиною ЄС, це правило розповсюдиться й на сферу оборонної продукції.

Зрозуміло, якщо Україна не витрачає необхідних коштів на оборонну продукцію власних підприємств, не можна розраховувати, що це будуть робити інші європейські країни навіть якщо Україна стане членом ЄС і НАТО. Базовим механізмом розширення внутрішнього ринку товарів військового призначення та подвійного використання (ТВППВ) України є збільшення інвестиційної долі оборонних витрат. Середній показник для Європи становить близько 20% [3]. В Україні ж він не перевищує кількох відсотків.

Сподіватися на підйом рівня виробництва військової продукції на підприємствах ОПК України у найближчій перспективі не доводиться: Державною програмою розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки (основні положення) [4] передбачається суттєве скорочення не лише чисельності особового складу ЗС, а й зразків основного ОВТ. Так, наприклад, основних бойових танків після завершення реформування ЗС передбачається мати у кількості 600–700 одиниць [4]. З огляду на те, що життєвий цикл сучасного танка становить 30–40 років [5], не складно підрахувати, що для поповнення чисельності танків на заміну тим, які вибули зі строю внаслідок фізичного зносу та морального старіння, щороку потрібно буде виробляти їх у кількості 20–25 одиниць.

Безумовно, це не може бути рентабельним для такого промислового гіганта, як Державне підприємство «Завод ім. В.О. Малишева» [5], який за радянських часів щороку виробляв до 1000 одиниць танків. В той же час не варто сподіватися на підвищення серійного випуску бронетехніки за рахунок її експорту. Це надзвичайно важко реалізувати в умовах жорсткої конкуренції на сучасних ринках зброї. Те ж саме можна сказати й про інші зразки ОВТ, тим більше, що замкненого циклу виробництва більшості з них в Україні немає. Це наводить на роздуми про необхідність пошуку нових шляхів для забезпечення українських ЗС новітніми зразками ОВТ в сучасних геополітичних умовах.

Для планомірного розвитку ОПК та розгортання взаємовигідного ВТС з країнами Заходу в Україні необхідно відмовитися від недалекоглядних, хоча й традиційних підходів з фінансування та розвитку національного ОПК. Інакше провалу в реалізації заходів з корінної реструктуризації національного ОПК та розвитку ефективного ВТС з країнами СНД, НАТО та ЄС не уникнути. Відмова від фінансування за залишковим принципом пов'язана з

розв'язанням проблеми переходу на щорічне розподілення основних статей оборонного бюджету, і відповідно, наближенням його до рівня європейських країн.

Хоча, зважаючи на європейське спрямування державної політики України у зовнішній сфері та у зв'язку з нагальною потребою у реформуванні та адаптації вітчизняного ОПК до європейських та євроатлантичних ринкових реалій, таку практику необхідно підтримувати на найвищому державному рівні. У той же час історично основна маса національної оборонної промисловості в країнах Європи представлена середніми та дрібними (принаймні, за європейськими масштабами) компаніями, основний обсяг продукції яких – комплектуючі, ремонт, модернізація та запасні частини.

Загалом у провідних країнах Західної Європи, незважаючи на протиріччя і конкуренцію на ринках озброєння, немає розбіжностей в оцінці важливості й необхідності реалізації політики «узгоджених дій». Проте уряди країн регіону проводять курс, спрямований на відносно незалежну національну політику в питаннях виробництва ОВТ, реструктуризації оборонної науково-технічної та технологічної бази, зовнішньоекономічної діяльності у сфері ВТС [6].

Значна увага приділяється розробкам технологій подвійного призначення, які розробляються переважно в цивільному секторі економіки. Зважаючи на цю тенденцію, західні країни надають державну підтримку розробкам тих цивільних технологій, які можуть бути використані в оборонному секторі. Через зменшення обсягів закупівлі військової продукції і значне ускладнення сучасних систем озброєння, деякі провідні фірми-підрядники стали переходити від виробництва ОВТ до наукових досліджень і розробок.

Воєнно-політичне керівництво країн Західної Європи впевнено, що в сучасних умовах не повинно бути дублювання у сфері розробки різних видів озброєння: бронетанкової, авіаційної та військово-морської техніки, системи інформаційного забезпечення, уніфікованих засобів звичайного та супутникового зв'язку. Крім того, значну проблему становить те, що технологічно український ОПК несумісний з європейською оборонною промисловістю. Україна не може бути рівноправним партнером у кооперації із Заходом. Вона цікава Заходу, насамперед, як сировинна база й ринок дешевої робочої сили [6].

Структурна перебудова ОПК у контексті європейської інтеграції України вимагає застосування комплексних управлінських заходів, технологічного відновлення та оптимізації оборонних виробництв і впровадження новітніх енергозберігаючих технологій. Крім того, доцільно вжити заходи щодо вдосконалення структури й повноважень органів державної влади, особливо їхніх підрозділів, що забезпечують реалізацію структурної перебудови ОПК і співробітництво з країнами – членами НАТО та ЄС.

Що стосується зовнішніх причин, до них відносяться: зростання конкуренції на пострадянській частині світового ринку озброєння, зниження попиту на застарілі види ОВТ, зменшення кількості контрактів, які передбачають розрахунки безпосередньо в грошовій формі, активізація зовнішньополітичної діяльності самої України таким чином, що зовнішньополітичні інтереси часом диктують Україні необхідність відмовлятися від поставок зброї тим або іншим державам, незважаючи на потенційну можливість, і, нарешті, випадки небажання країн Заходу налагоджувати рівноправні партнерські відносини з Україною поряд з застосуванням політичного й економічного тиску з метою недопущення співробітництва України з окремими країнами, які були традиційними партнерами колишнього СРСР.

Правда, у випадку організації спільних робіт зі створення новітніх військових систем зі США, країнами НАТО і ЄС Україні необхідно усвідомлено враховувати як мінімум три складові: воєнно-політичну, економічну і складову «справедливого внеску», якої дотримуються країни Альянсу та ЄС.

Сутністю воєнно-політичної складової є узгодження з іншими стратегічними партнерами України можливостей загального виробництва озброєнь з ЄС і НАТО; економічної – забезпечення економічної стабільності нашої держави, що була б достатньою для довіри країн-партнерів при загальному виробництві й експлуатації озброєнь.

Що ж стосується складової «справедливого внеску», то базовим є тверде виконання умови пропорції: у залежності від частки коштів, що внесла держава в спільну розробку і виробництво озброєнь, визначається частина замовлень, що будуть розміщені на підприємствах ОПК цієї держави. Виключенням з цих правил можуть стати лише спільні проекти, що становлять національний інтерес для США, і проекти, що інші країни не спроможні виконати самотужки.

Для того, щоб усвідомити, як Україні перебудувати свої ЗС та налагодити взаємовигідне ВТС з країнами – членами ЄС та НАТО, необхідно чітко розуміти, якої політики дотримуються країни Альянсу, які вони мають погляди на можливі збройні конфлікти

майбутнього, як це відбувається на стані технічного оснащення їх ЗС, як вони співпрацюють одна з одною для зменшення витрат та досягнення найбільш оптимальних результатів у сфері забезпечення високої боєздатності як національних ЗС, так і у оснащенні підрозділів, призначених для спільних дій, сучасними зразками ОВТ.

Країни ЄС та НАТО мають на озброєнні різнотипні зразки ОВТ, що розроблені та виготовлені в різних країнах. Єдине, що при цьому вимагається з боку керівництва НАТО – це забезпечення сумісності спільних дій, що залежить від сумісності засобів управління військами, калібрів основного озброєння та функціонування єдиної системи матеріально-технічного забезпечення. Представники НАТО зазначають: сучасна українська техніка буде достатньою мірою сумісна з натовською за умов сумісності систем командування, управління та зв'язку.

Як свідчить практика, нових країн – членів ЄС та НАТО не примушують відмовлятися від ринків зброї, які вони мали перед вступом до Альянсу. При цьому торгівля йде як старими зразками ОВТ радянського виробництва, від яких деякі з цих країн намагаються позбутися, переходячи на зразки інших країн НАТО, так і тими, що виробляються на підприємствах їхніх ОПК. Країни цього блоку змагаються між собою під час участі у тендерах на придбання або продаж нових зразків ОВТ, і при цьому не завжди перемагають економічні міркування, тому навряд чи вступ в НАТО полегшить бізнес нашим зброярам [7].

Українським підприємствам конкурувати з західними новітніми технологіями буде дуже складно, що призведе до їхнього ще більшого відставання, а країни – члени Альянсу отримають новий ринок збуту. В цьому полягає суть сьогодишньої політики Альянсу у військово-технічній сфері – через воєнно-політичні механізми шляхом розширення Організації здійснювати збут уживаного ОВТ новим членам. США та провідні європейські країни не імпортують готову військову продукцію. Оснащення ЗС цих країн відбувається не через міжнародну торгівлю зброєю у класичному розумінні, а через різні форми спільного виробництва. Іншими словами, між членами ЄС та НАТО немає ВТС поза рамками оборонно-промислової кооперації та інтеграції.

Щодо політики держави стосовно виключної монополії на експорт ОВТ, то безумовно в разі можливої інтеграції до європейського безпекового простору Україні необхідно буде змінювати існуючу систему ВТС ймовірно з комплексною, радикальною зміною функцій спецекспортерів, не виключаючи можливість їх повного зникнення. З огляду на викладене вважається за доцільне сформувати жорстку систему експортного контролю ОВТ, а вітчизняним виробникам зброї дати можливість вільно діяти шляхом приватизації оборонних підприємств. Сам факт висловлення таких пропозицій викликає значне роздратування сьогодні в Україні.

Це відбувається за двох обставин – переважна більшість просто не розуміють порядку реалізації зазначених процесів й волею емоцій бунтують, керуючись некомпетентними аргументами політиків, які прагнуть на цьому заробити політичні дивіденди, з одного боку, та небажанням людей, які сьогодні стоять у витоків експортних фінансових потоків, які ще не вичерпані. Проте запропоновані процеси повинні відбуватися не революційним шляхом з яскравим, очевидним та переконливим ефектом як звикли до цього українці, а саме еволюційним – з поступовими змінами, з урахуванням саме державних, а не приватних інтересів.

Висновок. Підсумовуючи вище сказане, вважається за доцільне для удосконалення національної системи ВТС з іноземними країнами вирішити такі проблеми:

- здійснити перехід від разових зовнішньоекономічних контрактів до реалізації перспективних регіональних програм розвитку ВТС з іноземними країнами;
- здійснити структурну перебудову і модернізацію національного ОПК з метою збільшення його ефективності, технологічності і конкурентоздатності; створити сприятливі умови для залучення інвестицій у вітчизняний ОПК;
- удосконалити державну систему експортного контролю, насамперед, оперативність дозвільної системи і відповідальність посадових осіб;
- створити дієву систему гарантій дотримання прав вітчизняних та іноземних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в сфері ВТС, а також авторських прав на науково-технологічну продукцію; забезпечити гарантії страхування експортно-імпортних операцій, а також повернення наданих банківських кредитів;
- впровадити в практику ВТС офсетні схеми купівлі-продажу продукції військового призначення та/або послуг з метою залучення іноземних інвестицій в ОПК України та інші наукомісткі галузі промисловості;

- нормативно-правове забезпечення ВТС, в першу чергу законів України про військово-технічне співробітництво України з іноземними державами та про застосування компенсаційних (офсетних) програм у сфері ВТС, і відповідних змін та доповнень у чинну нормативно-правову базу служб ЕК, митних, податкових та інших організацій, які мають відношення до ВТС.

Вирішальним напрямом виправлення становища має стати посилення централізації управління і контролю:

- постачання ОВТ і технологій подвійного використання в обхід міжнародних санкцій, а також контракти, які не зафіксовані системою міжнародного реєстру звичайних озброєнь;
- продаж озброєння в країни, які перебувають у стані широкомасштабного конфлікту (якщо навіть такі постачання проводяться легітимному уряду);
- постачання ОВТ, які призначені для боротьби з внутрішньою опозицією;
- постачання значних обсягів ОВТ і технологій подвійного використання, які серйозно можуть змінити існуючий баланс сил у певному регіоні.

Перспективи подальших досліджень. Існує нагальна потреба подальшого розвитку наукових досліджень щодо визначення місця та ролі військово-технічного співробітництва у реалізації національних інтересів України.

Література:

1. Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року № 2411-VI : за станом на 1 червня 2010 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2010. – (Бібліотека офіційних видань).
2. Боднарчук Р. В. Міжнародна інтеграція оборонно-промислового комплексу України: стан і проблеми розвитку / В. Боднарчук, А. Шевцов // Економічний часопис-XXI. – 2005. – № 4-9. – С. 47–52.
3. Фролов А. Интересы российского ОПК в Украине / А. Фролов // Defense Express. – 2005. – № 3. – С. 34–39.
4. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 9 грудня 2005 року» «Про Державну програму розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 роки» від 27 грудня 2005 року № 1862-25т/2005 // Стратегічна панорама. – 2005. – № 4. – С. 3.
5. Борохвостов В. К. Оборонно-промисловий комплекс України: стан та можливі напрями співробітництва з країнами заходу / В. Борохвостов // Стратегічна панорама. – № 4. – 2004. – С. 158–169.
6. Фанін І. С. Європейський досвід співробітництва у військово-технічній сфері / І. Фанін, В. Борохвостов // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1. – С. 160–167.
7. Поляков Л. І. Різниця потенціалів / Л. Поляков // Галицькі контракти. – 2009. – № 26. – С. 7.

ПОЛІТИКА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ В ПРОЦЕСІ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Рафальський І.

кандидат історичних наук,

докторант Інституту політичних і

етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

В статті розглядаються питання європейської інтеграції України в контексті українського національного самовизначення. Увага приділяється проблемним питанням, які виникали на шляху Української євроінтеграції.

В статье рассматриваются вопросы европейской интеграции Украины в контексте украинского национального самоопределения. Особое внимание уделяется проблемным вопросам, которые возникали на пути украинской евроинтеграции.

The article examines the European integration of Ukraine in the context of the Ukrainian national self-determination. Attention is paid to issues which arose in the way of Ukrainian integration.

Ключові слова: євроінтеграція, національне самовизначення, розширення ЄС, політика східного партнерства.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Під політикою євроінтеграції ми розуміємо цілеспрямовану діяльність державних і громадських інституцій України, покликану домогтися якомога повнішого включення нашої держави та її громадян у європейські політичні, культурні та економічно-господарські процеси і зв'язки, що найбільш оптимальним чином досягається шляхом вступу до Європейського Союзу. Політика євроінтеграції, у цьому сенсі, є практичною реалізацією "європейського вибору" як світоглядної і стратегічної складової національного самовизначення, що здійснюється в умовах здобуття і утвердження незалежності та державного суверенітету України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. У працях вітчизняних авторів викладено теоретико-методологічні проблеми та особливості практичної реалізації ідеї європейської інтеграції України. Джерельну базу нашого дослідження складають роботи В.В. Копійки і Т.Шинкаренка, колективна монографія Інституту держави і права ім. В.М.Корецького (В.Горбатенко, Л.Луць, В.Бігун, О.Кресін, В.Копійка), дослідження А.Гальчинського, О.Дергачова, С.Василенка, Б.Парахонського і Р.Жангожі, О.Ковальової, В.Посельського та ін. Важливі аспекти євроінтеграційної політики України та умови її практичної реалізації розглядають О.Шнирков, І.Артёмов, П.Рудяков, Ф.Барановський, Ю.Бараш, О.Бульба. Цим проблемам присвятили свої дисертаційні дослідження В.Вакулич, О.Снігир, Р.Філоненко, Д.Дубов, Д.Шпак та ін.

Питання теорії і практики євроінтеграційного курсу України обговорювалися впродовж всього періоду незалежності на численних круглих столах, парламентських слуханнях і конференціях, за підсумками яких видано низку збірників матеріалів [1-3].

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Загалом, у аналітичному і науковому доробку вітчизняних авторів охарактеризовано визначальні напрями розвитку держави у процесі забезпечення даного процесу. У монографіях та статтях висвітлено сучасні політологічні та правові підходи до проблеми модернізації українського суспільства, міжнародного досвіду реалізації інтеграційної політики, гармонізації законодавства України та ЄС, правового регулювання важливих сфер суспільного розвитку.

Вироблення концептуальних засад інтеграційної політики України в період після проголошення незалежності відбувалося під дією кількох чинників: 1) інерційної включеності в пострадянську спільність (інституалізовану у вигляді СНД); 2) тенденції до суверенізації всіх сфер життя як закономірного наслідку національного самовизначення (реалізованої, зокрема, в положенні про позаблоковий статус у Декларації про державних суверенітет 1990 р.); 3) зовнішньополітичної динаміки, що супроводжувала утвердження України як незалежної держави (перехід ЄС до тісніших форм економічної та політичної інтеграції, а також розширення НАТО і ЄС на схід).

У самому характері відносин, які були запропоновані ЄС новій незалежній державі, а також у змісті документів, що були закладені в основу партнерства і співробітництва, чітко

простежується та сама логіка, що визначала становлення самого Євросоюзу. Ця логіка спиралася на досвід узгодження і реалізації національних інтересів країн-партнерів в процесі їхньої інтеграції. Вона передбачала поступове просування від економічних угод, що знімали перешкоди на шляху кооперації та торгівлі і таким чином підвищували конкурентоспроможність національних економік, до більш тісної політичної взаємодії. Перш, ніж досягнути такого рівня інтеграції, що дозволяє виступати єдиним суб'єктом міжнародної політики, країни Європейського Союзу пройшли складний шлях подолання взаємної недовіри, вироблення й утвердження в політичній практиці процедур узгодження і легітимації певних рішень, політик та інституцій. Основою для цього стала сукупність принципів і цінностей, на яких засновувалося співробітництво, а також ієрархія раціональних цілей, що досягалися в процесі інтеграції.

На початку 1990-х років розвинуті країни європейського континенту накопили значний досвід у такого роду інтеграційному русі, що дозволило його певним чином формалізувати і представити у вигляді певного алгоритму дій. Цей алгоритм і був запропонований новим партнерам, які опинилися "на порозі" європейського дому внаслідок повалення комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі.

З певними видозмінами, обумовленими значно тіснішою інтегрованістю в пострадянський простір, цей алгоритм був запропонований інституціями ЄС і Україні. Він передбачав поступове усвідомлення новою незалежною державою своїх національних інтересів, їх поєднання з орієнтацією на європейську систему норм і суспільних цінностей та готовність до раціонального діалогу з ЄС шляхом узгодження інтересів, прийняття сторонами відповідних зобов'язань та здійснення контролю за їх виконання. За певних умов цей алгоритм міг передбачати таку форму інтеграції, як членство в ЄС, але це не розглядалося як певна кінцева мета всього процесу. Особливістю євроінтеграційного алгоритму було те, що на кожному етапі він передбачав баланс інтересів і тільки наявність обопільної мотивації спонукала до переходу на новий рівень взаємин. Таким чином, цей процес міг бути зупинений на будь-якому етапі кожною зі сторін, і на кожному з цих етапів баланс інтересів мав бути дотриманий.

Ситуація почала кардинально змінюватися з того моменту, коли в ЄС було взято курс "розширення на схід". З одного боку, умови, в яких відбувалося прийняття нових членів Євросоюзу, вимагало від організації нової стратегії та вироблення по суті нового механізму інтеграції. В його основу був покладений новий принцип, що базувався на проходженні країною-кандидатом у члени ЄС певного трансформаційного шляху. Пропонувався певний алгоритм дій, внаслідок яких відбувалася адаптація спільноти до умов співжиття націй в Об'єднаній Європі. Це вже була принципово нова настанова: по-перше, мова вже йшла не про рівноправне партнерство, а про умови "старшого партнера" по відношенню до "молодшого" – країни-кандидата, – а по-друге, даний алгоритм містив у собі в мотиваційній частині певний елемент "обіцянки", у тому сенсі, що успішне виконання всіх проміжних "завдань" призводить до своєрідної "винагороди" у вигляді членства в ЄС.

Така практика отримала в науковій літературі назву "європеїзації". Найбільш лаконічне і водночас всеохоплююче визначення цього феномену дають Ф.Шіммельфенніг та У.Зедельмаєр: процес, під час якого держави приймають правила ЄС [2, 21].

Дослідники звертають увагу на необхідність розтлумачення двох понять, що складають дану дефініцію. Під правилами вони розуміють широкий перелік питань та інститутів, що мають, з одного боку, формальний характер, а з іншого – неформальний. Такими, зокрема, є правила регуляції та розподілу в конкретних сферах політики, правила функціонування політичного, адміністративного та судового процесів, норми для встановлення та визначення компетенцій державних та адміністративних установ та ін.

Друге поняття, яке аналізують теоретики європеїзації, це – поняття "рецепції", або ж феномен прийняття правил. Рецепт має формальні ознаки і неформальну сутність. Формальні, або ж інституційні аспекти рецепції можна зафіксувати досить чітко, оскільки йдеться про такі кроки, як, наприклад, перенесення права Євросоюзу у внутрішнє право держави, реформування внутрішніх інституцій відповідно до вимог ЄС, або ж зміна внутрішньополітичних норм і традицій відповідно до стандартів ЄС. Однак при цьому лишається відкритим питання про виконання прийнятих норм, їх засвоєння національною спільнотою на рівні політичної культури.

Серед дослідників феномену європеїзації виділяються три підходи до проблеми рецепції. Згідно з *формальним підходом*, вона передбачає перенесення правил ЄС у внутрішнє законодавство або впровадження інституцій і процедур відповідно до правил Євросоюзу. Інший погляд на цей процес домінує в *поведінковому підході*, згідно з яким

оцінюється, у першу чергу, те, наскільки поведінка соціальних акторів відповідає запозиченим нормам та інститутам. Третій критерій висувують прихильники *дискурсивного підходу*, які вважають ознакою рецепції включення посилання на правила в позитивному ключі у дискурс між внутрішньополітичними гравцями. Таке посилання може свідчити про внутрішнє прийняття відповідної норми, переконаність у тому, що її слід дотримуватися не лише формально, але й змістовно, хоча водночас такі посилання також можуть мати чисто риторичний характер і використовуватися лише як дискурсивний прийом у боротьбі з конкурентами [3, 21].

Вказані вище критерії є наочним прикладом того, що вступ до ЄС постсоціалістичних і пострадянських країн Європи є прикладом асиметричних відносин, в яких одна сторона контролює процес та шукає засобів для більш ефективного контролю за поведінкою іншої сторони. Отже, країна-кандидат виступає не тільки як суб'єкт партнерських відносин, але і як об'єкт спеціальної політики європеїзації. Така нерівноправність є зворотнім боком іншої диспропорції у взаєминах: адже у випадку розширення на схід країна-кандидат отримує від вступу до ЄС значно більше, ніж отримує сам Євросоюз. Можна сказати, що ЄС є "об'єктом" інтересів країни-кандидата після вступу, а відтак Євросоюз отримує моральне право розглядати дану країну як "об'єкт" в період підготовки до вступу.

Український дослідник процесу європейської інтеграції В.Посельський зазначає, що зацікавленість Заходу в утвердженні демократичних принципів урядування в постсоціалістичній частині Європи та відкритті для себе нових ринків є тією мотиваційною основою, що спонукала ЄС до політики європеїзації. Але реалізація власних інтересів у регіоні зовсім не обов'язково мала б призвести до повного інституційного приєднання КЦСЄ до Євросоюзу, а цілком могла б обмежитися тісною асоціацією в рамках сформованої з цією метою Європейської економічної зони. І це б дозволило стабілізувати політичні режими та економічні процеси у вигідному для ЄС напрямі без створення загроз для внутрішньої цілісності Союзу, дієвості його інституцій, бюджетних здобутків його членів [3, 12-13]. Однак у цій моделі необхідність пристосування до вимог ЄС не мала для його східних партнерів належної компенсації у вимірі їхніх власних національних інтересів. Відтак схема – членство як винагорода за пристосування – надала євроінтеграційному процесові в цьому регіоні необхідної динаміки та ознак цілерациональної (у розумінні М.Вебера) дії.

Ф.Шіммельфенніг та У.Зедельмаєр визначають принцип "моделі зовнішніх стимулів" наступним чином. Прийняття власних правил ЄС виставляє як умову для отримання винагороди. Ця винагорода може бути двох видів – сприяння та інституційні зв'язки. Під політикою сприяння тут розуміють, найперше програму Phare, що діяла вже з 1989 року й передбачала технічну і фінансову допомогу при переході країн колишнього соціалістичного табору до ринкових засад господарювання (в Україні ця роль відводилася програмі TACIS). Інституційні зв'язки могли передбачати встановлення угоди про співпрацю, асоціацію і аж до повноцінного членства в ЄС. Такі зв'язки відкривають можливості отримання вигод від доступу до внутрішнього ринку ЄС та дедалі активнішої участі в ухваленні рішень Євросоюзом.

Оглядачі підкреслюють, що особливістю "стратегії підсилення через винагороди", якої переважно дотримувався ЄС в процесі розширення на схід, є уникнення ризиків "моральної відповідальності" за дії партнера: уряди відповідних країн "не можуть розраховувати на сприяння ЄС тільки через те, що їм це потрібно, не беручи до уваги вимог, висунутих ЄС" [4, 16]. У підсумку виводиться формула балансу національних інтересів та інтеграційної мотивації країни-кандидата в члени ЄС: уряд приймає правила ЄС, якщо вигоди від його винагород перевищують внутрішні витрати на рецепцію цих правил [4, 12-13].

Вивчення цієї складної мотивації є важливим для аналізу українського проекту євроінтеграції, оскільки саме в межах даної моделі відносин ідея вступу України до ЄС і набувала практичного змісту. Показово, що стимулом для інтенсифікації контактів вітчизняного державного керівництва з Євросоюзом і постановки питання про членство в цій організації на політичний порядок денний стало рішення ЄС про розширення на країни Центральної, Східної і Південної Європи. Цей масштабний проект, що бере початок із засідання Європейської ради в Люксембурзі в грудні 1997 року [5, 43], спонукав політичне керівництво України до значної активності та прийняття європейського вектору інтеграції в якості стратегічного напрямку своєї зовнішньої політики.

Для країни, що почала повільно виходити з трансформаційної кризи, європейська інтеграція стала новим орієнтиром, перспективною метою, що обумовлювала характер і напрям суспільного реформування. Водночас, на шляху до цієї мети були визначено певні

етапи, кожен з яких мав наближати Україну до виконання критеріїв Євросоюзу, але при цьому мав і власне самостійне значення в контексті забезпечення національних інтересів.

Так, перспективна урядова програма 2000-го року, розрахована на чотирирічний термін, включала в себе наступні завдання:

1. Набуття членства в СОТ та пов'язане з цим приведення українського законодавства у відповідність до стандартів країн з ринковою економікою.

2. Вхід України в Європейську асоціацію вільної торгівлі та Європейську економічну зону. Реалізація УПС.

3. Створення зони вільної торгівлі Україна – ЄС.

4. Набуття статусу асоціації з ЄС [6, 607].

Останній пункт передбачав встановлення партнерських стосунків між Україною та Євросоюзом відповідно до моделі Європейської партнерської угоди, або ж моделі асоціації, що була в 70-х роках ХХ ст. застосована у відносинах ЄС із Туреччиною та країнами Магрибу й Близького Сходу.

Таким чином, новий зовнішньополітичний курс України враховував досвід попередніх розчарувань та, зокрема, ту обставину, що фактично наша держава лишалася осторонь процесу розширення ЄС на схід, який входив у вирішальну фазу. Європейська інтеграція лишалася мотиваційним тлом і далекою перспективою, що ставала ближчою в процесі здійснення внутрішніх реформ та послідовного утвердження національних інтересів на міжнародній арені.

Новий ідейно-політичний контекст європейського проекту України вже досить виразно окреслений у програмному документі “Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки “Європейський вибір””, що був представлений президентом Л.Кучмою в щорічному посланні до Верховної Ради України 18 червня 2002 року.

Курс на європейську інтеграцію в ньому визначено як “природний наслідок здобуття Україною державної незалежності”. Цей курс, на думку авторів Концептуальних засад, “викристалізовується з історії нашого народу, його ментальності та демократичних традицій, з прагнення нинішнього покоління бачити свою державу невід’ємною складовою єдиної Європи”. Таким чином проект євроінтеграції на рівні документу державної політики визначається як органічна складова частина національного самовизначення, що на певному його етапі – після закладення основ державності – набуває ключового, стратегічного значення.

Важливо й те, що цей проект має не лише зовнішньополітичний характер, він, по суті, задає вектор і основне змістовне наповнення внутрішнього реформування держави і суспільства. Європейська інтеграція потрібна Україні не лише для того, щоб “повернутися” чи “прийти” в Європу, а й, головним чином, для того, щоб самій стати Європою, наблизитися до тих стандартів суспільного життя, які виробили лідери сучасної цивілізації. Серед орієнтирів національного розвитку, які передбачалося утвердити на шляху до Європи, називаються стандарти реальної демократії, інформаційного суспільства, соціально орієнтованого ринкового господарства, а також утвердження засад верховенства права та забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

Отже, нова стратегія враховувала уроки романтичного періоду початку 90-х, що завершився усвідомленням реалій сучасного світу, де Україну “ніхто не чекає” в тому сенсі, як це уявлялося апологетами національного самовизначення класичного зразка. При цьому вона поєднувала європейську інтеграцію і здобуття незалежності в єдиний національний проект, що отримував завдяки цьому поєднанню не лише ретроспективне виправдання в історії та успадкованій від попередніх поколінь українців культурі, але й у зрозумілій та бажаній для більшості громадян політичній, соціальній та економічній перспективі.

Не минули даремно і розчарування, пов'язані зі спробою України різко наблизитися до членства в ЄС, коли для цього виникли реальні передумови у наших сусідів з регіону Центральної та Східної Європи, зокрема, й для деяких колишніх радянських республік Балтійського регіону (1998-1999 рр.). Чітка негативна реакція Євросоюзу змусила більш реалістично оцінити міжнародну ситуацію навколо України та більш відповідально поставитися до умов партнерства, які не лише декларує ЄС, але й досить суворо їх дотримується. Наслідком такої переоцінки стратегічних цілей і засобів їх досягнення стало визначення “шляху до Європи” як такого, що має важливе значення для національного самовизначення і самоствердження й сам по собі, оскільки він передбачає засвоєння Україною тих норм і стандартів життя держави і громадян, що є бажаними безвідносно до перспективи набуття членства в ЄС.

Третій урок, який, принаймні декларативно, засвоїла українська політична еліта з попередніх невдач на європейському напрямку зовнішньої політики, це – необхідність врахування не лише власного бажання приєднатися до того чи іншого центру міжнародної інтеграції, але й інтересів ключових геополітичних гравців та впливу зовнішньополітичної кон'юнктури. Послання 2002 року вказує на нові глобальні загрози, які, з одного боку, виступають додатковим аргументом на користь європейської інтеграції України, а з іншого – вказують на можливі перепони та труднощі, пов'язані з практичною реалізацією цього наміру. Це і розмежування країн на “цивілізаційний центр” і “периферійну зону”, що стало наслідком поглиблення соціально-економічної диференціації в процесі глобалізації і загроза появи в Європі “ нової Берлінської стіни” внаслідок розширення ЄС на схід і поява нових викликів міжнародній безпеці внаслідок діяльності терористичних угруповань тощо.

Цими зовнішньополітичними реаліями детермінується складна модель зовнішньої політики України, що повинна враховувати існуючі ризики та загрози, але при цьому крок за кроком наближати країну до стратегічної мети – набуття повноправного членства в ЄС. Із цього випливає необхідність таких кроків та пріоритетів державної політики, як “готовність іти в НАТО”, посилення участі в миротворчих операціях, утвердження в ролі “ключової транзитної держави”, набуття членства в Світовій торговій організації, а також розвиток відносин зі США і водночас “поглиблення взаємовигідних зв'язків з Росією” [8, 38].

Певна невизначеність і незавершеність європейського проекту давала Україні надію на те, що нова геополітична ситуація дасть цій ідеї більш сприятливий шанс. Втім цей шанс міг з'явитися не лише внаслідок геополітичних зсувів, а й у зв'язку з внутрішніми змінами в самій країні.

На думку В.Посельського, завершення великого періоду розширення ЄС залишало для країн східноєвропейського регіону, до яких належить і Україна, два сценарії розвитку відносин з ЄС: 1) здійснення реальних демократичних та ринкових перетворень і поступова інституціональна інтеграція до структур Євросоюзу в результаті зміни політичних еліт; або 2) подальша “декларативна європеїзація” та зближення з Росією в разі, якщо існуюча система влади не зазнає якісного оновлення [5, 29].

Останній за часом з офіційних кроків ЄС у взаєминах з Україною – пропозиція здійснити 18 реформ у таких сферах суспільного життя і державної політики, як політична система, енергетичний сектор, забезпечення макрофінансової стабільності та сприятливого бізнес-клімату, цивільна авіація та захист навколишнього середовища. Комісар ЄС з питань розширення Ш.Фюле заявив, що виконання цих умов не означає автоматичне набуття Україною асоційованого членства в ЄС, але суттєво до нього нашу державу наблизить [9]. Такі заяви, що прозвучали на тлі стрімкого зближення нового керівництва України з Росією та підпорядкування цій стратегії державної політики в багатьох її вимірах, фактично означають зупинку на шляху взаємного зближення між ЄС і Україною на невизначено тривалий термін.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Український проект євроінтеграції не отримав результативного завершення в тому вигляді, як він розглядався політичною елітою і суспільством впродовж останніх десяти років. Ця невдача закономірно призвела до кризи всього проекту національного самовизначення, з яким євроінтеграційна перспектива була тісно пов'язана. Разом з втратою надій на повноцінну реалізацію “європейського вибору” у суспільстві поширилася зневіра, апатія, на тлі чого стало відчутним зростання соціальної напруги, політичні процеси перейшли у відверто конфронтаційне річище, набувають дедалі більшої конфліктності питання ідентичності – національної, регіональної та цивілізаційної.

Вихід із цієї кризи національної самоідентифікації та самопроекування можливий а) на шляху переосмислення євроінтеграційного проекту в напрямку його наближення до реалій сучасної міжнародної політики та критичної оцінки стану справ в Україні, чи б) шляхом пошуку (чи створення) альтернативного проекту набуття Україною повноцінної зовнішньополітичної суб'єктності та значущості української державності для міжнародної спільноти та власних громадян.

Література:

1. Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України: Аналітичні оцінки / Збірник матеріалів міжнар. круглого столу; Ужгород, 30-31 жовтня 2003 р. – Ужгород: Вид. В.Падяка, 2003. – 136 с.
2. Європейська інтеграція / М.Яхтенфукс (уклад.), М.Яковлев (пер. з англ.), Б.Колєр-Кох (уклад.). — К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. — 394 с.

3. Європейський Союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення: Матеріали міжнародної конференції, Київ, 23 вересня 2003 р. / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіо Україна". – К.: К.І.С., 2003. – 206 с.
4. Шіммельфенніг Ф., Зедельмаєр У. Європеїзація Центральної та Східної Європи / Ф.Шіммельфенніг, У.Зедельмаєр ; Пер. з англ. – К.: Юніверс, 2010.
5. Посельський В. Розширений Союз та розширена Європа: етапи і засади об'єднання // В кн. : Україна на шляху до Європи [Упоряд. В.І. Шкляр, А.В. Юричко] / В.Посельський. – К.: Етнос, 2006.
6. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія та засади функціонування / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко. – К.: Знання, 2009.
7. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Михальченко М. – Дрогобич: ВФ "Відродження", 2004.
8. Режим доступу:<http://podrobnosti.ua/power/2010/04/29/682810.html>

НОВА БАЗОВА УГОДА МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС: ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІТИЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Сидорук Т. В.

Кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства

Національний університет «Острозька академія»

Проаналізовано переговорний процес щодо підписання нової базової угоди між Україною та ЄС. Розглянуто позиції сторін, діапазон компромісу і перспективи укладення угоди про асоціацію.

Проанализирован переговорный процесс по подписанию нового базового соглашения между Украиной и ЕС. Рассмотрены позиции сторон, диапазон компромисса и перспективы подписания соглашения о ассоциации.

An in-depth analysis of negotiations for a New Based Agreement between the European Union and Ukraine. The author considers questions of positions of the parties and perspectives of the association agreement between the EU and Ukraine.

Ключові слова: нова посилена угода, переговори, угода про асоціацію, Україна, ЄС.

Первинний термін дії базової угоди між Україною і Європейським Союзом – Угоди про партнерство і співпрацю (УПС) – становив 10 років і закінчився 1 березня 2008 р. І хоч УПС містить механізм автоматичної пролонгації в разі відсутності заперечень однієї зі сторін, об'єктивні реалії спонукали обидві сторони до початку перемовин про укладення принципово нової угоди. Кінець періоду чинності УПС надав можливість переглянути нормативну базу, щоб не лише відновити міцну правову основу, але і прищепити сильніше почуття мети і динамізму у двосторонніх відносинах. Крім того, на початку ХХІ ст. цілий комплекс обставин обумовив вихід діапазону та характеру реальної взаємодії між Україною та ЄС за межі УПС, що потребувало формування нових нормативно-правових рамок для відносин. Йдеться про розширення ЄС на Схід та виникнення спільного кордону з країнами Східної Європи, що призвело до появи нової геополітичної ситуації в Європі; формування в контексті розширення ЄС нової концепції європейської безпеки, яка визначає одним з ключових факторів підтримання безпеки і стабілізації географічного оточення ЄС; запровадження Європейської політики сусідства як інструменту реалізації стратегії європейської безпеки і альтернативи розширення, що передбачає залучення країн-сусідів до більш глибоких форм взаємодії з Євросоюзом з метою їх європеїзації, але без подальшого інституційного приєднання до ЄС; поглиблення процесів внутрішньої трансформації в Україні після політичних подій 2004–2005 рр.

Саме ці об'єктивні передумови створили підстави для укладення принципово нової угоди з Україною, яка б адекватно відображала здобутки та напрацювання двостороннього діалогу ЄС із Україною і визначила та юридично закріпила формат відносин для наступного етапу співробітництва між двома суб'єктами.

На сьогодні відчувається брак системних досліджень, присвячених аналізу проблем та перспектив підготовки нового договору між Україною та ЄС, що лише частково компенсується наявністю експертних пропозицій та висновків [6] і публіцистичних матеріалів [2; 3]. Метою цієї статті є аналіз перспектив політичної асоціації та економічної інтеграції між Україною та ЄС у перспективі укладення угоди про асоціацію.

Євросоюз та Україна розпочали неформальні консультації щодо нового базового договору в травні 2006 р. Рішення про початок офіційних переговорів було прийнято під час візиту Трійки ЄС до Києва 6 лютого 2007 р., перший раунд переговорів відбувся в березні того ж року [7]. На сьогодні переговорний процес завершено, надалі текст очікує попереднього схвалення (ймовірно під час саміту Україна–ЄС у грудні 2011 р.), підписання і ратифікації.

Переговори з підготовки нової посиленої угоди стали важливими і випробувальними для обох сторін, оскільки їхні результати закладуть основи подальших відносин між ними на довгострокову перспективу. Значимість нової угоди пов'язана передусім з високими очікуваннями української сторони, яка вже протягом тривалого часу прагне вийти за рамки УПС. Це було однією з основних вимог, порушених у ході переговорів з підготовки Плану дій Україна–ЄС у 2004 р. Крім того, сама перспектива укладення нової угоди була ключовим мобілізаційним фактором у реалізації Плану дій Україною. Це не тому, що УПС є неякісною з правової точки зору. У багатьох відношеннях вона є інноваційною угодою високої якості. Наприклад, політичні глави угоди особливо добре підготовлені. Але тут потрібно розрізняти

значення УПС як правового документа і як політичного інструменту. Власне, останнє негативно впливало на мобілізаційний потенціал УПС.

Без сумніву, прагнення укладання нової угоди з боку України пов'язане, передусім, з домаганням символічного визнання її «європейських перспектив». Вона намагається використати переговори про нову угоду для того, чого не вдалося досягнути в рамках УПС – підтвердження свого «європейського призначення». В Україні цей символічний вимір є не менш важливим, як специфічні економічні вигоди. Своєю чергою, розширення і уточнення економічних перспектив в рамках нової угоди дозволить створити більш сильне почуття диференціації в рамках Європейської політики сусідства і забезпечити для України сенс дальшого зближення з ЄС [11, 112–113].

Тим не менше, конфігурація обмежень з боку ЄС ускладнює перспективу відповідності нової угоди очікуванням України. Від початку Рада ЄС надала не сильний мандат Європейській Комісії на переговори щодо нової угоди. У Висновках Ради стосовно мандату і директив Європейській Комісії на переговори від 22 січня 2007 р. [1, 126] ЄС визнав і привітав «прогрес, досягнутий Україною у зміцненні демократії», підтвердив «свою непохитну відданість підтримці політичних та економічних реформ в Україні, спрямованих на подальше зміцнення демократії, стабільності й добробуту в країні» і висловив бажання «укріпити це зобов'язання через нову посилену Угоду», якою він має на меті «побудувати *більш тісні взаємини з Україною, націлені на поступову економічну інтеграцію і поглиблення політичного співробітництва*» (тут і далі виділення наше – Т. С.). Однак «*нова посиленна Угода не повинна визначати наперед можливий майбутній розвиток взаємин Україна–ЄС*» [1, 126], тобто Євросоюз чітко заявив про свою неготовність на даному етапі пообіцяти Україні перспективу членства чи іншу форму майбутніх еволюційних змін у взаємовідносинах.

Позиція Євросоюзу щодо політичного та економічного наповнення угоди вочевидь визначається рамками Європейської політики сусідства та включає відомий набір інструментів. В політичній площині – це розширений політичний діалог з питань зміцнення демократичних інститутів та верховенства права, більш систематичне залучення України до різних аспектів Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, можливість участі у миротворчих операціях під командуванням ЄС тощо. В економічній площині ЄС пропонує Україні перспективу глибокої економічної інтеграції з можливістю відкриття доступу до його внутрішнього ринку. Як основний інструмент реалізації цієї можливості пропонується запровадження глибокої зони вільної торгівлі.

Україна, своєю чергою, наполягає на тому, що майбутня угода повинна містити «додану вартість», а тому має виходити за рамки УПС. Концептуальні рамки позиції України стосовно суті та змісту нової угоди сформульовано досить чітко ще до офіційного старту перемовин: за своїм змістом це повинна бути угода про асоціацію з ЄС європейського типу з обов'язковою згадкою про майбутнє членство. Так, під час саміту Україна–ЄС в Гельсінкі у жовтні 2006 р. Президент В. Ющенко зазначив: «*Суть нового базового договору між Україною та ЄС – перехід від партнерства і співробітництва до політичної асоціації і економічної інтеграції*. Для України дуже важливо, щоб новий договір не перетворився в модернізований договір про партнерство і співробітництво. Документ повинен містити конкретні цілі і засоби їх досягнення» [9, 165]. 22 лютого 2007 р. Верховна Рада України прийняла Заяву «Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору», у якій висловились за те, що новий договір повинен констатувати відкритість ЄС для членства України, відповідати наявній договірній практиці ЄС щодо країн Центральної та Східної Європи із урахуванням сучасних викликів та реалій та забезпечити трансформацію відносин Україна–ЄС із формату партнерства та співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції [4].

На переконання групи українських експертів, яка спеціально працювала над пропозиціями щодо змістовного наповнення нової угоди між Україною та ЄС, ця угода має обов'язково бути «угодою про асоціацію», яка стане кроком уперед не лише у відносинах Україна–ЄС, але і в системі міжнародних договорів Європейського Союзу, відзеркалюючи як нинішні пріоритети розвитку самого Союзу, так і необхідність підтримки курсу тих держав, що обрали європейський шлях розвитку і заявили про намір досягти у перспективі відповідності критеріям членства в ЄС та здобути повноправне членство в Союзі [6, 4–5].

Певного оптимізму українській стороні додала та обставина, що постійну підтримку її євроінтеграційним зусиллям демонстрував Європейський Парламент. Так, протягом 2005–2007 р. він ухвалив чотири резолюції (резолюції від 13 січня 2005 р., від 5 квітня 2006 р., від 12 липня 2007 р. та від 15 листопада 2007), в яких закликав підписати з Україною угоду про асоціацію і надати чітку європейську перспективу Україні в цій угоді. Однак резолюції

Європейського Парламенту не мають жодних юридичних наслідків. Для набуття членства в ЄС чи навіть статусу кандидата, який відкриває європейську перспективу, існує потреба отримання одностайного рішення Ради ЄС. Але в цей момент такої одностайності стосовно України немає.

Питання про термінологію і її політичні наслідки набуло гострої важливості в ході переговорів. Україна надалі наполягала на необхідності укладення угоди про асоціацію, оскільки така угода пропонує найбільш привілейовані відносини між Союзом і третіми країнами. Внутрішня узгодженість Європейської політики сусідства також вимагала, щоб нова угода за типом була угодою про асоціацію. Адже країни Середземномор'я, охоплені політикою сусідства, вже мають угоди про асоціацію, так що за логікою відносини зі східними сусідами повинні бути оновлені принаймні до такого рівня. Але сама по собі угода про асоціацію не має відношення до перспективи членства. Тому Україна прагне угоди про асоціацію не будь-якого типу, а за зразком європейських угод, які відкрили двері до членства в ЄС країнам Центрально-Східної Європи в 1990-х рр. Іншими словами, вона бажає, щоб перспективу членства було закріплено у правовій формі. Це складне питання про остаточний формат відносин кидало тінь на весь переговорний процес, але так і не було вирішене в його ході.

Тим не менше, під впливом комплексу сприятливих зовнішньополітичних обставин після півторарічних переговорів Європейський Союз задекларував згоду назвати нову угоду з Україною “угодою про асоціацію” та визнати європейську ідентифікацію України. Зокрема, 22 липня 2008 р. Рада ЄС на засіданні у Брюсселі ухвалила відповідне рішення, дійшовши одночасно спільної позиції щодо необхідності визнання України “європейською країною” у преамбулі до угоди [3]. Однак, попри це, вона все ж не передбачатиме перспективи членства для України в ЄС і “майбутнього розвитку відносин”. Комісар Європейської Комісії з питань зовнішніх зносин та Європейської політики сусідства Беніта Ферреро-Вальднер після згаданого засідання Ради ЄС зазначила: “Було важко дійти до спільного рішення стосовно пакета... за угодою про асоціацію і щодо глибших зобов'язань з нашого боку за поглибленою угодою, але вона не передбачає майбутнього розвитку відносин з Україною” [3].

Підписання угоди про асоціацію вважається найбажанішим для України варіантом, бо існує переконання, що укладення саме такої угоди може відкрити для неї шлях до отримання статусу кандидата і згодом – до початку переговорів про членство в ЄС, тобто, що впровадження і реалізація формули політичної асоціації сприятиме в майбутньому повній інтеграції України до ЄС. Ця схема базується на досвіді постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, з якими спочатку підписували угоди про асоціацію, після чого країни подавали офіційну заявку, їх визнавали кандидатами на членство в ЄС, відбувалися переговори про вступ і нарешті слідувало набуття повноправного членства.

Однак у цьому контексті слід висловити суттєве застереження. «Європейські угоди» з центрально-східноєвропейськими державами початку 90-х рр. XX ст. не містили чітких обіцянок щодо їх майбутнього членства в ЄС. Концепція розширення на схід певний час “визрівала” у дебатах, ваганнях та дискусіях, перш ніж її беззастережно прийняли усі країни-члени ЄС. Тобто у випадку країн Центрально-Східної Європи немає безпосереднього зв'язку між фактом укладення угоди про асоціацію з тією чи іншою державою та визнанням за нею перспективи членства в ЄС. Хоча водночас саме цей тип угод дійсно передував майбутньому вступу цілої низки країн до ЄС – йдеться про Грецію, постсоціалістичні країни Центрально-Східної Європи, а нині це стосується Туреччини та західнобалканських держав.

Водночас відносини асоціації пов'язують ЄС і з багатьма іншими державами світу. Сьогодні він має двосторонні угоди про асоціацію з Тунісом, Ізраїлем, Марокко, Йорданією, Єгиптом, Палестинською автономією (перехідна угода), Алжиром та Ліваном, а також Чилі та ін. У рамках угод про асоціацію з середземноморськими партнерами закладаються умови для створення зон вільної торгівлі з ЄС, координується політика у сфері міграції та безпеки тощо. Навряд чи можна сказати, що ці «угоди про асоціацію» із середземноморськими сусідами ЄС містять щось, чого б Україна уже не мала в рамках нинішніх стосунків із Союзом чи щось, що вона не могла б отримати в рамках нової посиленої угоди. Усі ці країни входять до сфери дії Європейської політики сусідства, а Україна, відповідно до оцінок Європейської Комісії та Ради ЄС, перебуває в авангарді процесів ЄПС.

Механізм асоціації передбачений статтею 217 Договору про функціонування Європейського Союзу (ст. 310 Договору про заснування Європейського Співтовариства, ст. 238 Римського договору про створення ЕЕС) [10, 163], а конкретизується його юридична природа у рішенні Суду Європейських Співтовариств від 30 вересня 1987 р. [8]. Згідно з положенням ст. 217 Договору про функціонування Європейського Союзу, “Союз може

укладати з однією чи більше державами або міжнародними організаціями угоди про створення асоціацій, які передбачають взаємні права та обов'язки, спільні дії та особливі процедури" [10, 163]. Відповідно до вищезгаданого рішення Суду Європейських Співтовариств, угода про асоціацію створює спеціальні привілейовані відносини з країнами-членами, внаслідок чого останні певною мірою залучаються до системи об'єднання, тобто сфера співробітництва ЄС з асоційованими країнами визначається так званим "спільним доробком", що являє собою сукупність усіх зобов'язань, прийнятих державами-членами відповідно до чинного права ЄС [8]. У такий спосіб у рамках асоціації досягається найвищий рівень співробітництва між сторонами, що й зумовлює зацікавленість України у створенні асоціації з Європейським Союзом. Найважливішим економічним аспектом угод про асоціацію є створення зон вільної торгівлі, хоча водночас вони закладають інституційні основи співпраці у всіх сферах взаємного інтересу.

Утім, поняття «асоціації» є надзвичайно широким, а його зміст залежить від змісту угоди ЄС із конкретною країною, з якою він буде стосунки. Адже від «європейської угоди» між ЄС та Польщею до «угоди про асоціацію» між ЄС та Чилі – дуже велика відстань. І навіть для європейських країн (у нашому випадку України) підписання угоди про асоціацію з ЄС сьогодні може означати щось інше, ніж у 60-х рр. означало для Греції або на початку 90-х рр. минулого століття – для Польщі, Угорщини чи Чехії. Наприклад, процес наближення України до ЄС може тривати набагато довше, що, звичайно, залежить від бажання та зусиль як України, так і ЄС. Між договором про асоціацію і процедурою набуття членства немає прямого зв'язку. Ініціатива "Східного партнерства", адресована східноєвропейським та південнокавказьким державам, основою якої є саме угоди про асоціацію, і яка не має нічого спільного з політикою розширення, свідчить про те, що майбутня угода про асоціацію з Україною, найімовірніше, стане моделлю для відносин з тими європейськими країнами, яким наразі відмовлено в перспективі членства.

Негнучкість позиції ЄС щодо розширення та порядку ведення дискусій про нього має принциповий характер. Це зумовлено як нинішнім внутрішнім станом в Україні, так і проблемами в самому Євросоюзі. Дослідники виділяють декілька причин, через які ЄС відмовляється вести мову про можливість вступу до його лав східних сусідів. По-перше, Україна (пропозиція перспективи членства є найбільш невідкладною саме в її випадку), а також Молдова, і ще більш очевидно, Білорусь далекі від відповідності критеріям членства. По-друге, має місце серйозна занепокоєність відносно здатності Союзу абсорбувати щораз більшу кількість членів. Існують побоювання, що ЄС просто не зможе функціонувати з понад тридцятьма державами-членами. По-третє, в ЄС нагромадилась значна «втома від розширення», разом з почуттям що сьогодні фокус повинен концентруватись лише на державах-кандидатах і на розвитку спільних політик і структур. І насамкінець, ЄС, особливо деякі впливові держави-члени, занепокоєні ставленням і реакціями Росії [5, 68].

Офіційні особи ЄС люблять наголошувати на тому, що економічні і політичні критерії членства є єдиними, а тому – аполітичними. Однак існують очевидні причини того, що в Україні має місце враження (далеко не безпідставне), що ЄС має кілька чітких політичних завдань, і особливо це стосується його ухилення від кроків, які могли б розглядатися як недружні до Росії.

Разом з тим, як відзначає багато європейських чиновників, а також вітчизняних та зарубіжних дослідників, найбільший негативний вплив на перебіг переговорного процесу з Європейським Союзом справляла перманентна політична криза в Україні упродовж 2007–2010 рр. "Для нас стало великою несподіванкою, що Україна може дозволити собі урядову кризу в такий відповідальний момент і в такій геополітичній ситуації", – заявляв глава комітету із закордонних справ німецького бундестагу Рупрехт Поленц [2]. Після ж президентських виборів в Україні 2010 р. об'єднана Європа неодноразово вказувала на небезпеку згортання демократичних цінностей, що могло стати на заваді підписання угоди про асоціацію з ЄС. Арешт Ю. Тимошенко взагалі постав під загрозу можливість парафування угоди в найближчому майбутньому, що може мати небезпечні наслідки для української держави і суспільства.

Адже нова базова угода покликана забезпечити перехід до значно вищого рівня взаємовідносин між Україною та ЄС порівняно з УПС у всіх сферах взаємного інтересу. Основною її складовою, безумовно, стане економічна інтеграція, реалізована через поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі. Водночас потужного політичного стимулу для проведення політичних та економічних реформ – перспективи членства – Україні не запропонують і на цьому етапі. Досі відкритим є питання, чи міститиме нова угода чіткі формулювання щодо перспектив впровадження безвізового режиму для громадян України.

Так чи інакше, угода має містити принаймні вичерпний перелік умов та критеріїв, виконання яких дозволить Україні отримати в майбутньому безвізовий режим у стосунках з ЄС.

Скрутне становище ЄС полягає в його бажанні уникнути створення прецеденту, ввівши далекосяжні зобов'язання. Адже угода з Україною, ймовірно, буде першою в серії угод сусідського типу з державами Східної Європи та Південного Кавказу. Водночас, якщо диференціація як одна з ключових засад ЄПС є реальністю, індивідуальні угоди повинні запропонувати «додану вартість» в залежності від конкретних обставин у країнах-партнерах. Але, враховуючи відсутність консенсусу в ЄС щодо далекосяжних цілей у відносинах з країнами-сусідами, швидше за все, на практиці слід очікувати згортання очікувань по всіх напрямках, а не посилення диференціації. Український випадок також має важливе значення через більш широкий регіональний контекст: неохоплена ЄПС Росія навряд чи задовольниться меншим, порівняно з тим, що пропонується Україні.

Однак у випадку України акцент на згортання очікувань не є, на наш погляд, оптимальною стратегією, якщо ЄС бажає знизити вимоги України до членства в ЄС (попередити голосніше стукання в його двері). Якщо ЄС не запропонує жодних відчутних вигод у рамках нової угоди, Україна і далі наполягатиме на їх запровадженні. Не надавши імпульсу двостороннім відносинам, нова угода може перетворитися на джерело розбрату і розділити долю УПС. Таким чином, по суті, переговори щодо нової посиленої угоди створюють проблему балансування між очікуваннями України і конкретними обмеженнями, що склалися в ЄС і впливають головню з позицій та інтересів держав-членів.

Таким чином, підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС дасть старт новому, якісно вищому етапу співпраці між сторонами, який передбачатиме відносини політичної асоціації та економічної інтеграції. Однак, амбіційність нового базового документу залежатиме, в першу чергу, не стільки від його формальних ознак, скільки від закладення в його зміст ефективних інструментів практичної взаємодії, що забезпечуватимуть поступову фактичну інтеграцію України в європейський економічний та політичний простір. Можна прогнозувати, що за відсутності таких потужних політичних стимулів, як перспектива членства, або чітких перспектив впровадження безвізового режиму, нова посилена угода навряд чи стане ефективним інструментом для пришвидшення проведення внутрішніх реформ в Україні, та просування на шляху європейської інтеграції.

Література:

1. Висновки Ради ЄС щодо переговорів стосовно нової посиленої угоди між ЄС та Україною // Україна–ЄС: від Плану дій до посиленої угоди. – К., 2007. – С. 126.
2. Дванадцятий саміт Україна–ЄС (Матеріал наданий Департаментом Європейського Союзу МЗС України) // Зовнішні справи. – 2008. – № 10. – С. 9.
3. ЕС подпишет с Украиной Соглашение об ассоциации [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/power/intpol/2008/07/22/541665.html>
4. Заява Верховної Ради України “Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору” // Україна–ЄС: від Плану дій до посиленої... – С. 124–125.
5. Линкавичюс Л. Политика соседства Европейского Союза по отношению к Украине / Л. Линкавичюс // Обзор литовской внешней политики. – 2008. – № 20. – С. 64–91.
6. Новий базовий договір між Україною та ЄС: пропозиції українських експертів. – К., 2007. – 28 с.
7. Прес-реліз Представництва Європейської Комісії в Україні від 8 лютого 2007 р. “Покладено старт перемовинам про укладення розширеної угоди між ЄС та Україною” [Електронний ресурс] / Представництво Європейської Комісії в Україні. – Режим доступу: http://www.delukr.ec.europa.eu/press_releases_uk.html
8. Рішення Суду Європейських Співтовариств від 30 вересня 1987 р. у справі 12/86 “Demirel” // European Court Reports. – 1987. – P. 3719.
9. Сидорук Т. В. Євроінтеграційний курс України: здобутки та проблеми / Т. В. Сидорук // Україна та Європейський Союз: шляхи та напрямки зближення та співпраці. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 14–15 вересня 2007 р. – Львів, 2008. – Ч. 1. – С. 164–170.
10. European Union Consolidated Treaties. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1997. – 436 p.
11. Wolczuk K. Ukraine and its relations with the EU in the context of the European Neighbourhood Policy / K. Wolczuk // Ukraine: Quo Vadis? / Ed. by Sabine Fischer. – Paris : Institute for Security Studies, 2008. – P. 87–118.

КОНФЛІКТИ В ДАРФУРІ ТА ПІВДЕННОМУ КОРДОФАНІ: ЧИ БУВ ГЕНОЦИД?

Черкас Б. О.

аспірант Кафедри країнознавства

Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття висвітлює питання визнання Сполученими Штатами Америки подій у Дарфурі геноцидом. Аналізуються підстави такого рішення, а також його наслідки. Проводяться паралелі із нинішньою ситуацією в іншій гарячій точці Судану – в Південному Кордофані.

Стаття освещает вопросы признания Соединенными Штатами Америки событий в Дарфуре геноцидом. Анализируются основания такого решения, а также его последствия. Проводятся параллели с нынешней ситуацией в другой горячей точке Судана - Южном Кордофана.

This article highlights the issue of recognition by the United States of America events in Darfur as genocide. The reasons for this decision and its consequences are analyzed. A parallel with the current situation in Sudan's another hot spot, South Kordofan, are carried out.

Ключові слова: Судан, Дарфур, Південний Кордофан, США, Руанда, К. Пауелл, ООН, геноцид.

У вересні 2004 року тодішній держсекретар США Колін Пауелл, став першим американським посадовцем, який став застосовувати термін “геноцид” відносно конфлікту в Дарфурі. Незважаючи на ретельне розслідування звіrstв в Дарфурі, позиція Пауелла базувалася на непереконливих даних. Тепер же, недавно розсекречений меморандум Держдепартаменту проливає додаткове світло на причини, що змусили Пауелла трактувати події в Дарфурі не інакше як геноцидом.

Палата представників і Сенат зробили власні висновки з цього питання на півроку раніше. У спільній резолюції Конгрес вирішив, що звіrstва, вчинені щодо неарабських груп з боку суданського уряду і підконтрольних йому сил міліції в західному регіоні Судану – Дарфурі, дійсно, є геноцидом. Це був не перший раз, коли Конгрес США звинуватив уряд Судану в геноциді. Тієї ж позиції американські парламентарі дотримувалися і в 1999 р. по відношенню до дій уряду Судану під час жорстокої війни на півдні країни, які призвели до загибелі близько 2 мільйонів осіб.

Однак, К. Пауелл першим серед представників американської виконавчої влади використав термін “геноцид” щодо довготривалого конфлікту в Дарфурі. Зокрема, він сказав наступне: “Коли ми проаналізували дані, підготовлені нашою командою, а також іншу інформацію, що є в наявності в Державному департаменті, ми прийшли до висновку, що в Дарфурі був здійснений геноцид, і що уряд Судану та джанджавіди несуть за це відповідальність, і геноцид все ще може мати місце” [1].

До цього моменту, К. Пауелл старанно уникав запитання журналістів про те чи справді в Дарфурі мав місце геноцид. Держсекретар США довго очікував результатів розслідування, в якому його співробітники сподівалися навести “чіткі докази” того, що насправді відбулося в Дарфурі і яким чином ці події кваліфікувати.

Розслідування Держдепартаменту, в першу чергу, було дітищем помічниці К. Пауелл Лорн Крейнер (Lorne Craner), у якому брали участь 24 незалежних експертів, які опитували біженців, що втекли до кордону з Чадом. Необхідно відзначити дуже важливу обставину, що суттєво вплинула на поспішність рішення держсекретаря про оголошення подій, що відбувалися в Дарфурі геноцидом. На той час, а мова йде про 2004 рік, переважна частина американських дипломатів та експертів з міжнародних відносин перебували під впливом масових вбивств в Руанді, що сталися десятима роками раніше. Тоді у 1994 р. за 100 днів було вбито більше мільйона людей, переважно тутсі та поміркованих гуту [2, 22].

Ребекка Гамільтон у своїй статті у часописі “The Atlantic” наводить спогади Л. Крейнер про пошук позиції зовнішньополітичного відомства США щодо Дарфуру. З її слів К. Пауелл тоді в розмові з нею сказав, що “не буде ще однієї Руанди”. Сам Пауелл не пам’ятає про це. Натомість, Л. Крейнер упевнена, що Держсекретар США точно знав, про що він казав і в якому контексті, оскільки на той час він саме закінчив читати книгу Саманти Пауер “Проблема з пекла: Америка й ера геноциду”, за яку вона отримала Пулітцерівську премію. С. Пауер, котра згодом стала радником президента Обама, у своїй праці наводить приклад, коли адміністрація Клінтона осоромилася, будь-як уникаючи використання слова “геноцид”, у той

час як у Руанді в 1994 році гинули щодня 10 тис. людей і загалом було винищено більше мільйона тутсі та поміркованих гуту [1].

Про заборону адміністрацією Клінтона вживання терміну “геноцид” стало відомо на брифінгу, що був зібраний управлінням міністра оборони. Як стало відомо з розсекречених архівів національної безпеки США, тоді, в середині травня 1994 р., юристи державного департаменту були стурбовані тим, що визнання геноциду в Руанді може зобов'язати адміністрацію Клінтона до активних дій з припинення масових убивств.

Побоювання американських юристів впливають з Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 1948 року. Стаття 1 Конвенції покладає обов'язок на сторони, що приєдналися, в тому числі і США, які ратифікували цей документ вживати заходів попередження та покарання за геноцид [3].

Однак, в результаті катастрофічної військової операції в Сомалі, не було жодного бажання навіть відкрити обговорення про можливу участь американських військовослужбовців в іншій африканській країні. Більше того, “ефект падіння Чорного Яструба” й досі глибоко сидить в пам'яті переважної більшості американців [4].

Таким чином, незважаючи на очевидні та незаперечні дані, американські офіційні особи в той час відмовилися трактувати події в Руанді геноцидом. Безперечно, дипломатія США вже не могла в майбутньому допустити чергового подібного зовнішньополітичного провалу та сорому. Можливо, саме тому, виходячи з помилок минулого, реакція Сполучених Штатів у випадку з подіями в Дарфурі була поспішною та не надто обдуманною. Тим паче, відносини офіційного Вашингтона з суданською владою тривалий час були і залишаються дуже напруженими. Тобто, ситуація сама просилася до прийняття єдиного рішення, і на цей раз адміністрація Буша зіграла на випередження.

Тож у березні 2004 р., коли масові звірства в Дарфурі із запізненням привернули до себе увагу провідних ЗМІ, Л. Крейнер ухвалила рішення розпочати розслідування подій на заході Судану. Через п'ять місяців доповідь була підготовлена. Проте, Вільям Тафт IV (William Taft IV), юридичний радник К. Пауелла, дав висновок дослідженню так, що можна трактувати події і так, і інакше. Іншими словами, незважаючи на достатній час та наявні можливості для пошуку всіх необхідних доказів геноциду в Дарфурі, беззаперечних свідчень цьому знайдено не було [1].

Згідно з В. Тафтом, не було ніякого сумніву, що велика кількість біженців, масові вбивства, згвалтування, знищення предметів, необхідних для підтримання життєдіяльності неарабського населення Дарфуру можна вважати актами геноциду. Складність полягала в тому, що не існувало достатньо доказів, щоб також довести, ці дії були вчинені з конкретним наміром знищити неарабські етнічні спільноти, такі як фури, загава та массаліт. Дарфур потрапив в категорію ситуацій, коли конкретні наміри було важко точно визначити, та ще й в реальному часі.

За словами К. Пауелла, він не мав консультацій з цього приводу із президентом США Дж. Бушем, а лише сказав йому про намір оголосити про своє рішення. При цьому, Дж. Буш не чинив спроб переконати держсекретаря у зворотному, тільки дав розпорядження повідомити радника з питань національної безпеки Кондолізу Райс і ряд інших державних органів влади, щоб вони були обізнані [1]. Отже, виглядає так, що К. Пауелл самотужки прийняв ініціативу оголосити події в Дарфурі геноцидом, незважаючи на непереконливість доказової бази. Більше того, на засіданні Комітету з закордонних справ Сенату США К. Пауелл переконливо доводив, що в Дарфурі справді відбувся геноцид.

Нещодавно було розсекречено меморандум від 25 червня 2004 р., написаний В. Тафтом до заступника Пауелла. Юридичний радник, посилаючись на статтю 1 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, доводить до відома держсекретаря, що “прийняття рішення, що геноцид стався в Дарфурі не матиме юридичних, на відміну від моральних і політичних, наслідків для Сполучених Штатів” [5, 3].

Нижче в меморандумі дається пояснення, що Держдепартамент США відкинув “експансивне читання статті 1 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, що накладає юридичні зобов'язання на всіх Договірних Сторін вжити особливі заходи, щоб запобігти геноциду” [5, 3].

На думку авторів меморандуму, рішення про визнання геноциду в Дарфурі може “подіяти в якості стимулу для міжнародного співтовариства із закликом вжити негайних, в тому числі, силових дій у відповідь на продовження масових звірств” [5, 3]. К. Пауелл вчинив саме таким чином, сподіваючись, що, використавши слово “геноцид”, він підштовхне інші країни в РБ ООН до активних дій. Це мало б виглядати благородною метою на тлі війни з тероризмом на Близькому Сході. Проте, врешті-решт, стратегія Пауелла щодо використання терміну

“геноцид” для стимулювання інших країн до активних дій в Дарфурі не виправдала себе, оскільки міжнародна спільнота зайняла більш стриману позицію з цього питання. Навіть, Тоні Блер, найголовніший союзник США, не підтримав позицію Пауелла.

Єдиного позитивного ефекту заява К. Пауелла досягла у згуртуванні американського громадянського суспільства щодо проблеми Дарфуру. Рух “Врятуй Дарфур” став досить популярним в США. До нього увійшло чимало зірок Голлівуду та інших знаменитостей, які використовували словосполучення “геноцид у Дарфурі”, вимагаючи від американського уряду активних дій [1]. Однак, ні визнання геноциду в Дарфурі, ні активність американського громадянського суспільства не принесли миру для цієї багатостраждальної частини Судану.

Попри все це, ситуація в Дарфурі сьогодні залишається далекою від вирішення з мільйонами переміщених осіб і, як і раніше, дуже небезпечною для людей, які прагнуть повернутися у свої домівки. Більше того, ще одна жорстока війна виникла в іншій частині Судану – в Південному Кордофані. Можна припустити, що нинішній радник з правових питань Держдепартаменту, Гарольд Кох (Harold Koh), незабаром буде змушений відповісти на ті ж запитання, що і його попередник В. Тафт [1].

Щоправда, із вищезгаданого можна зробити висновок, що як у випадку з Руандою, так і з Дарфуром, незважаючи на те, що реакція офіційного Вашингтону була зовсім різною, якогось істотного впливу, не кажучи вже про припинення злочинів, на події в обох африканських регіонах вона не мала.

Південний Кордофан – наступний Дарфур?

Остаточне від’єднання Південного Судану та проголошення нової держави 9 липня 2011 р. ще більше загостило статус Південного Кордофану та Бакитного Нілу – спірних територій майбутнє яких залишається предметом переговорів між Суданом та Південним Суданом.

Ситуація в Південному Кордофані та ескалація насилля в Аб’ей загостилися напередодні проголошення незалежності Південного Судану. Все це негативно вплинуло на тривалі переговори між Північчю та Півднем про безліч невирішених питань, найголовнішим з яких є демаркація кордонів, статус Аб’ею, питання громадянства та економіки, особливо, нафти, 80% якої видобувається у Південному Судані, але яка транспортується далі до Порт-Судану в Судані. [6] Напруги додали ще й вибори на пост губернатора в Південному Кордофані, на яких член правлячої партії Національний конгрес Ахмед Харун переміг висуванця Народно-визвольного руху Судану (СПЛМ) Абдель-Азіза Адама Аль-Хільва (Abdel-Aziz Adam Al-Helw).

СПЛМ відхилив результати волевиявлення, що супроводжувалися етнічними чистками та примусовим переселенням людей. Аль-Хельв та його армія домовилися про координацію дій з дарфурськими повстанцями, що вказує на вихід конфлікту за кордони Південного Кордофану. Вони звинуватили урядові війська та офіційний Хартум у проведенні етнічних чисток в державі, а постійний представник США в ООН С’юзан Райс підтримала їх прохання про розслідування справи [6].

Суданська визвольна армія (СЛА) та Рух за справедливість і рівність (ДЖЕМ), що діють в Дарфурі, прагнуть налагодити якомога тіснішу співпрацю з СПЛМ на Півночі Судану, а також водночас зберегти співробітництво з ним в Південному Судані та в Уганді, яка стала ключовим місцем перебування для лідерів цих рухів [6].

Події в Південному Кордофані сильно нагадують розвиток конфлікту в Дарфурі. За аналогією, Росія і Китай вже традиційно заблокували спроби США в Раді Безпеки ООН засудити бомбардування Південного Кордофану суданським урядом та інші військові дії в регіоні. Американські дипломати змушені були відкликати заяву через категоричну відмову КНР і РФ вносити в резолюцію згадки про повітряні бомбардування [7]. Обидві країни є союзниками офіційного Хартуму. Китай є найбільшим постачальником зброї та провідним інвестором у нафтову галузь Судану.

Представник місії США Марк Корнбло (Mark Kornblau) пояснив причину відкликання проекту резолюції тим, що “важка гуманітарна ситуація в Південному Кордофані вимагає чіткої та рішучої відповіді з боку Ради Безпеки, а не половинчасту заяву” [7]. Франція і Велика Британія підтримали у своїх заявах позицію США. Натомість, уряд Судану запевняє, що це не був напад на цивільне населення.

Загострення відбулося в тому числі й через те, що після проголошення незалежності Південного Судану, офіційний Хартум заходився одразу ж встановлювати повністю підконтрольну центру місцеву владу в Південному Кордофані. Однак, влада наштовхнулася на опір значної частини населення, яке у громадянській війні підтримувало Південь. Зокрема, СПЛМ на Півночі відмовилася роззброїтися і суданський уряд звинуватив бойовиків у організації збройних виступів у Південному Кордофані та намаганні об’єднати зусилля з

повстанцями з інших регіонів, щоб кинути виклик державній владі. Очевидно, що під повстанцями з інших регіонів тут маються на увазі збройні угруповання з Дарфуру.

Багато жителів Південного Кордофану боролися на боці Півдня під час більш ніж двадцятилітньої громадянської війни проти Півночі, а також етнічно пов'язані з Півднем. Тисячі солдатів Народно-визвольної армії Судану (СПЛА) походять з гір Нубії, що в Південному Кордофані, жителі якого сповідують іслам, християнство й анімізм.

Аманда Пітт (Amanda Pitt), прес-секретар Управління ООН з координації гуманітарних питань, заявила, що з початку червня по середину серпня 2011 р., принаймні 200 тис. осіб в Південному Кордофані постраждали (змушені були покинути свої будинки, отримали поранення, були вбиті) внаслідок тривалих бойових дій і повітряних бомбардувань [7].

Проводяться обшуки помешкань, влада шукає нубійців, яких підозрюють у збройному спротиві суданським військам, а також затримують всіх симпатиків північного крила СПЛА і християнських священників. Багатьох заарештовують, але існують відомості про страти та масові поховання. Все це відбувається у Південному Кордофані, переважно в Кадуглі, столиці провінції. Також зафіксовані напади на церкви, руйнації домівок тощо. Окрім того, влада не допускає спостерігачів ООН в регіон. Незважаючи на те, що нубійці сповідують іслам, вони відмовилися воювати проти Півдня під час громадянської війни. Існують навіть побоювання, що на умиротворення непокірного Південного Кордофану влада надішле загони джанджавідів, які були чи не головною ударною силою офіційного Хартуму в Дарфурі [8].

Роджер Вінтер (Roger Winter), колишній спеціальний посланник США в Судані та давній активіст у гуманітарних питаннях, на одному із засідань підкомісії Палати представників у справах Африки закликав до негайної військової відповіді проти агресії Судану проти цивільного населення Південного Кордофану [8].

Однак, США не бажають реагувати одноосібно на події в Південному Кордофані, а намагаються діяти через існуючі важелі впливу в ООН, зокрема через миротворчі сили або додаткові заходи РБ. На жаль, сили ООН з підтримання миру змушені дотримуватися мандату невтручання та збереження нейтралітету, тому фактично ніяк не можуть вплинути на ситуацію.

Організація Об'єднаних Націй закликала розслідувати повідомлення про порушення прав людини в Південному Кордофані, які відбувалися з 5 по 30 червня 2011 р. Якщо усі перелічені факти підтвердяться, то ці порушення можна навіть кваліфікувати як злочини проти людяності та військові злочини. У більшості повідомлень про порушення звинувалася армія Судану та її союзники джанджавіди. Водночас, існують дані й про те, що СПЛА замінювала деякі райони Кадуглі. Уряд Судану назвав всі обвинувачення на свою адресу необґрунтованими. [9] Посол Судану в ООН Даффа-Алла Ельхадж Алі Осман (Daffa-Alla Elhag Ali Osman) запевняє, що не існує ніяких доказів масових поховань в Південному Кордофані, незважаючи на існування таких даних у міжнародних неурядових організацій [10].

На наступний день, 17 серпня 2011 р. офіційний Хартум створив власну комісію для оцінки ситуації з правами людини в конфліктному регіоні Південний Кордофан. Міністр юстиції Судану Мухаммед Бушара Доса (Mohamed Bushara Dosa) для збору інформації та фактів, відвідання місць перебування переміщених осіб, опитування їх, а також для зустрічей з органами державної влади й пересічними громадянами в Південному Кордофані [11].

Гаджу Касим Аль-Саїд, депутат парламенту Судану, звинуватив Південний Судан і Захід у підтримці повстання у Південному Кордофані, щоб створити привід для розгортання військ ООН. За словами депутата, план Абдель-Азіза Аль-Хільва спрямований на розгортання таборів для переміщених осіб у державі, як привід для допуску західних гуманітарних організацій в Південний Кордофан. Більше того, Гаджу Касим Аль-Саїд переконаний, що СПЛМ та Захід зацікавлені у створенні "клона" Дарфуру в Судані, маючи на увазі Південний Кордофан. Проте, пізніше він визнав існування біженців на сході Південного Кордофану і те, що вони потребують термінової підтримки [12]. Всесвітня продовольча програма ООН вже здійснила поставки необхідних товарів для 123 тис. осіб, що потребують допомоги, в Південному Кордофані [7].

Ситуація в Судані залишається нестабільною, мир так і не був досягнутий навіть після того як Південь від'єднався. Проблеми Судану вимагають більш комплексних рішень, ніж певні резолюції, які пропонуються для кожної окремої проблеми, але призводять до збільшення числа ускладнень і неприємностей.

Література

1. Hamilton, Rebecca. Inside Colin Powell's Decision to Declare Genocide in Darfur // The Atlantic. – August 17 – 10, 2011. – Електронний ресурс:

ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4(11)2011

http://www.theatlantic.com/international/archive/2011/08/inside-colin-powells-decision-to-declare-genocide-in-darfur/243560/?single_page=true (20.08.2011).

2. Jenocide / Kigali Genocide Memorial and Aegis Trust. – Kigali: Kigali Genocide Memorial, 2004. – 48 p.

3. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948). – Електронний ресурс: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_155 (22.08.2011)

4. Hirsch, John L. The Black Hawk Down Effect // Foreign Policy. – August 12, 2011. – Електронний ресурс: http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/08/12/the_black_hawk_down_effect?page=full

5. Information Memorandum #200415443 (Unclassified) // United States Department of State. – June 25, 2004. – 4 p.

6. Sudan: more partition to come? // Al-Ahram Weekly. – Issue No. 1059. – August 4 – 10, 2011. – Електронний ресурс: <http://weekly.ahram.org.eg/2011/1059/re92.htm> (04.08.2011).

7. Russia, China block US-backed Sudan statement // The Star. – August 13, 2011. – Електронний ресурс: <http://thestar.com.my/news/story.asp?file=/2011/8/13/apworld/20110813143707&sec=apworld> (15.08.2011).

8. Shea, Nina. More genocide in Sudan // Baptist Press. – August 11, 2011. – Електронний ресурс: <http://www.sbcchristianpress.org/> (15.08.2011)

9. El Madany, Sherine. UN urges probe into Sudan "war crime" reports // Reuters. – August 15, 2011. – Електронний ресурс: <http://www.trust.org/alertnet/news/un-urges-probe-into-sudan-war-crime-reports/> (18.08.2011)

10. Sudan says no proof of mass graves in conflict area // Reuters. – August 24, 2011. – Електронний ресурс: <http://www.trust.org/alertnet/news/sudan-says-no-proof-of-mass-graves-in-conflict-area/> (24.08.2011)

11. Sudan promises rights group in S. Kordofan – SUNA // Reuters. – August 16, 2011. – Електронний ресурс: <http://www.trust.org/alertnet/news/sudan-promises-own-rights-group-in-s-kordofan-suna/> (18.08.2011)

12. الحكومة السودانية حالت دون تحول جنوب كردفان لدارفور "2" – مسؤول برلماني // سودان تريبيون. - 15 آب (أغسطس) 2011.

УДК 316

СОБЫТИЕ ПОВСЕДНЕВНОГО ЖЕСТА И ПОЭТИКА СОЦИАЛЬНОГО

Вахштайн В.С.

кандидат социологических наук

Государственный университет – Высшая школа экономики

MA in sociology

Московская школа социальных и экономических наук

University of Manchester

У статті акцентується увага на антиномії «свій»/«чужий», аналізуються різні аспекти перетворення життєвого світу в предмет соціологічного теоретизування, а також основні параметри матеріального підґрунтя соціальних подій: релевантність фізичного контексту, тілесність та тілесна залученість спостерігача, технічне опосередкування, рутинність. Зазначені параметри зорганізовані навколо ідеї контексту, що має різні інтерпретації.

The article focuses on the antinomy of "his" / "alien", analyzes the various aspects of the transformation of the living world into an object of social theorizing, as well as the basic parameters of the material base of social events: the relevance of the physical context, physicality and bodily involvement of the observer, technical mediation, conventionalism. These parameters are organized around the idea of context, which has different interpretations.

В статье акцентируется внимание на антиномии «свой»/«чужой», анализируются разные аспекты превращения жизненного мира в предмет социологического теоретизирования, а также основные параметры, материального основания социальных событий: релевантность физического контекста, телесность и телесная вовлеченность наблюдателя, техническое опосредование, рутинность. Указанные параметры организованы вокруг идеи контекста, имеющей различные интерпретации..

Ключевые слова: антропология, повседневность, событие, контекст, фрейм

1. Антропология повседневности

Известная социологическая легенда гласит: молодой британский антрополог А.Р. Рэдклифф-Браун, увлекшийся анархизмом и мечтавший о реформировании современного ему викторианского общества, обратился за советом к князю П.А. Кропоткину. Совет последнего был прост и недвусмыслен: «чтобы реформировать общество необходимо изучить его; изучать же лучше первобытные, примитивные формы социальной организации». Так, если верить легенде, Рэдклифф-Браун заинтересовался исследованием первобытных племен, а затем оставил идею изучения и преобразования современного общественного уклада.

Спустя двадцать лет, к самому Рэдклиффу-Брауну со сходным вопросом обратился начинающий социальный антрополог из Чикаго Уильям Л. Уорнер. Их беседа происходила в Австралии, куда Уорнер отправился для изучения жизни аборигенов. В ответ на вопрос Уорнера Рэдклифф-Браун повторил совет, полученный им некогда от Кропоткина, порекомендовав «начать с примитивных обществ».

Однако прервемся. Действительно ли совет, данный Кропоткиным Рэдклиффу-Брауну, и совет самого Рэдклиффа-Брауна Уорнеру идентичны? По легенде, да. Но слова, повторенные через двадцать лет, как «Дон Кихот», переписанный борхесовским Пьером Менаром, меняют свой смысл.

В совете Кропоткина угадывается свойственное позитивизму XIX века противопоставление простого сложному. Примитивные общества подчиняются тем же законам общественного развития, что и современные, только последние сложнее, дифференцированнее и потому менее доступны изучению. Антропологу требуется, препарировав простейшие социальные организмы, найти универсальные закономерности общественного бытия. Предлагая Рэдклиффу-Брауну «потренироваться на аборигенах», Кропоткин подчеркивает не отличие туземцев от своих современников, а их сходство.

В XX столетии классическая оппозиция «простое/сложное» вытесняется противопоставлением «свое/чужое». Теперь туземцев следует изучать именно потому, что

они не похожи на изучающего их антрополога, они *иные*, а значит, нет риска отождествления, сочувствия, нет «риска искушенности», опасности перенесения на изучаемых аборигенов собственных, почерпнутых из повседневности, донаучных объяснений. Антрополог и туземец существуют в разных «жизненных мирах»; то, что для аборигена составляет ткань повседневности, для исследователя – не более чем материал к описанию и размышлению. Закономерно, что теперь все, интересующее антрополога, представляет собой «своеобразную квинтэссенцию чужого, *Другого*. При этом, с одной стороны, *Другое* привлекает, провоцирует любопытство, будит воображение, с другой – рождает тревогу, вызывает брезгливость, отталкивает, пугает или настораживает» [1,69].

На пике своего развития антропология становится наукой о «Другом». Является ли это «Другое» проще «Своего» не столь важно. Легко можно представить себе современного антрополога, который дает коллеге из племени Онжи с Андаманских островов совет: «Поезжайте в Чикаго и понаблюдайте за поведением жителей этих каменных джунглей; изучать того, кто тебе по определению не близок всегда проще, чем исследовать соседей».

Опубликовав результаты австралийских исследований, Уильям Ллойд Уорнер вернулся к студенческому замыслу – изучить современное американское общество методами социальной антропологии. Его исследование новоанглийского городка «Янки-Сити» [2] (г. Ньюберипорт, штат Массачусетс) стало поворотным пунктом в развитии социальной антропологии XX века – «свое», общее для исследователя и исследуемых, предстало в качестве «чужого», незнакомого и настораживающего.

2. Феномен Постороннего

Сюжеты, основанные на представлении «своего» «чужим», уже давно перестали быть частью антропологических изысканий и перешли в массовую культуру. Героем многих современных фильмов оказался антрополог, пытающийся дать беспристрастное дистанцированное описание элементов собственного жизненного мира, уподобив его тем самым миру аборигенов. (Например, отец, описывающий обычаи и ритуалы друзей своей дочери, или аспирантка, исследующая брачные стратегии своих более удачливых в личной жизни подруг).

Возможность увидеть в «своем» «чужое» отличает Постороннего. Антрополог, исследующий повседневность, претендует на статус «постороннего», непричастного происходящему не в силу некоей априорной дистанции (какая разделяет, например, туземца и жителя викторианской Англии), а по «*праву отстраненности*».

Право исследователя на отстраненность – предмет многочисленных методологических дискуссий, большинство из которых развиваются вокруг двух тем: возможности/невозможности такой дистанции и ее необходимости/ошибочности. Поставим вопрос иначе – какова природа теоретической отстраненности от повседневного «жизненного мира»? В чем выражается эта дистанция, которая более не является дистанцией пространственной, исторической или генетической (связанной с разными траекториями развития), но не является также и чисто ментальной операцией отличения (иначе подобное отстранение целиком принадлежало бы области психических феноменов)? Видимо, ответ следует искать в самом строении социального мира.

Например, в переходе метро вы слышите музыку, которая на какой-то момент изменяет ваше отношение к реальности. Вы как бы приподнимаетесь над ситуацией, то, что до этой секунды казалось навязчиво присутствующим (шум поездов, сутолока, гомон разговоров идущих рядом людей) отступает на второй план, становится менее заметным. Сам ход времени изменяется и подчиняется теперь течению мелодии – вы убыстряете или замедляете шаг. Все, что волновало вас до этой секунды, кажется малозначимым, теперь совсем другие предметы обращают на себя ваше внимание. Когда мелодия заканчивается или вы удаляетесь от нее настолько, что больше не можете распознать, повседневность «возвращается», обрушиваясь звуками, прикосновениями, запахами, которые до того были вытесненными *переживанием Иного*. (В кинематографе такое возвращение реальности обычно иллюстрируется резким повышением уровня шумов и ускорением движения в кадре).

Другой пример – погружение в мир театрального представления, созерцаемой картины или книги. Невозможно одновременно находиться «внутри» изображенной действительности и «снаружи», в реальности повседневного. Нетрудно проехать свою остановку, зачитавшись в метро. Рама картины [3, 101-108], кромка сцены [4], поля текста очерчивают зону восприятия. Движение «внутри/наружу» – это всегда осцилляция, колебание, но никогда – одновременное присутствие; поскольку такое одновременное присутствие внутри и снаружи

изображенной действительности уничтожило бы саму границу между ней и повседневной реальностью.

Наконец, самый яркий пример подобного рода отстранения от повседневности – сон. Однако собственно социальная теория сновидений, которая смогла бы изменить взгляд на содержание сна как «чисто психический феномен» и предложить новый категориальный аппарат анализа сновидений, еще ждет своего часа.

В каждом из описанных случаев «отстранение» означает выход в некую неповседневную область смысла, которая – при определенном отношении – не менее реальна, чем рутина обыденных действий. Альфред Шюц акцентировал тот факт, что каждая из этих областей обладает своей временной перспективой, своей формой специфического внимания к жизни, своим модусом сосуществования с другими людьми и требует своей, особой установки сознания [5]. Отдельно следует отметить, что каждая из таких «реальностей» – будь то реальность сна, эстетического переживания, эротической фантазии, религиозного опыта, шахматной игры или теоретического рассуждения – требует приостановки сомнения в чем-либо. Теоретизирующий антрополог может усомниться в осмысленности жертвоприношения, но для участвующего в ритуале аборигена смысл действия находится за гранью сомнения. Однако и сам антрополог не сомневается в существовании тех реалий, которые маркирует терминами и соотносит друг с другом в соответствии с требованиями научного дискурса. Эти реалии (равно как и термины, и сам дискурс) составляют в свою очередь *проблему* для методолога, наблюдающего за теоретиком.

Следовательно, отстраненность антрополога – лишь одна из форм отстраненности, которые сопровождают нас ежедневно, лишь один из многочисленных «разрывов повседневности».

3. Границы повседневного

По мысли Шюца, всякий переход от одной страты реальности к другой предполагает «шок», «скачок», за которым скрывается радикальное изменение напряжения сознания. Мы испытываем шок при пробуждении, при завершении спектакля, когда падает театральный занавес, при первых и последних аккордах захватившей нас мелодии. Эффект «возвращения» мира, о котором говорилось выше, – это тоже результат «скачка» в повседневность. Так происходит смена «порядков существования» [6].

Скачок указывает на непроницаемость различных слоев реальности друг для друга. Эти слои замкнуты и представляют собой «конечные значений». Религиозные переживания вырывают нас из повседневности и возвращают в нее. Чтение книги сопровождается постоянным погружением и «выныриванием на поверхность» текста. Однако отнюдь не всегда повседневный мир рутинных действий и «рабочих операций», как называет их Шюц, является исходной и конечной точкой перехода. Так, из области «религиозный экстаз» можно выйти в область «сна», а из нее – в регион «фантазии». Все эти переходы осуществляются без транзита через повседневность.

Что в таком случае заставляет говорить о мире повседневности как о «верховой реальности» (от автора – верховная (paramount) реальность – именно так называют этот регион У. Джеймс и А. Шюц)? Если мир повседневной рутины для нас – лишь «один из возможных», не наделенный статусом единственно реального, то ничего не удерживает от шага релятивизации и тогда повседневность оказывается в одном ряду, например, с вымышленными, сконструированными мирами. (Этот шаг делает в своих поздних работах выдающийся исследователь повседневной жизни Ирвинг Гофман) [4]. Назовем такое утверждение «релятивистской» или «слабой» программой в социальной антропологии повседневности.

Напротив, если для нас повседневность – единственная непреложная реальность, собственно та реальность, в которой мы действуем, активно изменяя условия своего существования, то все остальные миры – лишь вкрапления в материале обыденного, что-то разрывающее его, но несопоставимое с ним по плотности. Назовем построения, основанные на такой аксиоме, «онтологистской» или «сильной» программой антропологии повседневности.

В своих радикальных вариантах «релятивистская программа» допускает смешение и симбиоз порядков существования. Граница между ними стирается, жизнь интерпретируется как бесконечный карнавал, в котором отсутствует всякая упорядоченность. Игра, фантазия, ритуал, сон, теоретизирование и, собственно, сама повседневность соединяются в неразличимом потоке. Развитие же классической «онтологистской программы» ведет к попыткам упорядочить и составить полный каталог миров (от автора яркая тому

иллюстрация – попытка А. Бергсона расположить все «планы бытия» на континууме: от плана действия до плана сновидения). А поскольку один из этих миров является априорно «верховным», все остальные располагаются по степени убывания реальности. Онтологизация повседневности в конечном итоге приводит к стратификации реальности – различению реальностей первого, второго и третьего сорта.

Какое бы теоретическое решение не было принято в отношении соположения миров – утверждается ли идея их упорядоченного размещения на континууме «более реальное/менее реальное» или признается смешение и равнозначность (в которой легко угадывается симптом современной виртуализации мира, где, например, мир компьютерной игры оказывается более реален, чем мир рутинных повседневных действий) – методологические проблемы теоретизирования о повседневном остаются. Сформулируем задачу: каким образом «свое», данное непосредственному наблюдению и являющееся неотъемлемой частью жизненного мира, может быть представлено *«иным»* – собственно, предметом социального исследования?

4. Событие

Состояние сознания, доминирующее в мире повседневности, Шюц (вслед за Э. Гуссерлем) называет «естественной установкой». Благодаря естественной установке мы непроблематично оперируем объектами и понятиями, участвуя в коллективной игре – повседневных межличностных взаимодействиях. Естественная установка позволяет нам предвосхищать будущее и пользоваться всем запасом накопленного повседневного опыта, не создавая того: например, правило прохода по эскалатору («стойте справа, проходите слева») является для человека, обладающего достаточным опытом перемещений в метро, элементом «наличного знания» – самоочевидным, нерелефизуемым, инкорпорированным в тело.

У «естественной установки» есть несколько отличительных черт (противопоставляющих ее, в частности, рефлективной установке ученого), одна из которых – континуальность сознания. «Для естественной установки, – пишет Шюц, – мир не является и никогда не был просто совокупностью цветовых пятен, беспорядочных звуков, очагов тепла и холода. Философский или психологический анализ строения наших переживаний может впоследствии ретроспективно описать, как элементы этого мира влияют на наши ощущения, как мы пассивно воспринимаем их неразличимыми и смешанными, как посредством активного восприятия наш ум выделяет некоторые свойства из перцептивного поля, постигая их в виде четко очерченных вещей, проступающих в окружении более или менее неотчетливого фона или горизонта» [5].

Иными словами, наше сознание повседневности непрерывно и лишь последующая аналитическая рефлексия разрывает, фрагментирует этот опыт. (Здесь уместно выражение американского философа У. Джеймса – *«поток сознания»*: «...сознание всегда является для себя чем-то цельным, не раздробленным на части. Такие выражения, как “цепь (или ряд) психических явлений”, не дают нам представления о сознании, какое мы получаем от него непосредственно. В сознании нет связей, оно течет непрерывно. Всего естественнее к нему применить метафору “река” или “поток”») [7, 56-57].

Тем не менее, в модусе рефлективной установки, отличающей наблюдателя-антрополога, социальная жизнь предстает дискретной, расчлененной на фрагменты, которые, собственно, и являются элементами анализа. *Неизменный атрибут превращения «своего» в «иное» – представление непрерывного дискретным.*

Если ранее мы говорили, что повседневность можно вообразить в виде плотной ткани с вкраплениями чуждых ей неповседневных порядков, которые разрывают эту ткань, заполняя прорехи переживаниями Иного, то теперь речь идет о разрезании ткани повседневности на куски разного размера и формы. Такие «куски» мы далее, вслед за А.Ф. Филипповым, будем называть *событиями* [8].

В обыденном языке «событиями» называют лишь те фрагменты, которым присваивают большую ценность и особое значение, в теоретическом же отношении событием (т.е. единицей анализа повседневной реальности) является всякий – *наделенный смыслом и совершающийся в пространстве и времени* – элемент социальной жизни.

Смысл выступает в роли лекала, по которому из повседневности «вырезаются» события. Смысл навязывается событию извне, наблюдателем. В отличие от «субъективно полагаемого смысла», к которому прибегает в своем определении социального действия М. Вебер, смысл события не в ткани повседневности (что, впрочем, отнюдь не лишает повседневное действие осмысленности для самих действующих), он накладывается поверх нее, определяя «размер» и «форму» вырезаемых фрагментов. Следовательно, смысл

составляет конститутивную основу социального события. *Вторая отличительная черта представления «своего» «иным» – присвоение отдельным элементам повседневности некоего «кванта смысла», их обозначение, маркировка в определенной системе координат.*

Так, процесс антропологического наблюдения и интерпретации наблюдаемого – т.е., наложения на него смысла – превращает целостную (при естественной установке) картину реальности в пазл. С этим тесно связан еще один аспект превращения жизненного мира в предмет теоретизирования – *ретроспективность* его восприятия.

Событие повседневности доступно лишь в ретроспекции. Когда я говорю «Я пишу текст», я от текста вынужденно отвлекаюсь, и, следовательно, событие написания прерывается, я выхожу из процесса, делая его предметом рефлексии. Поэтому события повседневности всегда существуют в модусе перфектного времени, которое требует работы памяти. «Я пишу текст» в действительности означает «Я писал его до той минуты, пока не сделал сам текст предметом отстраненного анализа и не начал писать о том, что пишу текст». Именно поэтому «настоящность» события всегда ускользает от исследователя. Даже событие в настоящем времени – это событие перфектное, завершенное или прерванное. *Такое посредничество памяти – есть третье необходимое условие представления «своего» «иным».*

Ретроспективность изучения повседневности представляет собой временное выражение той дистанции, о которой говорилось выше – дистанции отстраненности. Таким образом, между собой оказываются связаны дискретность и ретроспективность социальных событий. Если воспользоваться выражением чешского романиста М. Кундеры «Память не снимает фильм, память фотографирует».

Выше мы пытались показать как, рассыпаясь на дискретные события и будучи ретроспективно осмысленной, повседневность становится теоретической проблемой. Далее мы рассмотрим, каким образом мельчайшее из подобного рода повседневных событий – *событие обыденного жеста* – может быть вычленено из потока социальной интеракции и проанализировано в логике социальных наук.

5. Событие повседневного жеста

В качестве примера рассмотрим ситуацию речного круиза. Прогулочный катер плывет по реке в центре города. На его палубе пассажиры «убивают время», общаясь, осматривая окрестности, употребляя прохладительные и горячительные напитки. В непосредственной близости от движущегося катера, на набережных, мостах или встречающихся катерах, также располагаются люди – прохожие, отдыхающие, убивающие время. Отстраненный наблюдатель может заметить, как у одного из пассажиров катера вскидывается в приветственном жесте рука. Приветствие, очевидно, адресовано незнакомым людям на мосту, набережной или другом катере. В некоторых случаях на него отвечают, в некоторых – оно остается без ответа. Однако для целей нашего анализа это несущественно. Интересующее нас событие – не обмен жестами, а собственно сам *взмах руки* пассажира катера.

Жест этот привлекает внимание своей двойственностью. С одной стороны, он принадлежит миру повседневности – если только совершающий его не находится в состоянии сна, опьянения или не воображает себя в данный момент Робинзоном Крузо, пытающимся привлечь внимание команды удаляющегося корабля. Машущий рукой с катера незнакомым людям вовсе не обязательно переживает «шок» или «скачок» по завершении движения руки. Да и сами границы этого скоротечного события обыденного жеста гораздо более очевидны наблюдателю, чем действующему. С другой стороны, в описанном жесте угадывается некая двусмысленность, игра, «намек на иное», смешение повседневных и неповседневных порядков существования (которые, по мысли представителей «онтологистской программы», всегда жестко разграничены).

Выделим значимые физические условия совершения события. Во-первых, значима пространственная дистанция, разделяющая действующего и тех, к кому обращен его жест. Приветствовать взмахом руки незнакомых людей, стоящих там же, на палубе, в зоне потенциальной доступности – абсурдно. Подобное проявление дружелюбия следовало бы анализировать в ином контексте (скажем, именно, как проявление дружелюбия, а не как имперсональный, никому конкретно не адресованный жест). Следовательно, для данного класса событий значимым оказывается наличие нередуцируемой дистанции – пассажир, машущий рукой, полагает, что адресаты вряд ли бросятся с моста на катер отвечать на его приветствие. Иными словами, *существенной оказывается такая дистанция, которая*

делает возможным взаимное восприятие друг друга, но исключает телесное соприкосновение в близком пространстве – «зоне возможных манипуляций».

Жест, подобный описанному, мы можем наблюдать у человека, стоящего рядом с железнодорожным полотном и «провожающего» проносящийся мимо поезд – здесь также значима дистанция, исключающая переход кого-либо из адресатов в «манипулятивную зону» адресанта, также имеет место перемещение, из-за которого «перцептивные зоны» адресанта и адресатов пересекаются (*от автора - манипулятивная зона – это зона, непосредственно доступная для моих манипуляций. Например, предметы в той комнате, в которой я сейчас нахожусь, расположены в моей манипулятивной зоне. О понятии манипулятивной зоны более подробно у Дж. Г. Мида [9], значимость этого понятия для теории социальных событий раскрыта Филипповым А.Ф. [8]*). Перцептивная зона – зона, ограниченная возможностями восприятия. В нее попадают также и предметы, недоступные для манипуляций. Например, прохожие за окном.

Жест человека, провожающего поезд, так же имперсонален и ни к кому конкретно не обращен, как и жест пассажира катера. Общность физических условий двух этих событий (к пространственным характеристикам здесь следовало бы добавить временные – скоротечность пересечения перцептивных зон, обусловленная перемещением адресанта относительно адресатов, и, соответственно, скоротечность самого жеста) связана с общностью содержательных характеристик – имперсональностью, безадресностью действия.

Как именно связана? Об этом чуть позже. Пока зафиксируем: определение значения «мест», «зон», «моментов», «дистанций» и «перемещений» оказывается существенным для понимания специфики события, поскольку само *событие есть пространственно-временной элемент социальной жизни*.

Вернемся к вопросу о двойственности. Чтобы понять игровую природу жеста приветствия незнакомых людей, случайно оказавшихся в зоне восприятия, но абсолютно недоступных для зоны манипуляции, необходимо знать о другом, не игровом жесте. То есть, у наблюдаемого нами жеста есть «прототип», на который «намекает» приветствие случайных встречных, и этот прототип, очевидно, принадлежит миру обыденных рутинных операций. Именно тот факт, что данное действие, столь *уместное* при встрече друзей, оказывается выхваченным из контекста и воспроизведенным в иной ситуации, мешает нам однозначно отнести наблюдаемое событие к разряду повседневных. Поскольку в жесте пассажира катера есть элемент игры, пародии, превращения повседневной реальности в ее изображение, «перформанс».

Если у выделенного нами жеста нет прототипа в мире повседневности (то есть, если отсутствует связь между данным «игровым» событием и событием «обычным» – ничем не примечательным приветствием двух знакомых), нам пришлось бы признать, что это действие порождено «здесь и сейчас» и является выражением некоего ситуативного импульса, все равно внутреннего или внешнего. Тогда пришлось бы признать и случайность этого проявления, в дальнейшем рассуждении всячески воздерживаясь от аналогии между зафиксированным нами поведением пассажира и конвенциональными жестами приветствия/прощания. Напротив, признание связи описанного действия с действием «непревращенным», «обыденным», с «естественным жестом» приветствия, требует расширить рамки анализа, включив в них весь тот кластер событий, который находит отражение в данном конкретном жесте.

Два приведенных выше способа рассуждения о событии предлагают различные логики его анализа. В первом случае событие встраивается в ряд изоморфных ему (т.е., сходных по форме, но не связанных непосредственно) событий. Жест пассажира катера оказывается в одном ряду с жестом человека, салютующего проходящему поезду. Во втором случае анализируемое событие описывается через его связь с иными событиями, которые выполняют по отношению к данному функцию «прототипа» или, напротив, являются его «копией». Тогда жест человека на палубе сопоставляется с ритуалами приветствия хорошо знакомых людей. Следовательно, наблюдение этого жеста именно как дискретного события становится возможным только благодаря изначальному знанию других – коррелятивных данному – жестов.

Для этой, второй логики анализа пространственно-временные характеристики не имеют принципиального значения – рассматриваемое событие интересует исследователя лишь как знак, заместитель, символическая репрезентация другого события. В ней выявляется «потенциал сигнификации», которым данное событие обладает (то есть, совокупность всех тех ненаблюдаемых «здесь и сейчас» событий, знаком которых оно является и знание

которых предполагает его идентификация). Напротив, когда речь идет о «местах», «моментах» и «перемещениях», событие видится как происходящее «здесь и сейчас», несомненное в своей данности, конкретности, наблюдаемости. Соответственно, событие рассматривается либо в качестве *знака*, либо в качестве *пространственно-временного элемента* социальной жизни.

6. Событие как знак. Логика сигнификации

Всякий раз, когда мы говорим, что событие X есть знак события Y, мы начинаем рассуждать в *логике означания*, сигнификации. Описанный нами жест пассажира катера двусмыслен, поскольку содержит в себе знаковые, фигуративные компоненты. Событие этого жеста является репрезентацией других событий – обычных каждодневных приветствий. Однако здесь приветствие обыгрывается, приобретая дополнительные коннотации. Ирвинг Гофман замечает: «Игривый настрой приветствуется, когда действие физически невозможно выполнить всерьез; например, когда из окон проезжающих мимо поездов незнакомые люди машут друг другу, а Софи Лорен, по прилете в международный аэропорт Кеннеди послала воздушный поцелуй служащему аэропорта через иллюминатор в ответ на его приветствие» [4, 110]. Приведенные Гофманом примеры по своим знаковым характеристикам совпадают с нашим: событие не интерпретируется буквально, а отсылает к иному событию из области повседневных взаимодействий. Физическая невозможность «серьезного» выполнения действия лишь усиливает его «игровую» природу, акцентирует знаковые компоненты события. Гофман подчеркивает, что само перенесение жеста из одного ситуативного контекста в другой, трансформирует его содержание, превращая событие в знак, репрезентацию иного события.

Решающая роль в этой трансформации принадлежит «смене ситуативных контекстов» или, если воспользоваться терминологией Гофмана – «переключению фреймов». Благодаря трансформации контекстов, драка становится боксом, погоня – бегом, война – учениями, политические дебаты – инсценировками дебатов по заготовленным сценариям, а полет самолета – демонстрацией полета самолета; тогда как события в данных ситуативных контекстах связываются отношениями сигнификации. Например, событие «передислокация войск» может произойти в двух разных контекстах (фреймах): «военные действия» или «учения». Во втором случае оно будет рассматриваться как результат переключения фреймов, то есть, как знак, заместитель настоящей передислокации. Событие «Отелло убивает Дездемону» может быть частью «спектакля» или «репетиции». Второй контекст регламентирует происходящее менее жестко, не требуя от актера той самоотдачи, которая потребуется от него на премьере, потому что репетиция – это *макет* спектакля, а «репетиция убийства» представляет собой репрезентацию, призванную замещать событие «убийства Дездемоны» до премьеры.

Однако в какой мере означаемое событие само лишено знаковых компонентов? Можно ли с уверенностью сказать, что за ним уже не скрывается никакое другое, «более подлинное» событие? Например, контекст «спектакль», очевидно, не является конечным. Событие, изображенное на сцене, может быть рассмотрено как знак изображаемого события, взятого из «непридуманной жизни». Иными словами, событие X является знаком события Y, которое в свою очередь оказывается знаком события Z. Это хорошо заметно на нашем примере с жестом приветствия, адресованным незнакомому человеку.

Анализируемое нами событие жеста – это своего рода знак повседневного приветствия, также содержащего в себе знаковые, фигуративные компоненты. «Например, – пишет Гофман – в ритуал приветствия входят вопросы о здоровье, которые никто не воспринимает буквально. Во время приветствий иногда целуются – этот жест, заимствованный из сексуальной формы проявления радости, почти лишен телесности. Мужчины, приветствуя друг друга, иногда обмениваются ударами по плечу, но очевидно никто не воспринимает их как настоящее нападение. Приобретая некоторый опыт наблюдения за подобными церемониями, мы научимся безошибочно опознавать приветствия. Любой самый простодушный поступок может иметь фигуративные компоненты, которые останутся незамеченными, если исходить из предположения, что поступок совершенно простодушен» [4, 108]. При внимательном наблюдении, даже в самом обыденном приветствии обнаруживаются фигуративные компоненты, отсылающие к другим повседневным или неповседневным регионам смысла. Эти компоненты связаны с проявлениями заботы, сексуального общения или спортивной агрессии так же, как, например, традиционный для нашей культуры ритуал мужского рукопожатия несет в себе непреднамеренное сообщение: «в моей руке нет оружия».

Логично предположить, что и за «событием Z» обнаружится ряд других событий, которые оно означает. («Любое из изображений может быть в свою очередь создано путем копирования чего-то такого, что само является макетом и это наводит нас на мысль, что суверенным бытием обладает отношение, а отнюдь не субстанция») [4, 677]. *Сеть отношений означания опутывает события повседневной жизни, связывая их с иными, неповседневными порядками существования.* Таково фундаментальное допущение той логики рассуждения, которую мы назвали логикой сигнификации.

Однако из приведенного утверждения следует, что ни одно событие, содержащее в себе фигуративные компоненты, не происходит лишь «здесь и сейчас», в мире рутинных рабочих операций – ни одно из них не *имманентно* ситуации. Обычное приветствие двух друзей оказывается означаемым событием для взмаха руки пассажира катера и, одновременно, означающим событием для некоего первобытного ритуала демонстрации мирных намерений.

Но такое допущение размывает само понятие повседневного события! Получается, ни один повседневный ритуал (приветствие, прощание, тост, пожелание приятного аппетита или спокойной ночи) не принадлежит целиком обыденной реальности лишь на том основании, что «повторяется ежедневно» или «совершается при естественной установке сознания», а занимает пограничное положение между повседневностью, ролевой игрой, религиозным переживанием и т.д. Если «все связано со всем», невозможно определить границы контекста интерпретации, содержание событий теряется в игре знаков и бесконечном лабиринте отражений. Тем не менее, в своих обыденных наблюдениях событий окружающей действительности мы, как правило, весьма точно определяем границы контекстов интерпретации. В этой способности угадывается свойство повседневных событий, которое Г. Бейтсон, обсуждая проблему контекстов игры и фантазии, назвал «нетранзитивностью» [10, 213].

7. Событие как знак. Проблема нетранзитивности

Предположим, что событие «взмах руки», зафиксированное нами на прогулочном катере, находится в отношении сигнификации с повседневным событием «приветствие», которое в свою очередь является репрезентацией события «ритуал демонстрации мирных намерений». Значит ли это, что можно проследить прямую связь между «взмахом руки» и «демонстрацией намерений»? Очевидно, нет. Расширенный контекст интерпретации (включающий себя как знание ситуации, в которой наблюдался игровой жест, так и знание о контексте повседневного непревращенного жеста) ограничивается здесь одной единственной связью между взмахом руки и обычным приветствием. *Из того, что событие X означает событие Y (или целый кластер событий Y1, Y2, Y3), которое, в свою очередь, означает событие Z (Z1, Z2, Z3), вовсе не следует, что событие X означает событие Z.* Это свойство прерывания цепочки означаемых и означающих событий и называется нетранзитивностью. Именно потому, что отношения событий нетранзитивны, контекст интерпретации каждого из них сохраняет свои границы.

Но что стоит за нетранзитивностью отношений означания между событиями? Почему прерывается сигнификация? Рассмотрим две гипотезы, нацеленные на прояснение этого феномена.

Во-первых, разные компоненты события (или, если воспользоваться определением А.Ф. Филиппова, разные «моменты его логической конструкции») в разных контекстах становятся знаковыми. Например, приветствие мужчины и женщины, включающее поцелуй и вопрос о настроении. Данный вопрос не следует воспринимать как фигуративный компонент, если кто-то из здоровающихся недавно пережил депрессию и собеседник действительно желает осведомиться о его душевном состоянии. Напротив, поцелуй – это фигуративный компонент, если только здоровающихся не связывают интимные отношения; тогда он перестает быть «жестом, заимствованным из сексуальной формы проявления радости, почти лишенным телесности».

Любопытно, что как наблюдатели, так и участники событий способны распознавать является ли некий компонент события знаковым или нет. Поцелуй знакомых отличается от поцелуя любовников. Вопрос «как настроение?» заданный с намерением получить ответ и без такового – по-разному интонируется. Знаковые компоненты повседневных событий зачастую сопровождаются *маркерами фигуративности*, которые в функциональном отношении подобны кавычкам. Эти маркеры указывают, что данный аспект наблюдаемого события не надо воспринимать буквально или, по выражению Гофмана, «простодушно».

С маркерами фигуративности тесно связаны многочисленные ошибки интерпретации повседневных событий: два ученика изображают драку (не нанося, а маркируя удары), но

учитель видит только двух дерущихся подростков; молодой человек приглашает к себе девушку осмотреть его коллекцию полевых жуков и вызывает ее искреннее недоумение тем, что действительно демонстрирует ей жуков и т.д. (Психологический и социологический подходы к анализу подобных ошибок фигуративности предложены соответственно в транзактном анализе Э. Берна и теории фреймов И. Гофмана) [11].

Второе возможное решение проблемы нетранзитивности: различные события могут быть связаны разными отношениями означания. Одно и то же событие может отсылать к другим событиям по-разному. Для того чтобы представить себе хотя бы приблизительную классификацию способов сигнификации нам потребуется еще раз обратиться к теории знаков.

Ч.С. Пирс выделил три вида знаков, взяв за основу их отношение к обозначаемому объекту [12,222].

Во-первых, обозначение может отсылать к целому кластеру гораздо более абстрактных означаемых. Такова природа символа. Например, событие «первый полет человека в космос» – это событие-символ, поскольку за ним скрываются такие труднодоступные непосредственному постижению означаемые как «начало космической эры», «последнее достижение человеческого разума», «выход на новые рубежи познания». Ошибочно думать, что события-символы укоренены только в больших нарративах. Первый шаг ребенка, первый прорезавшийся у него зуб, первое произнесенное им слово – все эти события в жизни семьи играют роль символически. (Любопытно, что в обыденной речи такого рода события называются «знаковыми»). Однако мы не можем позволить себе подобного определения, поскольку отнюдь не всякое событие-знак является также и событием-символом).

Событие-символ – это всегда «событие вообще», подобно тому, как памятник рабочему, это памятник «рабочему вообще», а шаг Нила Армстронга на Луне – это «шаг человека вообще». Событие-символ лишается индивидуальных своих черт, чтобы служить маркером группы событий или целой хронологии. (Таковы, например, «учредительные события», дающие начало новым хронологиям – «эра от рождения Христа», «эпоха изгнания после разрушения Храма» и т.д.).

Во-вторых, знак в своем индивидуальном существовании может быть связан с индивидуальным объектом. Такова специфика *индекса*. Событие-индекс интерпретируется как знак в силу некоторой конвенциональной связи между ними. Например, событие падения вилки со стола может быть проинтерпретировано как индекс события «приход незваной гостьи», а событие «лунное затмение» как индекс событий «чума», «мор», «голод». На идентификации событий-индексов основана прагматика народных примет.

Как замечает Ч. Пирс: «Отпечаток ноги, найденный Робинзоном Крузо, служил ему Индексом того, что на его острове есть некое существо, а тот же отпечаток ноги, высеченный в гранитном монументе славы, будучи Символом, возбуждает в нас идею человека вообще» [12,223]. Применительно к событиям: выход человека в открытый космос для широкой аудитории может символизировать совершенствование современных космических технологий и одновременно быть для специалистов индексом успешного функционирования системы автономного жизнеобеспечения.

Тем не менее, различения событий-индексов и событий-символов для наших целей явно недостаточно. (Тем более что одно и то же событие-знак может выступать в обоих этих сигнификативных качествах). Необходимо указать на третий тип события-знака – *иконический*. Иконические знаки отличаются тем, что они обладают более или менее явным характером своего объекта. Событие-икона в некоторых своих аспектах *сходно* с тем событием, которое оно означает. Очевидно, описанный нами жест пассажира катера – есть иконическое подобие обыденного жеста приветствия. Он опознается как приветствие не в силу сложившейся «приметы», а именно благодаря своей похожести на непревращенный, повседневный жест. Такова, кстати, природа театрального представления – изображенные события указывают на события изображаемые посредством уподобления им, копирования их отличительных признаков.

Основания феномена нетранзитивности обнаруживаются не только в разделении «фигуративных» и «буквальных» компонентов события, но и в различиях отношений сигнификации между событиями. Например, жест пассажира катера – это иконический знак жеста повседневного приветствия, который в свою очередь является жестом-символом в ритуале «демонстрации мирных намерений». Интерпретируя жест пассажира, мы рассматриваем иконическую коннотацию и игнорируем символическую. Так возникает нетранзитивность – прерывание цепочки означаний.

Определение события как иконического знака другого события открывает перед нами перспективы дальнейшего перенесения семиотической логики в социологию и антропологию повседневности. Этот шаг оказывается близок способу рассуждений Ирвинга Гофмана. Указав в своей теории фреймов на то, как погоня становится бегом, а военные действия – учениями, Гофман, тем не менее, избежал вопроса о *внешнем подобии*, иконичности событий. Событие «ревнивый муж убивает неверную жену» на репетиции спектакля *подобно* событию такого же содержания на премьере и более того, замещает его до премьеры, являясь его предвосхищающим отражением. Но то же событие убийства на премьере должно быть *подобно* событию убийства в реальной жизни, чтобы зрители «поверили» постановке. (Для обозначения этой специфической «веры» Гофман заимствует у психолога У. Джемса понятие «вовлеченности» – involvement).

Итак, события, перенесенные из одного контекста в другой, связаны отношениями иконического означания. Одно из них (изображенное) отсылает к другому (изображаемому) в силу своего подобия ему. Однако здесь на каком-то этапе логика сигнификации дает сбой. Проблема кроется в самом понятии «иконического знака».

По определению Пирса, иконический знак «обладает известным натуральным сходством» с объектом, к которому он относится. Последователь Пирса, один из основателей семиотики, Ч.У. Моррис развил это определение, указав на иконический знак, как знак, который несет в себе «некоторые свойства представляемого объекта» [13].

Но что значит «некоторые свойства»? До какой степени жест студента, выражающего свое недовольство в разговоре с друзьями (большой палец указывает в пол, остальные пальцы собраны в кулак), иконичен жесту римского патриция, призывающего лишить жизни поверженного гладиатора? Насколько сцена казни в кино обладает свойствами события реальной казни? Даже если инсценированное событие казни включает в себя такой компонент, как реальное убийство человека (подобным образом изображалась казнь в римском театре эпохи Ливия: в «роли» казненного выступал приговоренный к смерти преступник), мы не можем сказать, что это событие-знак абсолютно иконично своему прототипу. Граница сцены разделяет «порядки существования», различая даже очень сходные внешне события [14, 238].

Получается, абсолютно иконическим знаком может быть только знак, указывающий сам на себя, т.е. сам являющийся своим объектом. Сказать, вслед за Моррисом, что «иконичность – вопрос степени», значит, сделать это понятие слишком неопределенным и невразумительным.

Применительно к теории событий, проблема иконичности усложняется еще тем, что и репрезентация, и репрезентируемое (т.е., и знак, и его объект) принадлежат одному классу явлений – социальным событиям. Умберто Эко, критикуя определение Морриса, анализирует в качестве примера иконического знака изображенный на рекламном плакате стакан с пивом: «Трудно не согласиться с тем, что эта визуальная синтагма – иконический знак. И мы прекрасно понимаем, о каких свойствах означенного объекта идет речь. Но бумага это бумага, а не пиво и холодное отпотевшее стекло» [15, 125]. О событиях так сказать нельзя. Человеческое действие на сцене и человеческое действие на улице не столь различны, как стакан и его изображение на плакате.

Отсюда соблазн – приравнять изображение и изображаемое, отказаться от самой мысли представить одно из этих событий как реальное, а второе как отраженное, скопированное, поддельное, искусственное. Соблазн еще раз повторить вслед за Гофманом: «любое из изображений может быть в свою очередь создано путем копирования чего-то такого, что само является макетом», а потому искать «первый прототип», исходное событие, фундаментальную реальность бессмысленно.

Так логика сигнификации встраивается в «релятивистскую программу» исследований повседневного мира. Во-первых, посредством отношений означания события повседневности связываются с иными, неповседневными событиями, отчего границы повседневного становятся размытыми и неопределенными. Во-вторых, наблюдаемые события повседневности превращаются в иконические знаки других событий, их почти точные «копии», не менее реальные, чем «оригиналы». Но проблема иконичности здесь не решается, а просто выносятся за скобки, как не имеющая смысла.

Тем не менее, есть одно существенное отличие иконического знака, которое препятствует его отождествлению с объектом: копия *схематичнее* оригинала. Именно схематичность иконического события-знака создает возможность его интерпретации как «двусмысленного» и «небуквального» события.

В схематичности иконических знаков угадывается проявление тех самых подобных кавычкам маркеров фигуративности, о которых шла речь выше. Поцелуй двух знакомых *схематичнее* поцелуя любовников, убийство Дездемоны на репетиции *схематичнее* убийства на премьере, а убийство на премьере – *схематичнее*, чем в жизни.

Схематичность можно определить как *нарушение ритма* события, когда одни его аспекты гипертрофируются, а другие – затушевываются. Именно поэтому событие, выполняющее функцию иконического знака, может быть до гротеска экспансивным: Софи Лорен, посылая воздушный поцелуй служащему аэропорта, делает это нарочито женственно; молодой учитель, притворяясь строгим, хмурит брови сильнее, чем делал бы на его месте по-настоящему строгий учитель; пассажир катера приветствует незнакомых людей еще более жизнерадостно, чем приветствовал бы старых знакомых на улице. Нетрудно заметить: гипертрофируются именно фигуративные компоненты, с тем, чтобы намекнуть наблюдателю: «это игра» [16]. *Схематичность представляет собой специфическую интонацию иконического события.*

Акцентирование одних компонентов в событии-знаке связано с редуцированием других. Каких? В первую очередь, тех, которые составляют саму материальную основу означаемого, непревращенного события. Например, телесность поцелуя редуцируется при обращении его в знак дружбы. Материальность удара замещается «схематичным» похлопыванием по плечу. Искренняя обеспокоенность состоянием собеседника утрачивается, если вопрос «Как Ваше здоровье?» задается фигуративно, без желания получить ответ.

Иными словами, схематичность события-означающего подменяет материальность события-означаемого.

8. Антропология повседневности и логика сигнификации

Что дает описанная выше логика анализа для исследований повседневности? Мы уже говорили о том, насколько значимым для «релятивистской программы» оказывается путь рассуждений в категориях знаков и репрезентаций: события повседневных и неповседневных порядков существования тесно переплетены и рядоположены. Между ними не остается жестких границ и субординации. Поскольку нет иерархии, нет континуума между «повседневностью» и «сном», на котором располагались бы остальные «промежуточные» формы реальности, все события в равной степени *поверхностны* [17] (от автора - о понятии «события на поверхности» см.: Филиппов А.Ф. *Пространство политических событий* // *Полис [Готовится к публикации]*), лишены третьего измерения.

Во-первых, утверждение «поверхностности событий» направлено против онтологистской программы исследований повседневности. Ни одно из событий не является более «глубинным», чем остальные. Бессмысленно искать ускользающий подлинник в основании социальной реальности, ведь оригинал сам может оказаться всего лишь копией. Поэтому следует перенести фокус анализа на отношения означания, обладающие самостоятельным существованием. Поверхность – это просто метафора рядоположения, двумерности, специфического пространства событий, в котором отсутствует деление на более и менее глубокое.

Во-вторых, утверждение поверхностности событий направлено против *логики каузальности*. Семиотический анализ противостоит причинно-следственному анализу, логика сигнификации – логике каузальности. Установление отношений означания между событиями исключает возможность установления между ними причинно-следственной связи. Мы не знаем и вряд ли когда-либо узнаем наверняка, был ли пароход «Лузитания» потоплен немецкими подводными лодками. Причины этого события сокрыты от нас «на глубине», тогда как задача аналитика – установить связь «на поверхности». На поверхности же мы можем фиксировать связи сигнификации: «нападение на гражданский пароход означало объявление войны». Было ли это событие причиной неизвестно, но оно, безусловно, было знаком – индексом или символом, в зависимости от перспективы анализа. Применительно к повседневным событиям: неизвестно, вызывает ли ритуальный танец индейцев дождь, но он, очевидно, является его сигнификатом.

Каузальный анализ агрегирует события в хронологии, в которых каждое событие чем-то обусловлено и что-то обуславливает. Он основан на постулате диахронии, последовательного разворачивания во времени причин и следствий. Семиотический анализ, напротив, предлагает анализировать события как существующие в рамках не хронологий, но *вневременных универсумов событий-знаков*.

По сути, вневременные универсумы знаков – это всего лишь коды («словари») тех устойчивых смыслов, которые позволяют вычленивать события из потока повседневной жизни. То есть, ретроспективное выделение событий, описанное в четвертой части настоящей

работы, не произвольно и не является сферой свободного творчества субъекта. Смыслы, накладываемые поверх ткани повседневности, константны и кодифицируемы. Ретроспективно осмысливая свой опыт в той или иной системе значений, мы не просто делаем его дискретным, перфектным, событийным, но помещаем выделенные таким образом элементы (события) в заготовленную сетку классификаций, где они начинают играть роль означааемых или означающих.

Таким образом, семиотический анализ гораздо более совместим с предложенным способом определения события, чем анализ каузальный. Ведь теперь мы можем говорить об устойчивых смысловых системах событий, развивая аналогию между языком и социальной жизнью. Можно, например, попытаться обозначить события повседневности как «минимальные элементы повседневной социальной реальности, наделенные смыслом». То есть, события – это *монемы*, элементы первого ряда членения, из которых затем образуются *синтагмы*, сложносоставные комплексы событий (которые А.Ф. Филиппов предлагает называть «фигурациями»). Так же, как монемы членятся на *фонемы*, не обладающие собственным значением, но делающие возможным выражение значения целого, события дробятся на компоненты, подобные рассмотренным маркерам фигуративности, интонирующим событие. (Эти компоненты не рядоположны событию – событие не состоит из событий, оно элементарно в силу элементарности самого акта наблюдения-идентификации – но входят в его логическую конструкцию). И так далее, до тех пор, пока не будет составлен полный каталог всех форм, выкраиваемых из ткани повседневности наблюдателем-интерпретатором.

Впрочем, как бы ни была заманчива перспектива составления исчерпывающего «словаря повседневности», в котором из конечного набора простых, рутинных компонентов складывались бы осмысленные события, связанные друг с другом отношениями означания, логика сигнификации на определенном этапе заводит исследователя в тупик. Проблема в том, что рассмотрение события только как знака (иконического, индексального или символического) не позволяет анализировать повседневное событие в его материальности и конкретности. Ведь всякий знак схематичен, а событие – материально, поскольку представляет собой не только смысловое, но и пространственно-временное единство.

«Ясно, что поскольку знак не тождественен обозначаемой им вещи, – замечает Ч.С. Пирс, – но разнится с ней в некоторых аспектах, у него должны иметься свойства, принадлежащие ему самому по себе и не имеющие отношения к репрезентативной функции. Такие свойства я называю *материальными* качествами знака» [12, 26]. Именно материальные качества ускользают от нас всякий раз, когда мы помещаем анализируемое событие в интерпретативные схемы семиотики. Например, овал, нарисованный на листе бумаги. До тех пор, пока мы не идентифицировали его как букву «О», мы можем задавать вопросы о толщине линии, цвете, диаметре, о неровностях и шероховатой поверхности листа. Каждый из материальных элементов этого объекта открыт для нашей интерпретации и потенциально значим. Но лишь только мы определяем изображенное как знак (букву «О»), все эти материальные аспекты отходят на второй план – ни диаметр, ни цвет, ни угол наклона больше не имеют значения.

В событии-знаке материальное делается схематичным обозначением материальности. Взятое чисто в логическом, смысловом своем аспекте, событие повседневности уже не может быть рассмотрено как пространственно-временной элемент социальной жизни, поскольку сам смысл события находится вне пространства и времени.

Можем ли мы вернуть в методологию анализа повседневных событий пространство и время, не откатившись назад, к заблуждениям каузальной логики, где все есть причина и все есть следствие? Как исследовать событие в его материальности и конкретности, не упуская при этом из виду знаковые аспекты повседневности?

9. Логика материального. Физическая контекстуализация события

Чтобы попытаться ответить на эти вопросы нам необходимо вернуться к исходному описанию материальных аспектов анализируемого жеста. Пассажир катера машет рукой людям, которые:

- а) находятся вне пределов досягаемости;
- б) находятся в зоне прямой видимости;
- в) перемещаются относительно него.

Эти особенности физического контекста события указывают на его специфику как свершения в пространстве и времени. Во-первых, внятные пространственные границы: дистанция, разделяющая адресанта и адресатов, допускает их взаимное наблюдение, но исключает непосредственное соприсутствие. Во-вторых, временной промежуток достаточен

для совершения жеста. В-третьих, имеет место перемещение в пространстве с соответствующим изменением возможностей коммуникации. Таким образом, описание физического контекста события оказывается описанием *пространственно-временных обстоятельств события в их трансформации*.

В нашем случае трансформация физического контекста обусловлена перемещением в пространстве. Но перемещение перемещению рознь. Представим, что пассажир, устав стоять на палубе, пройдет в общую каюту. Оттуда он через иллюминаторы по-прежнему может наблюдать людей на мостах и берегах реки. Однако шансов на то, что событие шуточного жеста приветствия произойдет теперь – значительно меньше. Хотя пассажир переместился всего на несколько метров относительно своего прежнего местоположения, стекло отдалило его от потенциальных адресатов. Далее, пассажир решает не оставаться на верхней палубе, а спускается в трюм, где расположен бар. В баре играет музыка, заглушающая шум волн, иллюминаторы отсутствуют и если бы не легкое покачивание, пассажир мог бы подумать, что находится на берегу. Если же покачивания нет, разница между речным круизом и стандартным времяпрепровождением в питейном заведении окончательно утрачивается. Более того, утрачивается разница между перемещением в пространстве и нахождением в состоянии покоя. В трюме движение *не чувствуется*.

Следовательно, перемещение не является само по себе контекстообразующим фактором, вызывающим к жизни те или иные повседневные события. Описания траектории движения или изменения соотношения зон – перцептивной и манипулятивной – также недостаточно чтобы понять, каким именно образом событие взмаха руки связывает адресанта с его адресатами.

Чтобы разобраться с этим представим себе не пассажира прогулочного катера, а человека, путешествующего по Москве-реке на водном велосипеде. Он в гораздо большей мере, нежели пассажир, связан физическими обстоятельствами перемещения: преодоление каждых следующих ста метров требует от него мускульного напряжения, в то же время, он – в отличие от пассажира катера – до определенной степени волен в выборе направления движения. Физический контекст для него более *релевантен*, чем для пассажира, стоящего на палубе, и уж тем более – для пассажира в трюме.

Таким образом, мы выходим на понятие *релевантности физического контекста*. Мы можем анализировать события по степени их «укорененности» в физическом окружении: для одних событий физические условия их свершения более значимы, чем для других. Вероятно, определенность, внятность, очевидность границ этих событий задана не наблюдателем и не «коррелятивным наблюдению фреймом», а именно пространственно-временным контекстом их свершения. Эти границы скорее регистрируются, нежели конституируются наблюдателем.

Впрочем, и сами события способны к «реконтекстуализации» – изменению режима релевантности физического контекста. Представим на секунду, что пассажир катера, который совсем недавно весело махал рукой незнакомым людям на набережной, делает неосторожное движение и падает с верхней палубы в воду. Ему уже не до игровых жестов. Взмахи рук, адресованные всем, находящимся в зоне видимости, будут нести вполне определенное сообщение, не имеющее ничего общего с перфомансом. Падение в воду выводит прежде игнорируемый физический контекст события на первый план: если стоя на палубе, пассажир мог не задаваться вопросами о скорости движения катера, температуре воды, глубине реки, направлении ветра, расстоянии до берега и дистанции, отделяющей его от случайных наблюдателей, то неосторожное движение делает все эти обстоятельства весьма значимыми. Так происходит «уплотнение реальности»: событие падения резко повышает релевантность физического контекста.

Попробуем упорядочить описанные контексты. На одном конце ряда – пассажир, отдыхающий в полной безопасности в трюме катера, на другом – тот же пассажир, неожиданно для себя оказавшийся в водах Москвы-реки. Контекст интересующего нас жеста шуточного приветствия (пассажир стоит на палубе и наблюдает окрестности) находится как раз в середине выстроенной последовательности: «река - водный велосипед - верхняя палуба катера - каюта - бар в трюме».

Что лежит в основании этого ряда?

Во-первых, убывающая степень релевантности физического контекста. Во-вторых, возрастающая степень *рутинности*. Путешествие пассажира в баре катера может переживаться им так же, как и всякое иное пребывание в подобного рода заведениях; например, как нечто вполне ординарное, не выходящее за рамки повседневных операций. Падение в воду выбивается из ряда рутинных событий, заставляя считаться с обстоятельствами места и времени. Сидя в баре катера, пассажир волен вообразить себя на

борту трансатлантического лайнера, в вагоне-ресторане или в кабачке напротив своего дома, но, упав в воду, он сталкивается с определенностью материальной составляющей этого события, теперь ему гораздо сложнее «переопределить ситуацию», он сильнее связан физическими условиями своего положения. Событие падения несомненно в своей пространственно-временной данности – это событие, происходящее «здесь и сейчас» (во всяком случае для самого упавшего). Более того, это событие переключает режим релевантности физического контекста и тем самым проводит границу между событиями «до» и «после».

Таким образом, релевантность физического контекста события непосредственно связана с рутинностью событийного ряда. До тех пор, пока ничто не нарушает рутины, от определенности места и времени легко можно абстрагироваться – они не релевантны событию. Однако непредвиденное, прерывающее установленный ряд (и потому опасное) событие «возвращает к действительности», то есть к материальности физического контекста.

Помимо релевантности физического контекста, анализ материальной составляющей события указывает на значение *телесности*. Глядя на что-то занятное в баре катера, пассажир выступает в роли наблюдателя-интерпретатора: он соотносит видимое событие с неким коррелятивным ему смысловым фреймом и дает событию определение (помещая в тот или иной класс явлений, занимая по отношению к нему некоторую позицию и прогнозируя дальнейший ход развития событий). Значение телесности наблюдателя здесь невелико, по сути, оно ограничивается тем, что наблюдатель сам находится в пространстве, идентифицирует себя как находящегося в пространстве, а наблюдаемое событие – как событие в пространстве. Но поскольку физический контекст здесь слабо релевантен, то и сам наблюдатель оказывается в определенном смысле «дематериализованным», своего рода воплощением процедур наблюдения и интерпретации происходящего.

Однако чем выше значение физического контекста, тем сильнее *телесная вовлеченность* наблюдателя. Ранее, раскрывая логику сигнификации, мы говорили о вовлеченности наблюдателя, имея в виду интенсивность его внимания. (Гофман приводит здесь пример театрального представления, на которое не просто направлен взгляд наблюдателя, но которое захватывает все его сознание). Однако даже самый заинтересованный зритель не поглощен так происходящими вокруг него событиями, как поглощен ими упавший в воду пассажир. Он вовлечен в них буквально всем телом...

Можно ли сказать, что чем выше релевантность физического контекста, тем меньше в событии «знаковости», фигуративности? Все приведенные нами доводы в пользу такого утверждения справедливы только для самого упавшего, да и то лишь на определенный период. Любым другим пассажиром катера, наблюдавшим его падение, это событие вполне может интерпретироваться как событие-знак (например, дурное предзнаменование). Следовательно, соотношение материальности/фигуративности события коррелятивно «контуру вовлеченности» наблюдателя. *Телесная вовлеченность коррелятивна материальной определенности события и непосредственно связана с его физическим контекстом.*

Помимо рутинности событийного ряда и телесности наблюдателя, релевантность физического контекста связана с проблемой *технического опосредования* [18; 19]. Находясь в трюме, пассажир способен абстрагироваться от физического контекста благодаря тому, что между ним и этим контекстом встают прочные стены катера, музыкальный центр, заглушающий шум волн, и множество иных технических приспособлений. На палубе таких приспособлений меньше. Еще меньше приспособлений у человека на водном велосипеде – от плотных слоев реальности его отделяет только хрупкая металлическая конструкция. Наконец, упавший в воду пассажир вообще оказывается один на один с материальностью физического контекста.

Телесная вовлеченность обратно пропорциональна степени технического опосредования. Чем больше технических приспособлений вовлечено в происходящее, тем больше задач им делегировано и, соответственно, тем меньше телесная вовлеченность наблюдателя [20]. *Техническое опосредование события – это специфическая форма подавления релевантности его физического контекста.* До тех пор, пока техника действительно опосредует, т.е. справляется с делегированными ей функциями, повседневные события сохраняют свой рутинный ход, а релевантность физического контекста низка.

Американский писатель Роберт М. Пирсиг в своем нашумевшем романе «Дзен или искусство ухода за мотоциклом» (1974) описывает различия двух режимов релевантности

физического контекста: «Путешествуя на мотоцикле, видишь все совершенно по-особому. На машине вы все время находитесь в кабине и, привыкнув к ней, не осознаете, что глядеть из автомобильного окна – все равно, что смотреть телевизор. Вы пассивный наблюдатель, а то, что снаружи, лишь мелькает в рамке окна, навевая скуку. На мотоцикле этой рамки нет вообще. Вы в полном контакте с окружением и уже не просто смотрите картину, а *вписываетесь* в нее – ощущение присутствия полнейшее. Бетон, проносящийся в пяти дюймах от ступней, – самый настоящий, точно такой же как, как тот, по которому вы обычно ходите; вот он, здесь, так и мелькает, что невозможно задержать на нем взгляд, но стоит в любой момент опустить ногу, и вы его коснетесь. Все воспринимается настолько живо, что ни на миг не покидает сознания».

Почему в автомобиле материальность физического контекста «покидает сознание»? Потому, замечает Пирсиг, что есть *рамка*, подобная экрану телевизора, разделяющая зоны «здесь» и «по ту сторону». Рамка разграничивает манипулятивную и перцептивную зоны. Такого рода рамка служит средством последующей дематериализации события, подмены материального знаковым.

Рамка – пространственное воплощение отстраненности наблюдателя от наблюдаемых социальных событий. Тем сильнее шок разрушения рамки, изменения режима релевантности физического контекста и телесного вовлечения в наблюдаемое.

10. Зонд

До определенной степени соотношение рутинности, телесности и технического опосредования можно проиллюстрировать хорошо изученным в психофизиологии «эффектом зонда». Г. Бейтсон в этой связи приводил пример слепого человека, который при ходьбе ощупывает дорогу палкой. Граница, разделяющая тело этого человека и физический контекст его перемещения, проходит не там, где заканчивается рука и начинается зонд (палка), а там, где заканчивается зонд и начинается мостовая; именно на этой границе локализованы ощущения идущего – так, словно зонд есть продолжение его руки. Норберт Винер ставил вопрос сходным образом: является ли искусственная рука механика, пытающегося починить автомобиль, частью механизма, с которым возится механик, или частью механика, занятого починкой [21]? Интересующая нас граница (которая лишь метафорически может быть названа границей субъекта и объекта) отлична от границы живого и неживого. «Замечательная особенность рассматриваемого отношения, – отмечал А.Н. Леонтьев, – заключается в том, что эта граница проходит как граница между двумя физическими телами: одно из них – окончечность зонда – реализует познавательную перцептивную активность субъекта, другое – составляет объект этой деятельности. На границе этих двух материальных вещей и локализуются ощущения, образующие «ткань» субъективного образа объекта: они выступают как сместившиеся на осязающий конец зонда – искусственного дистант-рецептора, который образует продолжение руки действующего субъекта» [22, 61-62].

Суть феномена делегирования проявляется как раз в способности материального объекта выступать продолжением человеческого тела. Автомобиль – продолжение водителя (если тот, конечно, сосредоточен на вождении, а не роется в бардачке). Интересующая нас граница предсказуемости/автономности при движении по автострате проходит по границе бампера, но лишь до тех пор, пока автомобиль полностью подчинен водителю и служит продолжением его тела. В тот момент, когда отказывает система управления, машина перестает быть послушным зондом, граница предсказуемости/автономности смещается и проходит теперь между руками и рулем, между ступнями и педалями.

В современном мире – мире послушных объектов – совпадение границы предсказуемости/автономности с границей живого/неживого, как правило, происходит лишь в случаях поломки зонда. (Самый простой пример – в шариковой ручке заканчиваются чернила и из «воплощенной функции письма» она снова становится материальной вещью).

Чем больше послушных объектов, использование которых доведено до автоматизма, вовлечено в наше повседневное существование, тем «разреженнее» и непроблематичнее повседневная реальность. Объекты исчезают [23, 240]. Когда техника более не опосредует взаимодействие, реальность из привычной, рутинной, «разреженной» превращается в «плотную среду», сопротивляющуюся человеческим усилиям. Такое «уплотнение реальности», связанное с резким переключением режима релевантности физического контекста, Брюно Латур называет «*столкновением*», считая интенсивность столкновений мерой событийности [19; 24]. Не принимая полностью латуровского подхода, попробуем выделить класс событий, для которого непосредственная материальность контекста (воплощенная в «столкновении») действительно служила бы конститутивным признаком.

11. Происшествие

Перечислим еще раз выделенные аспекты материального основания социальных событий: *релевантность* физического контекста, телесность и *телесная вовлеченность* наблюдателя, *техническое опосредование*, *рутинность*. Все эти параметры организованы вокруг идеи контекста. Но в данной логике контекст понимается не как «единство смысловых единств» (framework), а как единство физического окружения. Благодаря сцеплению с этим контекстом событие обнаруживает свою укорененность во внешнем мире. Именно поэтому выше речь шла в основном о том типе событий, которые Г. Зиммель назвал «приключениями» [25], а мы будем называть «*происшествиями*».

Происшествие – это событие, для которого высока релевантность физического контекста, событие, выбивающееся из рутинного событийного ряда (образующее, по выражению Зиммеля, «экслав» жизни) и непосредственно связанное с телесной вовлеченностью участников. Происшествие принципиально не редуцируемо к своей знаковой, фигуративной составляющей, оно есть в первую очередь материальное, пространственно-временное единство. Пассажир, прошедший большую часть путешествия в трюме, выбираясь на берег, на вопрос о круизе ответит: «Без происшествий». Пассажир, извлеченный из воды спасателями, скорее всего, надолго запомнит этот момент и это место. Воспоминание о них образует «историю», в которой он сам, место, время, происшествие, а также описание физического контекста и предшествующих событий, выделяемых ретроспективно, как пролог к случившемуся, будут тесно связаны нарративом.

Однако как быть с жестом шуточного приветствия пассажира на палубе? По степени релевантности физического контекста, он расположен между падением в воду и пребыванием в трюме.

Игровой жест приветствия проблематизирует ситуацию перемещения, прерывая размеренный ход событий. Он не является происшествием в полном смысле слова, «экславом жизни», скорее, это акт повышения релевантности физического контекста, который можно назвать «*актом сцепления*». До этого жеста (и, скорее всего, после него, если жест останется без ответа) люди, наблюдающие за катером с набережной, существуют для пассажира непроблематично – в качестве физических тел, элементов пейзажа. Описанный жест устанавливает между пассажиром и наблюдателями особый род отношений – отношения признания: пассажир не просто различает наблюдателей на «фоне» среды, он признает в них воспринимающих человеческих существ, потенциально способных ответить на его жест, вступить в коммуникацию. (Поэтому содержание жеста контингентно – пассажиры прогулочных катеров, привлекая внимание наблюдателей, часто используют не столь приличествующие случаю жесты как жесты приветствия. Так же и те, кто «проводит» поезда, стоя рядом с железнодорожной насыпью, отнюдь не всегда проводят их традиционным взмахом руки).

В результате описанного «акта сцепления» границы ситуации соприсутствия раздвигаются. Для пассажира, находящегося в трюме, ситуация соприсутствия с другими людьми (потенциальными участниками взаимодействия) определена физическими границами помещения. Пассажир в каюте различает близкое пространство манипулятивной зоны, которое задает границы соприсутствия, и слабо дифференцируемый фон «за окном». В отличие от них пассажир на палубе проблематизирует границу между близким пространством потенциального взаимодействия и «фоном», вовлекает элементы фона (физического контекста) в ситуацию соприсутствия. За счет этого расширения границ контекст и приобретает большую релевантность. А поскольку релевантность контекста и рутинность находятся в отношении обратной зависимости, спонтанный «акт сцепления» пробивает брешь в бессобытийной рутине круиза.

12. Логика материального и антропология повседневности

Выбранная логика анализа имеет свою специфику. Она фокусирует внимание на материальных аспектах повседневного события (релевантности физического контекста, контуре вовлеченности наблюдателя, техническом опосредовании самого процесса наблюдения, проблематизации границ соприсутствия в «актах сцепления»), но оставляет за скобками все, что связано с указанием на причины. Что движет пассажиром катера, совершающим «акт сцепления»? Существует ли какая-то отличительная потребность в раздвигании границ соприсутствия и повышении релевантности физического контекста? Можно ли говорить об особом типе мотивации – о стремлении к максимальной телесной вовлеченности в происходящее и связанным с нею намеренным снижением технического опосредования (безмоторная авиация, кругосветные путешествия на надувном плоту, экстремальный туризм, американские горки)? Ответы на эти вопросы не могут быть

получены из наблюдения событий и описания их материальной составляющей. Наблюдение ничего не говорит о причинах. Оно нацелено на установление отношений следования, тождества и различия.

Так же, как семиотическая логика оказывается на руку «релятивистской программе», акцентируя репрезентативность, схематичность, символическую насыщенность повседневного мира, логика материального ближе «онтологистской программе», поскольку возвращает повседневности ее пространственно-временную протяженность, телесность, объективность. Один из наиболее последовательных сторонников логики материального в интерпретации повседневного мира, Брюно Латур отмечает: «Почему бы не обратиться ко всем этим бесчисленным объектам... вездесущим для людей, локализуемым и глобализующим взаимодействие? Как вы можете представить себе контурку без разговорного устройства, поверхности стойки, двери, стен, стула? Разве они не задают рамки интеракции? Как бы вы подводили дневной баланс без формуляров, расписок, счетов, гроссбухов и как можно не заметить прочность бумаги, долговечность чернил, гравировку монет, твердость скрепок? Стремясь сделать социальное из социального, подлатав его символическим, социологи не замечают присутствия объектов в тех ситуациях, в которых они ищут лишь смысл» [18, 236].

Логика материального подталкивает нас к пересмотру исходной метафоры повседневного мира, как некоего «полотна», из которого наблюдателем, по лекалу смысла, вырезаются фрагменты-события. Понятая, как поток свершений в пространстве и времени, повседневность обнаруживает способность к сопротивлению, поразительную неподатливость произвольной «дискретизации». В этом отношении она подобна не ткани, а мрамору, структура которого облегчает вычленение одних фрагментов и делает совершенно невозможным вычленение других. *Материал повседневности диктует логику своего наблюдения.* И если принять во внимание все материальные (а не только фигуративные) компоненты повседневного мира, метафора отрешенного наблюдателя социальных событий, определяющего их границы и наделяющего их смыслом, выглядит неубедительно. Она применима лишь к дематериализованным событиям, для которых физический контекст не релевантен, а телесная вовлеченность самого наблюдателя минимальна. Так, человек в кресле самолета, следя за своими перемещениями по пунктирной линии на экране, может произвольно делить этот маршрут на фрагменты: «первые тридцать минут полета», «пересечение нулевого меридиана», «последний час перед посадкой» и т.д. Для пилота границы событий более очевидны: «выход из зоны турбулентности», «вынужденное снижение высоты», «запрос об аварийной посадке».

События, тождественные в смысловом отношении, могут оказаться нетождественными в отношении материальном. Как, например, шахматные партии, сыгранные по интернету, по телефону и на доске, различны по степени релевантности физического контекста, даже если все ходы в них идентичны. Эту двойственность повседневных взаимодействий неоднократно подчеркивал И. Гофман. «Игра в шахматы, – отмечал он, – содержит два принципиально различающихся основания: одно полностью принадлежит физическому миру, где происходит пространственное перемещение материальных фигурок, другое относится непосредственно к социальному миру противоборствующих в игре сторон» [4, 84].

Однако насколько правомерно это жесткое различие социального мира, локализованного в области символических репрезентаций, и физического мира простых «материальных фигурок»? Нигде эта последовательная «дематериализация» социального не оказывается столь неудовлетворительной, как в случае с повседневными событиями. Их материальность слишком тесно связана с самим процессом наблюдения, она буквально бросается в глаза. (В отличие, например, от неповседневных событий «большого спорта», «большого бизнеса», «большой политики», присутствующих в повседневном мире человека с улицы в качестве дематериализованных тем коммуникации). Более убедительным здесь выглядит предположение Б. Латура о том, что на уровне повседневности социальное не существует вне многочисленных объектов и технических приспособлений, а смонтировано, сконструировано, собрано с их использованием.

Это предположение верно и в отношении тех «неповседневных порядков существования», присутствие которых в мире повседневности мы вначале обозначили как «вкрапления». Чтение в метро действительно являет собой яркий пример отстранения от повседневной реальности и, повторим, тот факт, что, зачитавшись, легко проехать свою остановку иллюстрирует возможность такого «ухода в неповседневное». Но насколько сама эта возможность «неповседневна»?

Поездка в метро (если маршрут известен, ничего неожиданного не происходит и поезд не выходит на поверхность, заставляя пассажиров отвлекаться от чтения) представляет собой исключительно рутинный вид перемещения. Пассажиры лишены даже возможности созерцания чего-либо «за окном», не считая остановок на станциях. В отсутствии давки телесная вовлеченность пассажиров минимальна, а степень технического опосредования их движения – максимально велика. Соответственно, мы можем говорить о низкой степени релевантности физического контекста. «Стандартная» поездка в метро бессобытийна и эта бессобытийность рутины составляет материальное основание отстранения от повседневности, открывая возможность для чтения, размышления, сна.

Однако почему в массе своей пассажиры метро, зачитавшись, задумавшись или даже уснув (хотя в случае сна этот тезис выглядит наиболее спорно), не пропускают своих станций? Очевидно, имеет место некоторая координация между дискретностью перемещения и циклами погружения/выныривания на поверхность текста. Замедление движения поезда, объявление станций, передвижения по вагону входящих или готовящихся к выходу пассажиров – все эти материальные компоненты поездки в метро размечают опыт, переключают режимы релевантности физического контекста, изменяют контур вовлеченности зачитавшегося пассажира. Они суть те самые «прожилки» в сопротивляющемся мраморе повседневности, которые в одних случаях (например, в предельно рутинных поездках в метро) допускают его свободную фрагментацию наблюдателем, в других (к примеру, в терпящем крушение самолете) – препятствуют ей.

13. Об элементарном составе повседневности

Способы рассуждения, названные нами «логикой материального» и «логикой сигнификации», на разных уровнях, но сходным образом ставят одну и ту же проблему – проблему *элементарного состава повседневного мира*. Жест пассажира прогулочного катера – пример такого элемента повседневности. О какой элементарности идет речь?

В случае анализа материальных оснований повседневных событий в фокусе оказывается дискретность пространственно-временных элементов социальной жизни, отделенных друг от друга многочисленными «скобками» – звонками, перерывами на обед, ритуальными действиями приветствия и прощания, а также стенами, этажами и тонированными стеклами автомобилей. Скачки релевантности физического контекста и разрывы рутины составляют материальную основу такой элементарности. Жест пассажира катера в данной логике рассмотрения предстает элементарным событием в силу того, что представляет собой акт переключения режима релевантности физического контекста и прерывания рутины.

На уровне анализа отношений сигнификации речь заходит о принципиально ином типе элементарности – об элементарности смысловых единств. И здесь мы вновь возвращаемся к дискретности самого «словаря повседневности». Жест пассажира катера оказывается элементарным событием, потому что в соответствие ему приводится другое элементарное событие – жест приветствия двух знакомых.

В логике материального повседневный мир предстает онтологически дискретным, в логике сигнификации – *дискретизированным* актами наблюдения и помещения зафиксированного наблюдателем события в тот или иной фрейм. Событие, как элемент повседневного мира, оказывается производным от двух типов дискретности – дискретности «материала» и дискретности «словаря».

Проблема здесь частично кроется в исходном определении события как одновременно «смыслового единства» и «свершения в пространстве и времени». Но как именно соотносятся между собой материальный и знаковый уровни события, его материальные и фигуративные компоненты? Такая постановка вопроса приводит нас к спору о соотношении *материальных и символических порядков*, разгоревшемуся в современной социальной теории [26]. Эта проблема, уходящая корнями в проблематизацию самой природы социального социологами-классиками, имеет весьма ограниченный набор решений.

Можно вслед за И. Гофманом жестко разделить мир социальных смыслов, воплощенный в символических репрезентациях, и мир «материальных фигурок». Тогда последние будут относиться к природной системе фреймов (определяющей «...события как ненаправленные, бесцельные, неодоушевленные, неуправляемые» [4,82]), а первые – к социальной системе фреймов (обеспечивающей «...фоновое понимание событий, в которых участвует воля, целеполагание и разумность» [27]). Такое решение в конечном итоге приводит к странному дуализму, признающему относительную автономию и параллельность существования символических и материальных порядков событийности. Кроме того,

«материальное» в этом случае оказывается вообще вне сферы рассмотрения исследователя, а «социальное» практически отождествляется со «знаковым».

Два других решения связаны с редукцией либо материальных, либо сигнификативных оснований социальных событий. Редукция материальных оснований превращает социальное событие в чистый знак – элемент нарратива. Подобное решение прослеживается в герменевтике социальных событий П. Рикера [27]. Редукция символических оснований приводит к завышенной оценке значения материальных объектов, как конститuent социальной жизни. Такое решение свойственно представителям «поворота к материальному» в социальных науках [19; 24].

Очевидно, должно существовать решение, не сводящее материальное к знаковому (и наоборот), но и не признающее их тотальной взаимной автономии. Это решение ориентирует исследователя на поиск *гомологии* материального и сигнификативного компонентов события, их *со-образности*.

Так, гомологичны понятия «вовлеченности», как определяет его И. Гофман, и «телесной вовлеченности», как оно используется в описании материальных оснований события. Наблюдатель социальной жизни погружен в наблюдаемые события, захвачен ими, но будучи телесным индивидом он также и «укоренен» в них, разделяет с ними общность физического контекста.

Гомологичны понятие «границы фрейма», заимствованное у И. Гофмана, и понятие «рамки», как употребляет его Р. Пирсиг в описании режимов релевантности физического контекста. Поэтому событие может разрушить не только материальную «рамку», определяющую зону релевантности физического контекста, но и фрейм, в котором оно воспринимается наблюдателем. Выражение «Самолеты, направленные террористами во Всемирный торговый центр, разрушили картину мира средних американцев» не следует понимать исключительно метафорически. В этой метафоре тоже обнаруживается гомология материального и знакового планов анализа события. Происшествие, как особый тип события, связанного с разрывом рутины и резким переключением режима релевантности физического контекста, выламывается также и из контекста смыслового, заставляя пересматривать «границы рутинного мира». Взрыв в метро – тем более шокирующее происшествие, чем рутиннее наши обычные поездки этим видом транспорта.

Наконец, гомологичны понятия «фрейм» и «физический контекст». Первое выполняет по отношению к значению события ту же функцию, что второе – по отношению к его пространственно-временному свершению. Слова «сцена», «экран», «улица», «дорога» указывают одновременно на некоторые «места», где разворачиваются те или иные события, и на «фреймы», в которых эти события конвенционально интерпретируются.

Обнаружение гомологий открывает такую область анализа повседневных событий, в которой семиотическая логика и логика материального переплетаются. Повседневность оказывается «миром собранных форм», где материальное и нематериальное образуют весьма причудливые комбинации. Здесь социальная реальность приобретает сходство с поэтическим сообщением.

Отличительная черта поэтического сообщения – *небезразличие материальных компонентов знаков к их значению*. Рифма, например, укрепляет созвучием взаимоотношения двух связанных значениями слов. Поль Валери в своем «Курсе поэтики» отмечает: «Устройство поэзии загадочно... Странно, что дискурс должен одновременно подчиняться двум несовместимым условиям – условиям, предполагающим длительную и повторяющуюся связь между ритмом и синтаксисом, между *звуком* и *смыслом*...» [28, 318]. В поэзии, вторит ему У. Эко: «...весь физический состав означающих, облеченный в определенные последовательности и отношения, претворяется в ритм, далеко не безразличный к значениям: когда я, описывая какое-то шествие, прибегаю к анафоре, и говорю: «Идут всадники, идут пешие воины, идут знаменосцы», идеи и означающие, образуя параллельные ряды, складываются в гомологическую структуру, соответствующую порядку прохождения участников шествия» [29, 81].

Сходным образом, Р. Якобсон, анализируя лозунг предвыборной кампании генерала Эйзенхауэра, – «I like Ike» – показывает, как ритм фразы, относящийся, на первый взгляд, к области чисто материальных свойств, оказывается смыслопорождающим аспектом сообщения [30]. Гомологичность материальных и знаковых компонентов поэтического сообщения обусловлена двойной сегментацией – на синтаксическое членение накладывается членение ритмическое, организованное при помощи «регуляризации просодических единиц» [31].

Таким образом, поэтическое сообщение являет собой впечатляющий пример единства знакового и незнакового. По выражению Э. Кассирера: «Поэзия пишется образами, звуками и ритмами, которые сливаются в неделимое целое» [32,608].

14. Наука о повседневности и «поэтика социального»

Стоит признаться: утверждение гомологичности знакового и незнакового в повседневном событии никак не следует из анализа самих событий. Напротив, это утверждение априорно, оно составляет аксиоматику предложенной здесь морфологии события. Не случайно, мы начали анализ события обыденного жеста с вопроса «как физические условия его совершения (скоротечность пересечения манипулятивной и перцептивной зон, наличие нередуцируемой дистанции) связаны с содержательными характеристиками (безадресностью, имперсональностью жеста)?». Однако анализ повседневных событий может быть организован принципиально иначе.

Например, последовательный семиотический подход редуцировал бы материальную основу событийности, представив все наблюдаемое в повседневности по аналогии с событиями, разыгрываемыми на театральной сцене. *Театральная метафора* (предложенная в ранней, социально-драматургической работе И. Гофмана [33]) – это, пожалуй, наиболее ощутимый симптом дематериализации повседневного мира в социальной теории.

Другой яркий пример того же типа анализа – *шахматная метафора*. Соблазн уподобить события «ходам», встроенным в «комбинации», реализующиеся на том или ином участке «доски», оказывается исключительно силен при построении теоретического описания событийности. Действительно, трудно не поддаваться заманчивой идее формализации наблюдаемых событий (à la «теория игр»). Но если для событий неповседневных (например, политических, а в особенности – геополитических) ограниченность подобного рассмотрения не столь очевидна, то попытки обнаружения формального кода повседневного мира напоминают патологическую «дереализацию повседневности», подобную той, которую переживает герой В. Набокова, шахматист Лужин, наблюдающий события своей жизни по аналогии с ходами шахматной партии.

Выбранная нами метафора «поэтики социального» противостоит семиотической установке театральной и шахматной метафоры. «Поэтическая» аналогия опирается на интуицию повседневного мира, как мира собранного, сконструированного, наполненного предметами и потому неизбежно материального – материальность пронизывает повседневные взаимодействия, препятствуя их растворению в «чистых» знаковых универсумах.

Эта интуиция обнаруживает себя сегодня как в работах социологов, стремящихся переписать предмет социального исследования, включив в него игнорируемую ранее объектность (см. цитируемые здесь работы Б. Латура), так и в трудах ведущих семиологов. Последнее кажется довольно странным – материальность повседневного мира, совокупность его незнаковых элементов традиционно относятся к экстрасемиологическим факторам, не «схватываемым» семиотической аналитикой или остающимся на периферии исследовательского интереса. Тем не менее, интерес к «...конкретным обстоятельствам коммуникации, нарушающим жизнь знаков и выпадающим в нерастворимый осадок семиотического исследования» не ослабевает. Вот что замечает по этому поводу У. Эко: «Непреложная реальность конкретных коммуникативных обстоятельств решающим образом влияет на семиотический универсум культурных конвенций, она укореняет в повседневной жизни сугубо теоретический мир абстрактных кодов и сообщений, подпитывая холодную отстраненность и самодостаточность семиотических смыслов жизненными соками природы, общества, истории...» [34, 71-72]. По мнению Эко не произвол наблюдателя, и не самореферентный процесс означивания событий, а «...реальное положение вещей заставляет предпочесть тот или иной код» в интерпретации повседневности [34]. (Причем, «положение вещей» здесь также не стоит понимать только метафорически).

Предложенная в настоящей работе морфология повседневного события, по сути, ограничивается анализом его логической конструкции. Нас больше интересовало строение событий, организация их материальных и знаковых оснований, нежели то, как события сцепляются между собой в фигурации, «растягиваются» в пространстве и времени, теряя непосредственную наблюдаемость. Этот переход – от морфологии события к *аналитике событийности* – необходим, но он требует отдельного пристального рассмотрения. Попробуем указать лишь на один из возможных путей такого перехода.

Что может противопоставить «поэтическая» метафорика события многочисленным «игровым» и театральным аналогиям в анализе повседневности? Взамен строгой красоты

шахматных комбинаций и слаженности сценических постановок она предлагает крайне двусмысленное и неопределенное понятие *ритма*. Ритмы, по определению А. Лефевра, – это координаты, в которых оформляется опыт повседневной жизни [35,219]. Именно идея ритма могла бы стать аналитическим инструментом, способным выявить гомологию материального и знакового в событийности повседневного мира.

Говоря о специфической интонации, которую сообщают событию маркеры фигуративности, мы прибегаем к идее нарушения ритма. Жест Софи Лорен чрезмерно экспансивен, жест молодого учителя гипертрофирован, жест пассажира катера недвусмысленно опознается как пародия на «настоящее» приветствие. Экспансивность, гипертрофированность, пародийность – все это характеристики аритмичности.

Точно так же мы говорим о нарушении ритма в случаях неожиданного переключения режима релевантности физического контекста в происшествии. Упорядоченность и предсказуемость событийности нарушается неожиданно совершающимся событием, «уплотняющим» материальность физического контекста. Таким образом, ритм оказывается характеристикой отношения элементов логической конструкции события и, в то же время, характеристикой его протекания в пространстве и времени. То, что верно для описания логической конструкции события, можно экстраполировать и на событийные единства – фигурации, которые в данной метафорике оказываются единствами *композиционными*.

Ритм-анализ фигураций повседневных событий – регулярных и нерегулярных, повторяющихся и исключительных, обыденных и эксклавных – помогает заново проблематизировать понятие «рутины». Во-первых, рутина раскрывается через отношение событий между собой («каждодневная утренняя зарядка», «неизменный кофе», «завтрак», «просмотр газет», «проверка электронной почты» связаны в последовательность многократным повторением так, что одно из этих событий индуцирует другое). Во-вторых, через их связь с физическим контекстом (о релевантности физического контекста как величине обратно пропорциональной степени рутинности мы писали выше). В первом случае мы говорим о *размеренности* событийной цепочки – события плотно пригнаны друг к другу, тесно связаны между собой и потому предсказуемы. Таковы повседневные ритуалы (например, ежевечерний просмотр телесериала). Во втором случае мы указываем на *разреженность* событийности – в часто повторяемых, отлаженных, предсказуемых событиях объекты практически незаметны, релевантность физического контекста для них ничтожно мала. То, что рутинные цепочки событий характеризуются размеренностью («серийностью», по выражению Э. Гидденса) и, одновременно, разреженностью – разуплотнением физических обстоятельств – возвращает нас к идее гомологичности, но уже не на уровне морфологии отдельного события, а на уровне анализа их связи в композиции. Впрочем, это предмет будущего рассмотрения.

Література

1. Ашкерев А.Ю. Между живым прошлым и ускользающей Современностью // Социологическое обозрение.- 2003. - Т.3. - № 4.
2. Уорнер У. Живые и мертвые. М.: Университетская книга, 2000.
3. Зиммель Г. Рама картины. Эстетический опыт. // Simmel G. Der Bildrahmen. Ein ästhetischer Versuch // Georg Simmel Gesamtausgabe. Bd. 7. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. S. 101-108.
4. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / Под ред. Г.С. Батыгина и Л.А. Козловой; вступ. статья Г.С. Батыгина.- М.: Институт социологии РАН, 2003.
5. Шюц А. О множественности реальностей // Социологическое обозрение.- 2003. - Том 3. - № 2.
6. Gurwitsch A. The field of consciousness. - Pittsburgh: Duquesne University Press, 1964.
7. Джемс У. Психология.- М.: Педагогика, 1991. - С. 56-57.
8. Филиппов А.Ф. К теории социальных событий // Логос.- 2004. - №5 (44).
9. Mead G.H. The Philosophy of the present. - Chicago, 1987.
10. Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии, эпистемологии [пер. с англ.]. - М.: Смысл, 2000. - С. 213.
11. Берн Э. Игры, в которые играют люди [пер. с англ. под ред. М.С. Мацковского]. - М.: Университетская книга, 1997.
12. Пирс Ч. Начала прагматизма [пер. с англ. В.В. Кирющенко, М.В. Колопотина]. - СПб.: Алетей, 2000. - С. 222.

13. Моррис Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика. - М.: Академический проект, 2001.
14. Beare W. The Roman Stage. - London: Methuen & Co, 1964. - P. 238.
15. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию.- СПб.: Петрополис, 1998. - С. 125.
16. Bateson G. The message «This Is Play» // Group process / Ed. by B. Schaffner. - New York., 1955.
17. Делез Ж. Логика смысла. – М., 1998.
18. Latour B. On interobjectivity // Mind, Culture, and Activity: An International Journal. - 1996. - Vol. 3. - № 4.
19. Latour B. Trains of thought: Piaget, formalism and the fifth dimension // Common knowledge. - 1997. - № 6/3.
20. Latour B. Where are the missing masses? Sociology of a few mundane artifacts // Wiebe Bijker and John Law (eds.). Shaping Technology / Building Society. Studies in Sociotechnical Change. - Cambridge/Mass.: MIT Press. 1992.
21. Нейссер У. Познание и реальность. - М.: Прогресс, 1981.
22. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. - М.: Политиздат, 1975.
23. Гадамер Г., Искусство и подражание // Гадамер Г. Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991.
24. Law J. On the methods of long distance control: vessels, navigation and the rout to India // Power, Action and belief: A new Sociology of Knowledge? / Ed. by J. Law. - London: Routledge and Kegan Pol, 1986.
25. Зиммель Г. Приключение / Пер. с нем. А.М. Руткевича // Зиммель Г. Избранное. - Т.2. Созерцание жизни. - М.: Юрист, 1996.
26. Вахштайн В.С. Возвращение материального. «Пространства», «сети», «потoki» в акторно-сетевой теории // Социологическое обозрение. - 2004. Т.3. - №4.- [Электронный ресурс. Режим доступа: www.sociologica.ru/articles.html].
27. Рикер П. Память, история, забвение [пер. с франц. И.И. Блауберг]. - М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004.
28. Koestler A. The act of creation. - N.Y.: 1967. - P. 318.
29. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. - СПб.: Петрополис, 1998.
30. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм «за» и «против». - М., 1971.
31. Руднев В.П. Строфика и метрика: проблема функционального изоморфизма // Weiner slawistishee Almanah. – 1985. - В. 17.
32. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Под ред. С.Я. Левита. - М.: Гардарики, 1998.
33. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни [пер. с англ. и вступ. статья А.Д. Ковалева]. - М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000.
34. Эко У. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. - СПб.: Петрополис, 1998.
35. Lefebvre H. Writings on Cities // trans. and ed. E. Kofman and E. Lebas. - Oxford, 1996. - P. 219.

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В АНАЛІТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ ВИВЧЕННЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Герман М. Г.

аспірант

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У науковій розвідці розглядаються теорії соціального капіталу в аналітичній перспективі євроінтеграційних процесів. Аналізується методологічна та концептуальна складова потенційних напрямків євроінтеграційних студій, які можуть бути реалізовані за допомогою концепцій соціального капіталу. Особлива увага приділено встановленню зв'язків між концепціями соціального капіталу та сучасними теоріями європейської інтеграції.

В научной разведке рассматриваются теории социального капитала в аналитической перспективе евроинтеграционных процессов. Анализируется методологическая и концептуальная составляющая потенциальных направлений евроинтеграционных исследований, которые могут быть реализованы с помощью концепций социального капитала. Особое внимание уделено установлению связей между концепциями социального капитала и современными теориями европейской интеграции.

The scientific exploration deals with theories of social capital in the analytical perspective of European integration processes. Analyzed the methodological and conceptual component of the potential areas of European studies, which may be implemented using the concepts of social capital. Particular attention is paid to the relationships between the concepts of social capital and modern theories of European integration.

Ключові слова: соціальний капітал, євроінтеграційні процеси, інституційний дизайн громадянського суспільства

Ефективне і коректне використання теорій соціального капіталу у політологічних студіях є питанням доволі дискусійним. Воно насамперед пов'язане із природою соціального капіталу як концепту і феномену, а також із сучасними трансформаційними процесами, які відбуваються у перехідних суспільствах. Нерідко вчені намагаються пов'язати цей модерний науковий напрям із іншими політико-соціальними процесами, без чіткої адаптації методик виміру соціального капіталу до умов перехідних суспільств. Це означає, що наукові розвідки в даній сфері іноді проводяться без належної операціоналізації понять і без осмислення нюансів використання західних методик аналізу соціального капіталу (навіть той факт, що дуже важко знайти визнану науковим співтовариством дефініцію соціальному капіталу свідчить про актуальність цього питання). Науковці беруться за доволі складні дослідження, які в переважній більшості випадків, ставлять перед собою дуже широкі пізнавальні цілі.

Все це в кінцевому підсумку, призводить до консолідації цілої низки критичних зауважень до концепцій соціального капіталу і навіть спотворює наукове уявлення суспільствознавців про реальні можливості використання теорій соціального капіталу під час аналізу суспільно-політичних процесів. Не дарма відомий критик теорії соціального капіталу Стівен Дурлауф зауважує, що спроби показати емпіричну значущість терміну „соціальний капітал” страждають серйозними проблемами ідентифікації. Звідси витікає висновок, що хоча на рівні „чистої” описової теорії концепція соціального капіталу виглядає багатообіцяючою, емпіричні спроби показати важливість соціального капіталу в основному невдалі [3]. Тому, С. Дурлауф вважає, що емпіричному аналізу соціального капіталу потрібно відійти від грандіозних цілей і сфокусуватися на скромніших, але потенційно важливіших напрямках у вивченні соціологічних складових поведінки людей. Для реалізації цієї мети вважаємо доцільним спиратись на висновках як українських, так і західних політологів у даній науковій площині. Окрім праць класиків теорій соціального капіталу (П.Бурдьє, Ф.Фукуяма, Р.Патнам, Д.Коулман), ця наукова розвідка враховує і концептуальні позиції представників модерних теорій європейської інтеграції (Н.Нугент, Т.Ріссе). З цих мотивів, для недопущення надмірної генералізації наукового поля дослідження, **метою** нашої наукової розвідки є теоретичне окреслення аналітичної перспективи використання концепцій соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів.

Розпочнемо з розгляду еволюції теорій соціального капіталу. Насамперед зазначаємо, що одним з авторів теорій соціального капіталу в їх класичному вигляді вважається французький соціолог П'єр Бурдьє. У статті „Форми капіталу”, яка побачила світ у 1983 р., П.Бурдьє виділяє три основні форми капіталу: економічний капітал, культурний капітал та соціальний капітал. Вчений вважає, що соціальний капітал є „сукупністю реальних чи

потенційних ресурсів, які пов'язані з володінням стійкою мережею більш-менш інституціалізованих взаємин знайомств та визнання – іншими словами, з членством у групі” [1, 66]. Інший відомий теоретик соціального капіталу, Джеймс Коулман зазначає, що соціальний капітал впливає на формування економічно розвиненого суспільства. Науковець виділяє декілька індикаторів рівня розвитку соціального капіталу: довіра до людей, задоволення життям, широка соціальна ідентифікація індивіда та стабільна циркуляція кадрів у соціальних організаціях [4]. Якщо П.Бурдьє визначав соціальний капітал з точки зору суспільної взаємодії, наголошуючи на його індивідуальних характеристиках, то Д.Коулман розвинув закономірність залежності індивідуального соціального капіталу від задоволення суспільних потреб. Послідовники Д.Коулмана розглядають соціальний капітал як атрибут індивіда, що дає йому серйозні переваги в досягненні життєвих цілей, захисті майна, доступі до інформації.

Іншим представником теорії соціального капіталу є Френсіс Фукуяма. У його працях поняття соціальний капітал обмежується рівнем міжособистісної та інституційної довіри. Вчений вважає, що соціальний капітал – це неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей [6, 3]. Ставлячи перед собою завдання виявити основну детермінанту ефективності функціонування політичних та економічних інститутів, Ф.Фукуяма констатує, що не ринкові принципи та закони і навіть не традиції, а рівень довіри, який простежується у суспільстві, впливає на функціонування інституційного дизайну громадянського суспільства.

На відміну від П.Бурдьє та Д.Коулмана, які використовували у наукових пошуках якісні методи дослідження, Роберт Патнам, професор Гарвардського університету, запропонував чіткі індикатори виміру соціального капіталу. У праці „Гра у кеглі на одинці: крах і відродження американського суспільства” [10] дослідник використовує трьохфазову модель соціального капіталу, яка складається з норм взаємин, довіри та соціальних мереж. Р.Патнам вимірює соціальний капітал за допомогою індивідуальних індикаторів, таких як інтенсивність і сила контактів між індивідами, членство у суспільних об'єднаннях, електоральна активність, задоволеність взаєминами між людьми, дотримання норм взаємності, відчуття безпеки, довіра до сусідів і соціальних інститутів.

Р.Патнам зазначає, що французький мислитель Алексіс де Токвіль мав рацію коли говорив про громадянське суспільство як про суспільство „цілком зрозумілого егоїзму”, оскільки у громадянському суспільстві із розвиненими соціальними інститутами егоїзм є раціональним та освіченим, тобто враховує інтереси та потреби інших людей [5, 110]. З цих міркувань, Р.Патнам звертається до праць Е.Дюркгейма та описує соціальну толерантність і солідарність як передумови становлення інститутів громадянського суспільства. На думку американського вченого, толерантність спирається на соціальну довіру. Розвиваючи деякі думки Ф.Фукуями, Р.Патнам зазначає наступне: „Структура довіри спонукає громадянське суспільство подолати те, що економісти називають опортунізмом, за якого спільні інтереси залишаються нереалізованими” [5, 112]. Варто зазначити, що Р.Патнам не вважав соціальний капітал універсальним методом розв'язання суспільних проблем. Інвестування у соціальний капітал не являє собою певну альтернативу, а скоріше складову частину загальної політики розвитку економічного сектору та людського капіталу.

В цілому, в рамках теорій соціального капіталу сформувалися три методологічні підходи:

1. Мережевий підхід (П.Бурдьє, Д.Коулман), який розглядає різноманітні соціальні мережі та відповідні ресурси соціальних агентів.

2. Ціннісний підхід (Ф.Фукуяма), який концентрує увагу на ціннісних орієнтаціях та культурних традиціях як передумовах формування ефективної політичної системи.

3. Інституційний підхід (Р.Патнам), який розглядає феномен соціального капіталу з точки зору ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства.

Розглянуті підходи звертають увагу дослідників на різних аспектах соціального капіталу суспільства, проте всі вони можуть бути синтезовані до твердження, що соціальний капітал – це певний ресурс, який формується у соціальних мережах, нормах взаємодії і довіри, визначаючи соціально-політичну згуртованість населення певної країни.

Чи пов'язаний соціальний капітал із сучасними євроінтеграційними процесами? Яким чином можна використовувати теорії соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів? В нашому випадку, відповідь на ці запитання здається зрозумілою апріорі, оскільки вивчення таких аспектів соціального розвитку як довіра населення до органів влади, участь у діяльності неурядових організацій та форми соціальної згуртованості є важливими вимірами процесів європейської інтеграції в широкому розумінні слова. Теоретично, для дослідження соціально-політичних нюансів інтеграційних процесів існує можливість побудови моделі

соціальної згуртованості суспільств за допомогою теорій соціального капіталу. Також видається можливою побудова різноманітних градацій ступеня розвитку демократії з використанням середніх показників соціальної довіри та політичної участі. Іншими словами, концепції соціального капіталу є альтернативними методологічними інструментаріями аналізу євроінтеграційних процесів, які складають певну „парадигмальну конкуренцію” класичним інституційним підходам. В даному випадку, теорії соціального капіталу розв’язують політологічну проблему „фіксації держав”, яку відзначали класики європейського функціоналізму, котра полягає в існуванні сталих державних форм поза залежністю від тих функцій, що вони повинні виконувати.

Соціальний капітал може слугувати певним критерієм ефективності інтеграційних процесів. Окрім суто економічних та правових стандартів, які дуже часто представляють „штучний камуфляж” політичної системи, соціальний капітал, у розумінні індивідуальної та групової довіри, згуртованості нації та толерантності, є індикатором, який не залежить від зовнішньо формального набору юридичних норм та правових принципів. Останні можуть бути присутні в певному суспільстві, але реально не здійснювати жодного впливу на суспільно-політичне життя країни. Так, у деяких постсоціалістичних суспільствах мережа соціальних інститутів характеризується відсутністю чіткості визначення функціональних цілей і завдань. В інституційному дизайні громадянського суспільства та політичної системи в цілому важко окреслити, яка з структур відповідає за той чи інший вид діяльності. Громадяни не знають, до якої інституції треба звертатися, волонтером якого елемента громадянського суспільства їм варто стати. Наприклад, у сучасній Румунії, у ході адаптації до комунітарних стандартів, нові інститути створюються з особливою легкістю, принаймні з точки зору їх юридичного оформлення, проте старі інститути, які також виконують подібні функції, з політичного простору не зникають. Співіснування паралельних мереж інститутів призводять до того, що у Румунії, за європейськими мірками небагатій країні, соціальні спільноти використовують забагато ресурсів (в т. ч. фінансових) на їх утримання. Іноді інститути створені державою, або представниками громадянського суспільства мають зовсім інші цілі та завдання, ніж ті, які офіційно оголошуються. Так, до 2007 року, під тиском необхідності вступу до ЄС, у Румунії була створена Національна Антикорупційна Палата, незважаючи на те, що вже існувала Генеральна Палата, яка ставила перед собою подібні цілі. Більше того, також функціонував за бюджетні кошти Антикорупційний Департамент, який негативно сприймався суспільством [8, 10]. З цих причин, функціонування неузгодженого набору інститутів потребує значних соціальних та фінансових витрат, в силу того, що його структурні компоненти іноді не відповідають суспільним потребам.

Важливими є наступні питання: Чи можна проаналізувати згадані процеси лише за допомогою класичних інституційних підходів, які дуже часто враховують лише формальні характеристики політичних змін, або структурно-функціональні параметри системи політичних інститутів? Чи є повноцінним наукове уявлення про природу євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств без врахування ставлення громадської думки до інститутів третього сектору, або до демократії як системи політичних відносин? Зазначимо, що всі ці аспекти політичного життя суспільства досліджуються за допомогою теорій соціального капіталу. Наша констатація спирається і на деяких успішних дослідницьких прикладах використання соціального капіталу як теоретичної моделі, серед яких праця американського науковця Роберта Патнама – „Творення демократії...” [5]. Аналізуючи адміністративну реформу в Італії, він помітив, що її наслідки на півночі та півдні дуже відрізняються. На півночі реформа пройшла вдало й ефективно, а на півдні виникли значні труднощі. Р.Патнам пояснював це явище за допомогою різниці в рівні соціального капіталу. На півночі існували стабільні громадські традиції, а неурядові організації підтримували загальний курс на реформування. На півдні Італії громадяни були схильні менше довіряти один одному та покладалися на кланові неформальні зв’язки, факт, який був названий П’єром Бурдьє „негативним соціальним капіталом”. Іншими словами, в аналітичній перспективі європейських студій, соціальний капітал є певним неформальним критерієм та важливим індикатором інтеграційних процесів. Наші аргументи на користь соціального капіталу як теоретичної бази дослідження євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств повинні також врахувати можливість порівняльного аналізу політичних систем та розширення предмету дослідження від поведінки людей на індивідуальному рівні до підсумовування результатів на рівні регіонів та групи країн.

Аналітична перспектива, яка відкривається в результаті даного методологічного синтезу є багатообіцяючою. Зазначимо, що в деяких наукових розвідках демонструється, що форми дослідницького використання теорій соціального капіталу у світовій порівняльній перспективі

мають ефективно розроблятися та вдосконалюватися. Так, російський дослідник М.Грейбіл описує відомий у західних наукових колах експеримент, проведений економістами С.Кнаком та П.Кефером, який полягає у тому, що велика кількість гаманців з 50 доларами США були спеціально „втрачені” у цілому ряді великих міст світу. Частка повернутих власникам „втрачених” гаманців у кожній країні тісно корелювала з показником довіри, тобто в країнах, де рівень взаємної довіри високий, люди дійсно дбають про якість соціальних відносин та повертають втрачені речі. Цікаво, що поправка на рівень доходу на душу населення в країнах, де проходив експеримент, не понизила, а підвищила рівень кореляції двох показників, оскільки явного і однозначного зв'язку між рівнем доходу населення та поверненням речей не було знайдено. Таким чином, за умов відсутності ширшого і повнішого набору показників, як умовних індикаторів соціального капіталу, можна скористатися саме показником довіри [2, 55]. В контексті європейських студій, цей показник є важливим показником ступеня консолідації демократії як одного з центральних критеріїв європейської інтеграції.

Окрім теоретико-методологічних міркувань, зауважимо, що аналітична перспектива дослідження євроінтеграційних процесів крізь призму соціального капіталу залежить і від встановлення чітких теоретичних зв'язків між підходами до вивчення євроінтеграції та концептуальними основами соціального капіталу. В цьому відношенні, існують деякі наукові напрацювання, проте, вдосконалення дослідницьких прийомів є справою майбутнього. В цілому, в ході аналізу євроінтеграційних процесів, існує необхідність розставлення певних методологічних акцентів. Наприклад, у поглядах Карла Дойча, представника комунікаційної теорії європейської інтеграції, розрізняємо істотне розходження між „юридичною державою” та „соціологічною нацією”. Інтеграція в його розумінні складається як з соціальних, так і з інституційних компонентів, і полягає у створенні в межах визначеної території „відчуття співтовариства”, а також потужних інститутів, як практичних інструментів, здатних забезпечити виникнення серед населення очікування мирних змін на перспективу [7, 135]. До певної міри, К.Дойч описував інтеграцію в термінах соціального капіталу, але сам не використовував цей термін.

Теорії соціального капіталу добре вписуються в аналітичні схеми сучасної європейської теорії політичних мереж, запропонованої Нейлом Нугентом [9] для дослідження трансформації процесу прийняття рішень у національних державах внаслідок інтеграційних процесів в Європі. В даному випадку, концепт соціального капіталу пропонує розроблену систему дослідження соціальних мереж, а також їх впливу на політичні процеси. Сам концепт спирається на мережевий підхід, який визнає комунікативну сутність інтеграційних процесів, їх неформальну сторону, а також відсутність державної ієрархічності, яка зникла в результаті стирання національних кордонів. З цієї точки зору, теорії соціального капіталу та політичних мереж є певними опонентами міжурядової концепції європейської інтеграції, дозволяючи детально проаналізувати євроінтеграційні процеси постсоціалістичних суспільств.

Іншим сучасним науковим напрямком євроінтеграційних студій є соціальний конструктивізм, який концентрує увагу на процесі формування європейської ідентичності та європейських цінностей, тобто тих передумов, які є необхідними для набуття повноцінного членства ЄС. В концептуальному плані, спорідненість між теоріями соціального капіталу та соціального конструктивізму є явною. Дослідник Т.Ріссе дуже влучно сформулював мету соціального конструктивізму – детальний аналіз європейської інтеграції на основі соціальної онтології, яка виходить з того, що особи не існують незалежно від соціального середовища та системи спільних цінностей [11, 48]. Соціальний конструктивізм звертається до делікатних складових інтеграції, таких як формування ідентичності, толерантність, соціальна мобілізація населення, а також проблеми розширення ЄС з соціальної точки зору. В цілому, дискусії з приводу когнітивних можливостей цієї теорії є доволі акцентованими в європейських наукових школах. Тому концепції соціального капіталу можуть сформувати цілісну методологічну систему дослідження спільних європейських цінностей, зокрема в тих країнах, які прагнуть стати членами ЄС, в тому числі України.

Якщо говорити про практичне використання теорій соціального капіталу у вивченні євроінтеграційних процесів, то вперше теоретики євроінтеграції звернули увагу на цей підхід після виходу 223 випуску студій „Євробарометр” (грудень 2004 р.) [12], реалізований за фінансовим сприянням Європейської Комісії. Цей випуск „Євробарометру” був присвячений соціальному капіталу як, поки що, неформальному критерію аналізу і оцінки розвитку демократії на європейському континенті. Досліджуючи соціальний капітал у країнах ЄС, експерти, які реалізували завдання „Євробарометру” охоплювали цим терміном широке коло явищ соціально-політичного та економічного характеру. До соціального капіталу вони

відносили задоволення рівнем життя, стан навколишнього середовища, індивідуальну фінансову ситуацію, сімейне життя, контактування із друзями та родичами, членство в організаціях громадянського суспільства, участь у політичних процесах тощо. Всі ці індикатори соціального капіталу розглядалися вченими в порівняльній перспективі, формуючи, таким чином, певну градацію, із врахуванням середнього рівня різноманітних показників по всьому ЄС. Незважаючи на певний методологічний плюралізм, в рамках якого дослідники намагалися врахувати і виміряти всі можливі соціальні аспекти європейської інтеграції, без адекватного аналізу кореляції між обраними показниками, дослідження „Євробарометр” дало поштовх вдосконаленню методики виміру соціального капіталу. Відтоді, теорії соціального капіталу відкривають цікаві наукові горизонти перед дослідниками євроінтеграційних процесів. Йдеться про альтернативний погляд на процеси об'єднання Європи, який належно вписується в загальну систему модерних підходів до дослідження інтеграції. З цих міркувань, вважаємо, що саме в напрямку розвитку євроінтеграційних студій приховується змістовна пізнавальна перспектива теорій соціального капіталу, яка потребуватиме дослідних зусиль саме представників політичних наук.

Таким чином, теорії соціального капіталу являють собою сучасний інструментарій вивчення суспільно-політичних процесів. Незважаючи на деяку термінологічну нечіткість, сам концепт соціального капіталу відкриває перед дослідниками вагомі наукові перспективи. І це тому, що соціальний капітал як підхід знаходиться на стадії кристалізації методологічної основи. Складаючись із різних наукових напрямків, теорії соціального капіталу дозволяють проаналізувати форми і наслідки соціальних відносин, довіру до органів влади та до неполітичних інститутів, соціальні мережі та якість життя. При цьому, теоретики соціального капіталу пропонують різні ракурси аналізу впливу соціального капіталу на суспільний розвиток. Будучи неформальною, позаінституційною ознакою розвиненого суспільства, соціальний капітал, разом з тим, може бути включений і в інституційний аналіз, факт, який був продемонстрований Р.Патнамом. В цілому, з точки зору євроінтеграційних студій, теорії соціального капіталу представляють неабиякий науковий інтерес.

Література

1. Бурдьє П. Форми капітала / П. Бурдьє // Економічна соціологія. – Том 6. – 2005. – № 3. – С. 60 - 74.
2. Грейбіл М. Соціальний і людський капітал як фактори благосостояння і розвитку: дис. на соискание ученой степени кандидата экономических наук / М. Грейбіл. – М., 2003. – 144 с.
3. Дурлауф С. Емпірика соціального капітала: кілька скептичних думок / С. Дурлауф / Офіційний сайт Світового Банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://lnweb18.worldbank.org/essd/sdvext.nsf/62ByDocName/TheEmpiricsofSocialCapitalSomeSkepticalThoughts/\\$FILE/Durlauf2.pdf](http://lnweb18.worldbank.org/essd/sdvext.nsf/62ByDocName/TheEmpiricsofSocialCapitalSomeSkepticalThoughts/$FILE/Durlauf2.pdf).
4. Коулман Д. Капітал соціальний і людський / Д. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 121-139.
5. Патнам Р. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Леонарді, Р. Нанетті; [переклад з англ. В. Ющенко]. – К.: Основи, 2001. – 302 с.
6. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // День. – 2006. – 17 жовтня. – №177. – С. 3.
7. Deutsch K. Political Community and the North Atlantic Area, in International Political Communities: An Anthology / K. Deutsch, S. Burrell, R. Kann, M. Lee, M. Lichterman, R. Lindgren. – Doubleday and Company, Garden City, New York, 1966. – P. 100-167.
8. Mihailescu I. Patologia instituțională a tranziției / I. Mihailescu // Sociologie Românească. – 2006. – Vol. IV. – nr. 4. – P. 5-13.
9. Nugent N. The Government and Politics of the European Union – London, MacMillan Press Ltd, 1999. – 567 p.
10. Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. – New York: S. Schuster, 2000. – 217 p.
11. Risse T. Social Constructivism and European Integration // Wiener. European Integration Theory. Oxford University Press, 2004. – P. 45-76.
12. Special Eurobarometer 223 / Wave 62.2 – TNS Opinion&Social. – 111 p.

РОЗВИТОК ФЕСТИВАЛЬНОГО РУХУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**Зубенко Д.В.***аспірантка кафедри політології, соціології та соціальної роботи
НТУУ «КПІ»*

У статті розкриваються особливості розвитку фестивального руху в сучасній Україні та обґрунтовується необхідність його наукового дослідження. Виділено основні позитивні та негативні риси сучасних фестивалів та можливі шляхи покращення ситуації. Простежено історичний розвиток фестивалів. Зроблено спробу окреслити організаційну структуру фестивалю та особливості її елементів. Особливий акцент зроблено на соціально значущих функціях фестивалю.

В статье раскрываются особенности развития фестивального движения в современной Украине и обосновывается необходимость его научного исследования. Выделены основные позитивные и негативные черты современных фестивалей и возможные пути улучшения ситуации. Прослежено историческое развитие фестивалей. Сделана попытка очертить организационную структуру фестиваля и особенности её элементов. Особый акцент сделан на социально значимых функциях фестиваля.

The article is devoted to features of development of the festival movement in contemporary Ukraine and the necessity of his scientific research. Author highlights the basic positive and negative features of modern festivals and possible ways of improving the situation. Also the historical development of festivals is traced. An attempt to outline the organizational structure of the festival and features of its elements is made. Special emphasis is placed on socially significant functions of the festival.

Ключові слова: фестиваль, фестивальний рух

Постановка проблеми. В культурному просторі сучасної України все більшого поширення набувають фестивалі – у найрізноманітніших формах і масштабах. Повсякденна практика показує, що цьому поняттю людина здатна надавати зовсім різного значення в залежності від індивідуальних інтересів, стилю життя та середовища спілкування. Однак зростання загальносоціального значення фестивального руху (що неминуче впливає з його поширення) породжує необхідність його наукового дослідження, визначення тенденцій розвитку та впровадження конструктивного підходу до організації. Складність дослідження обумовлена, по-перше, тематичною різноманітністю та кількістю фестивалів, по-друге, відсутністю їх загального документального обліку (оскільки не завжди фестивалі пов'язані з офіційними структурами), що залишає єдине постійне джерело – засоби масової інформації, по-третє – відносною новизною даного явища в сучасній Україні (період суттєвого зростання кількості фестивалів починається приблизно з здобуттям незалежності). Але актуальність його не викликає сумнівів, оскільки правильна організація фестивалів, в тому числі за державної підтримки, дає можливість використати їх значний потенціал для вирішення проблем міжкультурної комунікації, кризи духовних цінностей, естетичного виховання молоді, організації дозвілля тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження явища фестивалів, зокрема мистецьких, знаходимо у європейських дослідників – учасників проекту «Arts Festivals and European Public Culture» (L.Giorgi, M.Sassatelli, G.Delanty, J.Chalcraft) [7]. На просторі СНД тематика фестивалів висвітлюється у працях мистецтвознавців: А.Меньшиков [3], Г.Хрома [5], І.Сікорська [4], К.Давидовський [2]. І хоча ці дослідники у своїх напрацюваннях торкаються деяких аспектів соціального та культурного значення фестивального руху, дослідження цього явища з соціологічної точки зору на пострадянському просторі перебуває на початковому етапі. Припускаємо, що причиною цього є те, що привід розглядати фестивалі як соціальне (а не тільки мистецьке) явище з'явився не так давно: з появою та популяризацією різнопланових масштабних «open-air» фестивалів. Інформацію про подібні заходи надають ЗМІ культурного спрямування, причому в основному фактичну: аналітичний елемент містять поодинокі статті та інтерв'ю активістів фестивального руху.

Метою даної статті є висвітлення на основі наявних документальних даних та включеного спостереження основних особливостей розвитку фестивального руху в Україні в поточний період. Мета включає виконання наступних **завдань**:

- виділення загальних характеристик, позитивних і негативних рис фестивального руху в Україні на сучасному етапі та можливих шляхів вдосконалення ситуації, зокрема з використанням світового досвіду;

- спроба окреслити організаційну структуру фестивалю та особливості її елементів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття про фестиваль як масове свято, яке демонструє досягнення в галузі музики, театру, кіно, естради [2], концентруючись на мистецькій складовій, не охоплює всієї різноманітності сучасних фестивалів. Спробуємо пояснити явище фестивалю більш широко, виходячи з етимології слова та з огляду на сучасний контекст його застосування. Латинські поняття «feast» та «festival» спочатку були тотожними і означали буквально «свято». З часом «feast» закріпилося за релігійними святами, а «festival» набуло сучасного значення, зберігши обов'язковий елемент святковості та урочистості. Однак фестиваль відрізняється від свята як такого, по-перше обов'язковою присутністю тематики, і, по-друге, – наявністю певного суб'єкта-організатора, одного або декількох (якщо для свята підставою можуть бути традиції, пам'ятні дати і т.ін.). Отже, фестиваль можна визначити як організований захід з елементом святковості, що має визначену тематику (одну або декілька).

Історичні витоки сучасних фестивалів простежуються від самого зародження людської культури, у ритуальних та обрядових діях, святкових релігійних церемоніях, містеріях, карнавалах. З поступовим розділенням церковного та світського життя фестивалі наблизились до їх сучасного розуміння. Перші музичні фестивалі виникли в Англії у 18 ст. і були присвячені церковній музиці. З того часу фестивалі проводились у багатьох країнах центральної Європи, переважно в Німеччині. Але особливого розповсюдження вони набули в XX столітті, починаючи з 40-х років.

Довгий час фестивалі існували виключно як мистецьке явище, і соціальне значення їх, відповідно, визначалося значенням даного виду мистецтва. Тільки у XX столітті, а найбільше – в добу інформаційного суспільства стало можливим і необхідним вести мову про фестивалі як соціальне явище.

У СРСР перші музичні фестивалі влаштовувалися у 30-х рр. в Ленінграді. З кінця 50-х рр. вони набули великого поширення: були організовані фестивалі радянської музики Латвії, Литви та Естонії, «Закавказька весна», з 1962 р. - Всесоюзний фестиваль сучасної музики в м. Горькому, з 1964 р. - музичний фестиваль «Московські зірки» і «Російська зима» у Москві, «Білі ночі» в Ленінграді.

Велика Радянська Енциклопедія дає визначення музичного фестивалю як «...циклу концертів та вистав, об'єднаних спільною програмою, що відбуваються в особливо урочистих обставинах. Їх тривалість коливається від кількох днів до півроку, зміст також є різноманітним: монографічні присвячуються музиці певного композитора, тематичні – певному жанру, епосі чи стилістичному напрямку, виконавчої майстерності та ін.. Фестивалі організуються державною та місцевою владою, філармоніями та музичними товариствами, в капіталістичних країнах - також фірмами та приватними особами. Музичний фестиваль проводиться регулярно (щорічно, раз на 2-4 роки) або у зв'язку з будь-якими урочистими подіями. Влаштовуються зазвичай у містах, що славляться музичними традиціями, або пов'язані з життям і діяльністю великих музикантів» [1].

З 1947 р. проводиться Всесвітній фестиваль молоді і студентів - нерегулярний фестиваль лівих молодіжних організацій. Його організатори - Всесвітня федерація демократичної молоді та Міжнародний союз студентів. З 1947 фестивалі проходили під гаслом «За мир і дружбу», з 1968р. - під гаслом «За солідарність, мир і дружбу» (згодом - «За антиімперіалістичну солідарність, мир і дружбу»). У 1957 та 1985 рр. фестиваль проводиться в Москві. Цей масштабний захід, не пов'язаний з конкретною мистецькою тематикою, натомість мав величезне значення для розвитку міжкультурних взаємодій.

Активізація фестивального руху в Україні почалася приблизно із здобуттям незалежності: «Київ Музик Фест», що пройшов у 1990 р., вперше репрезентував українську музику як самостійне явище, вільне від панівних у ті часи ідеологічних настанов, а також відчинив двері композиторам української діаспори. Його концепцією (під девізом «Музика і Світ – Світ і Музика») стала презентація української музики у світовому контексті. В рамках фестивалю були започатковані творчі зустрічі, майстер-класи, круглі столи, лекції та семінари, що стали обов'язковими атрибутами у фестивальному житті. Поруч із Києвом як найбільшим культурним центром країни у фестивальному русі постали Львів (з 1995 р. фестиваль сучасної музики «Контрасти»); Одеса (фестиваль «Два дні і дві ночі нової музики»); Харків («Харківські асамблеї») [4].

Здобуття незалежності сприяло розширенню міжнародних контактів та принесенню закордонного досвіду проведення фестивалів до України. Разом з тим розширюється аудиторія фестивалів: окрім фестивалів класичної музики виникають розраховані на більш масову аудиторію – фестивалі-конкурси естрадного мистецтва («Червона рута», «Таврійські

ігри", "Перлини сезону"). Вони розширюють свою тематику, включаючи в неї окрім музики конкурси молодих театрів, художників, журналістів-початківців, гумор і сатиру. Г. Хрома наголошує, що «в атмосфері масового свята проходить процес соціалізації особистості (який починається інстинктивно й проходить стихійно), що впливає на формування смаків (музичних, естетичних і т. д.), допомагає прищепити та "закріпити" моральні цінності» [5].

Перші фестивалі-конкурси естрадного мистецтва в Україні поступово стали пов'язуватись із шоу-бізнесом - комерційною діяльністю в галузі різних видів мистецтва. Такі його ознаки як масовість та популярність неухильно зростають із розширенням аудиторії фестивалю. Зростання комерційної складової фестивалю частково спричиняється небажанням державних органів його фінансувати і може негативно позначитись на смисловій наповненості заходу. Нерідко фестивалем називається масштабний концерт з участю популярних виконавців (наприклад, «Чайка» у Києві), що проходить раз у певний період.

Останнє десятиріччя ознаменувалося зростанням на українському просторі літніх open-air фестивалів, які передбачають кількадедне проживання учасників на території, тим самим забезпечуючи максимальне включення їх у фестивальний простір («Підкамін'я», «Форт-місія», «Арт-Поле»).

Можемо виділити деякі обов'язкові складові будь-якого фестивалю. По-перше, (виходячи з його визначення) це смислова, тематична його складова (вид мистецтва, соціальна група, субкультура, продукт тощо), яка втілюється у презентаційній частині. По-друге, фестиваль має містити елемент святковості та урочистості, покликаний привернути увагу до тематики, підкреслити її значущість. По-третє, як уже було сказано, фестиваль повинен мати організовану структуру, координуючий апарат з кількох людей, з формально або неформально визначеними функціями. Також складовою фестивалю є матеріальна база, яка включає певний простір, де відбуваються фестивальні події, а також необхідні технічні засоби. В більшості випадків матеріальна база потребує залучення зацікавлених державних або недержавних структур, спонсорів.

Суб'єктами створення фестивалю виступають організатори, учасники презентаційної частини та глядацька аудиторія. Організатори є рушійною силою процесу, ставлячи певну мету проведення заходу: вона може складати цілу розгорнуту концепцію з наявністю соціально значущих перспектив (наприклад, розвиток екологічного мислення, реалізація творчого потенціалу людини), а може бути направлена на популяризацію певного напрямку, продукту або бренду чи просто на отримання прибутку. Учасники презентаційної частини та глядачі можуть виступати по чергово в обох ролях, що є звичайним для мистецьких фестивалів. Взагалі, кожна людина, що перебуває в фестивальному просторі, є певною мірою його творцем, активним чи пасивним учасником. Вся сукупність ролей, форм та ступенів включення людини до фестивальної діяльності (бездіяльність також є формою участі) створює неповторний культурний простір кожного фестивалю.

Різноманітність фестивалів ускладнює їх повну класифікацію, але можливо виділити найбільш поширені типи: за тематичною направленістю - мистецькі (музичні, кіно-, фото-, художні, театральні, літературні і т.ін.), фестивалі пам'яті, фестивалі, присвячені конкретному продукту (фестиваль пива) або професії (фестиваль кондитерів), універсальні (що включають багато напрямків мистецтва та різноманітну діяльність) тощо. Окремо можна відзначити фестивалі-конкурси (зокрема дитячі), що також відбуваються з різноманітних тематик. Останнім часом з'явилися навіть релігійні та наукові фестивалі (фестиваль Ісуса, фестиваль науки, фестиваль педагогічних ідей). За масштабом та географією виділяються регіональні, всеукраїнські, міжнародні фестивалі, що можуть відбуватися як в межах окремих населених пунктів, так і в багатьох одночасно або по черзі. Фестивалі можуть бути одноразовими або (що частіше) відбуватися циклічно раз на певний період, тривати від одного дня до кількох місяців.

Говорячи про значення фестивалів, не слід забувати, що воно залежить від багатьох факторів – тематики, початкових цілей організаторів, масштабів залученої аудиторії та висвітлення у ЗМІ. Проте можна припустити, що одну з своїх функцій – комунікативну – фестиваль виконує в будь-якому випадку: існує деяка група людей, залучена до його організації та участі, відбуваються події, пов'язані з його тематикою, фестивальний простір збирає різних, знайомих і незнайомих між собою людей. Великі міжнародні фестивалі, розраховані на представників багатьох різних вікових, етнічних, професійних груп, мають особливе значення в комунікаційному контексті, зокрема сприяють розвитку толерантності та знищенню стереотипів.

Як окремий вид комунікації можна виділити взаємодію артиста і глядача, що активно відбувається під час мистецьких фестивалів. Саме вони, на відміну від окремих концертів,

виставок, кінопоказів забезпечують можливість поєднання в єдиному просторі досить широкої та різноманітної аудиторії і дають можливість їй долучитися до естетичної реальності, що створюється фестивалем, сприйняти та оцінити твори мистецтва, запропоновані в презентаційній частині, а в деяких випадках взяти участь у творчій діяльності. Таким чином фестиваль робить мистецтво доступнішим для широкого загалу.

Окрім комунікації між творцем і глядачем, фестивалі в значній мірі сприяють творчому спілкуванню в будь-яких проявах – від суперництва до співробітництва. За влучним висловом Г.Хромої, кожен фестиваль є потужним каталізатором креативного процесу [5]. Висловлюються нові ідеї, створюються нові спільні проекти, учасники фестивалів – митці, науковці, виробники певної продукції (в залежності від тематики) – отримують можливість обмінятися досвідом, підвищити власний професійний рівень і просто заявити про себе в межах зацікавленої (цільової) аудиторії.

Деякі мистецькі фестивалі включають у свою програму майстер-класи, що можна виділити як навчально-виховну функцію, яка має значення для розвитку творчого потенціалу особистості. Особливо актуальна ця тенденція з огляду на проблеми виховання та організації дозвілля молоді. Втім, для старшого покоління можливості відпочинку, альтернативного поширеному в нашому суспільстві (пасивному), є важливими не менше. Мається на увазі відпочинок у формі зміни діяльності зі звичної щоденної, обумовленої професійною приналежністю, на нову – творчу.

Можемо виділити рекреаційну функцію фестивалів, що полягає у створенні умов для проведення дозвілля, середовища святкового настрою: в цьому значення фестивалів частково збігається зі значенням будь-яких свят.

Ціннісна роль фестивалів проявляється найбільш у мистецьких, екологічних, етнічних фестивалях, спрямованих на широке коло глядача. Етнічні пропонують звернення до історії, традиційних цінностей (сім'ї, батьківщини, поваги до природи), міжетнічні – до вже згаданої вище толерантності. Є фестивалі, що звертаються безпосередньо до загальнолюдських цінностей («Фестиваль ДоброТи»), а більшість масштабних заходів з насиченою мистецькою програмою включають їх у свою концепцію.

Все більше фестивалів включають у свою концепцію поширення екологічного мислення (ідеї збереження природних ресурсів, захисту природного середовища від забруднення), а також пропагують здоровий спосіб життя – фізичну активність, відмову від шкідливих звичок, здорове харчування. Можна сказати, що в тематиці великих фестивалів віддзеркалюються нагальні глобальні проблеми людства.

Займаючи все вагомніше місце в інформаційному просторі суспільства, фестивалі неминуче починають впливати на суспільну думку, настрої, менталітет в цілому. Використовувати цей вплив, як атомну енергію в мирних або військових цілях, можна в реалізації альтруїстичних або егоїстичних прагнень. Відповідно, в залежності від мети організаторів фестивалю та способу її реалізації значення його може містити позитивні і негативні сторони, а найчастіше – обидві. Окрім вищеперерахованих суспільно значущих функцій, нерідко мають місце наслідки прямо протилежні. Бажаний вектор розвитку фестивального руху в Україні – підсилення його позитивного значення, проте на даний момент з цим пов'язано безліч ускладнень.

Зібрання в одному просторі людей з різними переконаннями, етнічною, релігійною приналежністю може спричинити конфлікти. А враховуючи, що, на жаль, поки що не так багато фестивалів (і свят в цілому) в сучасній Україні обходяться без вживання алкоголю, підстави для непорозумінь та агресії зростають.

Мистецькі фестивалі можуть містити у своїй презентаційній частині твори сумнівної якості, натомість реклама заходу поширює уявлення про його престижність і залучає велику аудиторію з метою отримання прибутку. Сміслова наповненість подібних заходів турбує організаторів найменш: сприймаючи фестиваль як засіб збагачення, вони залишають поза увагою зміст та цінність того, що презентується.

Зворотній бік доступності мистецтва у його нарізноманітніших проявах – стимулювання того самого споживацького інстинкту, з яким це мистецтво покликане боротись. Поверхнево сприймаючи продукти музичної, художньої, театральної творчості, глядачі перетворюються на натовп, що прагне яскравого шоу, а не глибинних цінностей. В такому випадку фестивалі не залишають по собі жодних суттєвих змін, окрім зростання популярності спонсорів (часто – алкогольних або тютюнових брендів) та збагачення організаторів, - і, звичайно, ще більшого бажання «хліба і видовищ». Як масові явища фестивалі неминуче сприймають негативні аспекти масової культури, і для запобігання цьому необхідні великі зусилля організаторів, та насамперед – мета заходу, що відмінна від реклами та збагачення.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Дослідження фестивального руху має здійснюватись перш за все для того, щоб величезний його потенціал був використаний у справі вирішення соціальних проблем України та світу. В європейській країнах таке дослідження вже відбувається: проект «Euro-Festival: Arts Festivals and European Public Culture» передбачає дослідження найбільших художніх фестивалів світу в якості середовища транс-національної ідентифікації та демократичних дебатів [7]. Мета проекту – аналіз фестивалів (змішаних або з одного виду мистецтва) як об'єктів культурного вираження у відношенні до європейської ідентифікації через діяльність та європейської публічної сфери. В рамках проекту досліджуються фестивалі таких напрямків як міські змішані (різні види мистецтв), кіномистецтва, літератури та музики. Фестивалі розглядаються як приклади тих суспільних сфер, в яких підкреслюється перформативний вимір культури. Дослідження вивчає використання фестивалями естетичних форм для символізації, відображення та передачі соціального та політичного життя – з погляду різних учасників: творчих директорів, спонсорів, виступаючих митців та глядацької аудиторії [7]. Учасники проекту використовують різні методи дослідження, – історичний, опитування та інтерв'ю, фокус-групові дискусії, а також включене спостереження [6].

Втім, використання європейського досвіду в умовах української дійсності можливо лише частково, адже існує безліч проблем, пов'язаних з суто українською дійсністю – економічною, політичною ситуацією. Одна з таких проблем – недостатня увага державних органів до фестивального руху (як і до культурного життя в цілому). Аналізуючи перші фестивалі незалежної України – «Червона Рута» та «Перлини сезону», Г.Хрома зазначає, що незважаючи на те, що вони «отримали широку популярність і стали трохи не національними святами», фінансування їх державою в достатній мірі не проводилось, що сприяло необхідності шукати підтримки недержавних структур [5]. А звідси випливають вищезгадані проблеми заміни початкової ідеї розвитку мистецтва метою отримання прибутку. Іншою проблемою є менталітет, суттєво відмінний від європейського, в основі якого – тривала економічна невлаштованість. Однак менталітет складається з цінностей, а повернення духовних цінностей – одне з завдань, яке має включати в себе культурна політика: для його вирішення надзвичайно корисним є вивчення досвіду та перспектив проведення фестивалів та його використання.

Отже, зростання кількості та, відповідно, соціальної значущості фестивалів в сучасній Україні, з одного боку, розкриває широке поле для дослідження, з іншого боку, потребує конкретних конструктивних ідей, що мають стати результатом цього дослідження - і впровадження їх в практику організації фестивалів.

Література:

1. Большая советская энциклопедия. Гл. ред. О.Ю. Шмидт. [1-е изд.]. Т. 1-65. - СССР. М.: «Сов. энциклопедия».
2. Давидовський К.Ю. Соціокультурні виміри міжнародного фестивального руху: за результатами IV міжнародного музичного фестивалю «Віртуози планети». // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. Збірник наукових праць. Вип. XXVI, 2011. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Api/2011_26/33.pdf
3. Меньшиков А.. Фестиваль как социокультурный феномен современного театрального процесса : Дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.01 : Москва, 2004 253 с. РГБ ОД, 61:04-17/114.
4. Сікорська І. Здобутки та проблеми музичного життя України 90-х рр. XX ст. // Матеріали до українського мистецтвознавства. Збірник наукових праць. Випуск 3 за 2003 рік. – [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://etno.kyiv.uar.net/vyd/matmyst/2003/N3.htm>
5. Хрома Г. Деякі особливості сучасних молодіжних фестивалів. // Матеріали до українського мистецтвознавства. Збірник наукових праць. Вип. 3, 2003 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://etno.kyiv.uar.net/vyd/matmyst/2003/N3/Art40.htm>
6. Chalcraft J. Ethnographic Expectations: Working WOMAD. - Euro-Festival Newsletter #1 November 2008. – р.5-6. – [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.euro-festival.org/newsletter.html>
7. Euro-Festival Project: Arts Festivals and European Public Culture. – [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.euro-festival.org/>

УДК 316. 48

ІГРОМАНІЯ ТА КОМП'ЮТЕРОМАНІЯ ЯК ФОРМИ МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР І КОНФЛІКТИ ПОКОЛІНЬ (БАТЬКІВ І ДІТЕЙ)

Казаков В.С.

старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України

Шевель І. П.

кандидат соціологічних наук, заступник завідувача кафедри соціології

Київського національного університету культури і мистецтв

У роботі досліджуються види психологічної залежності (ігроманія, комп'ютероманія) і соціальні групи, що виникають на їх основі, а також сформувалися або формуються субкультури цих груп, які мають багато спільного між собою. Автор вважає, що надмірне захоплення іграми, роботою на комп'ютері та в Інтернеті створює умови для трансформації реальної поведінки індивіда у віртуальні вчинки в дійсній реальності, що представляють собою небезпеку, як для окремої людини, так і суспільства в цілому.

В работе исследуются виды психологической зависимости (игромания, компьютеромания) и социальные группы, возникающие на их основе, а также сформировавшиеся или формирующиеся субкультуры этих групп, которые имеют много общего между собой. Автор считает, что чрезмерное увлечение играми, работой на компьютере и в Интернете создает условия для трансформации реального поведения индивида в виртуальные поступки в действительной реальности, представляющие собой опасность, как для отдельного человека, так и общества в целом.

In an investigation of types of psychological addiction (gambling, kompyuteromaniya) and social groups that arise on their base, and formed or emerging subculture of these groups have much in common with each other. The author believes that the obsession with games, activities on the computer and the Internet creates the conditions for transformation of the real behavior of the individual in the virtual actions in actual reality, representing a danger for both the individual and society as a whole.

Ключові слова: конфлікт, субкультура, психологічна залежність, гра, «однорукий бандит», комп'ютер, Інтернет, ігромани, хакери, покоління М, ілюзія, віртуальна реальність

В сучасній науковій літературі доволі широко в різних варіантах використовують конфлікти поколінь і конфлікти між представниками різних культур, які відбувалися на всіх етапах розвитку людства. Але з другої половини ХХ-го століття їх значимість і **актуалізація** стали зростати, що проявилось, наприклад, в рухах "бітників", "хіпстерів", "хіпі", "сексуальної революції", індігенізації в країнах, що розвиваються, події 1968-го року під Францією і т.д. Ці феномени мали не просто соціокультурний характер, представляли собою боротьбу за владу чи зіткнення поколінь, а й були їх синтезом.

Деякі з даних явищ, створивши для суспільства і держави низку тимчасових, гострих і важко вирішуваних проблем, поступово стали втрачати свою значущість, трансформуватися в інші феномени, змінювати свою форму і зміст, наприклад, молодіжні рухи чи субкультури. Інші, представляючи собою раніше якесь відхилення від норм поведінки, моралі і культури, самі перетворилися в норму.

Разом з тим слід зазначити, що серед цих явищ є ряд таких, які мають високий ступінь стійкості, якими є самозбереження і виживання в несприятливому для них соціальному середовищі, тобто властивістю відтворення, більш того - розширеного відтворення. Ці явища охоплюють все більшу кількість країн і дедалі більшу частину їх населення. Однією з причин стійкості деяких з даних феноменів, включаючи молодіжні субкультури, є виникнення різного роду хворобливих залежностей. Вона буває хімічної (наркотичної - наркоманія, алкогольної - алкоголізм і т.д.) і нехімічної (ігровий - ігроманія, магазинної - шопоманія або оніоманія, комп'ютерної - комп'ютероманія і т.д.).

Метою статті є вивчення взаємозв'язку між суб'єктивним часом підлітка проведення за комп'ютером та його соціальною поведінкою, яка стає передумовою формування його життєвої позиції. Можна припустити, що особливості цієї поведінки певною мірою пов'язані з часом який займає підліток проводячи за комп'ютером.

Як видається рішення проблем ігроманії та комп'ютероманії, і як наслідок дослідження соціальних груп ігроманів, хакерів, покоління М (від Медіа - засоби зв'язку) і близьких їм є надзвичайно актуальним в існуючих умовах сучасної України. Дані феномени об'єднує не тільки те, що вони багато в чому виникають на основі нехімічної залежності, але і є

специфічною молодіжною субкультурою і своєрідним проявом конфлікту поколінь (батьків і дітей).

Ігроманія (гемблінг, китайський синдром, ігрова адикція, лудоманія) є психологічною залежністю. Всесвітньою організацією охорони здоров'я позначається терміном "патологічний гемблінг" в "класифікації психологічних розладів МК - 10". Як про значущої соціальної проблеми, про ігроманів заговорили в 60-х роках ХХ-го століття, хоча різні ігри (гравці) з'явилися і існували значно раніше, якщо не завжди. В даний час багатьма значеннями ігроманія характеризується як соціальна епідемія [1, 7].

Грати можна в карти, в казино, лотерею, грати можна на тоталізаторі, на біржі, на комп'ютері, на автоматах і т.д. Проте, групи грають у всіх перерахованих варіантах багато в чому, якщо не принципово, різні, як якісно, так і кількісно. Слід відзначити їх відносну латентність, тому що навіть в ході анонімних опитувань не кожен (в першу чергу сам собі, як і алкоголік), знаючи про негативне ставлення до ігор суспільства, свого начальства, друзів, родичів і про можливу своєю залежність, зафіксує факт своєї гри в що-небудь. Навіть граючи, наприклад, на автоматі, гравець сам себе може переконувати, що ось в такій формі "це не гра - ну зіграв один раз, ну кинув один раз 50 копійок - хіба це гра?" і т.д.

Цілком зрозуміло, що в казино грають люди заможні, які намагаються виглядати солідно і відповідно у віці. Неповнолітніх там немає. Як правило, останні грають на автоматах, особливо на тих, які розташовані поза ігрових залів і павільйонів, тобто на вулиці, в переходах і т.д., де вони знаходяться чи можуть знаходитися поза контролем з боку дорослих. Активно грає на автоматах і молодь старше 18 років. Як стверджує Т. Амвросимов "За статистикою, 75% жертв "одноруких бандитів" складають школярі та студенти" [2, 6]. У свою чергу І. Філіпенко пише: "фахівці стурбовані тим, що майже 5% підлітків проводять весь вільний час в ігрових та комп'ютерних клубах замість того, щоб займатися спортом, спілкуватися з друзями чи батьками" [3, 6]. Умови для такого час проведення цілком сприятливі. Наприклад, тільки в Києві "концентрація об'єктів грального бізнесу надзвичайно висока." [4, 4].

Підлітки не мають достатніх коштів ні на гру на автоматах, ні на задоволення деяких своїх дрібних потреб (морозиво, кока-кола, відвідування Макдональдс і т.д.), ілюзія ж можливого виграшу (як і бажання грати) і як наслідок можливості вирішення ряду проблем "тягне" їх грати, вони легко піддаються спокусі. Батьки або не схвалюють таку поведінку (не дають грошей) або забороняють його. Правда, деякі і не знають, і не здогадуються про таку пристрасть, яка виникла у їхніх дітей.

Однак, підлітки, незважаючи на заборони, йдуть грати (суперечать батькам, вступають з ними в конфлікт) і програють. Грають і більш старші їх за віком, хоча й розуміють, що можуть програти, це, як правило, і відбувається. У програвшого виникає пекуче бажання відігратися, думка про це буквально "точить" і нищить багатьох гравців, не відпускає їх, не дає ні їсти, ні спати. Часто, щоб реалізувати це своє бажання, вони займають гроші в борг (як алкоголіки) ... і знову програють. Щоб відігратися і віддати борги продають свої особисті речі (мобільні телефони, одяг і т.д.), потім для продажу виносять речі з будинку, починають красти. Виникає потенційний ланцюжок дій (схема, модель): гра - програш - позика - гра - програш - борг - продаж - гра - програш - борги - злочин. Звичайно, не для кожного цей ланцюжок перетворюється на реальність, але для кожного гравця вона великою мірою є вірогідною.

У багатьох підлітків цей ланцюжок дій при відсутності у них грошей може перерватися - "однорукий бандит" замінюється комп'ютером. Комп'ютероманія (покоління М, включаючи хакерів, фракерів, хактивістів і т.д.). Багато причин захоплення підлітками та молоддю в цілому комп'ютерними іграми, Інтернетом, мобільними телефонами (мобільним зв'язком) і т.д. багато в чому зрозумілі. Проте, на деяких з них потрібно зупинитися особливо.

По-перше, відсутність або нестача реального, «живого» (духовного) спілкування. У підлітка (молодої людини) немає або майже немає спільних проблем (інтересів, потреб, цілей) в сім'ї (не у всіх) з батьками, друзями (якщо вони є), зі своїм оточенням (школою, двором-вулицею, іншими дорослими) і навіть суспільством, як він його сприймає і ідентифікує. Якщо ж вони і є, то від рішення цих проблем (їх обговорення і т.д.) перераховані суб'єкти з різних причин усуваються. Підліток не "живе", а співіснує з батьками, сім'єю, остання як осередок суспільства, яка має виконувати функції виховання, соціалізації, де-факто їх не виконує або виконує не в належній мірі. Батьки і діти переставляють спільно проводити час, навіть обідають не за "одним столом", по-різному проводять вихідні та відзначають свята, дивляться різні передачі та програми телебачення, а значить - не обговорюють їх. Між ними відсутній спільна матеріально-практична діяльність, зникає необхідність у її організації та координації, управління і контроль. "Глава" сім'ї втрачає свій

авторитет ("Не вчіть мене жити - допоможіть матеріально"). Подібні процеси відбуваються і на інших рівнях спілкування. Одна з причин - батькам, родичам та іншим дорослим колись спілкуватися з підлітком, немає часу, у них свої турботи, проблеми, робота і т.д. Друзі - можуть не розуміти цих проблем, не оцінити їх значимості. Виникає якийсь розрив (конфлікт) між підлітком і батьками, сім'єю, соціальною групою (клас, школа і т.д.), оточенням і суспільством в цілому, що виявляється в не розумінні одне одного, своєрідному відчуження. Це - «догляд» (як специфічний за формою соціальний конфлікт) з родини, школи, вулиці (від друзів, дорослих), соціальної групи, суспільства, догляд як «втеча» (подібним же чином виникає наркоманія, бродяжництво, безпритульність, бездоглядність та т. д.), фізичний і духовний. Як наслідок у підлітка (особливо через нерозуміння) виникають проблеми з оточенням, він втрачає друзів, залишається на самоті, наодинці зі своїми турботами, замикається.

Але ці проблеми він може обговорити і вирішити в Інтернеті, саме там є варіанти знайти необхідних і нових друзів, просто співрозмовника, співчуття, схвалення, рада та іншу підтримку. З співрозмовником в Інтернеті можна говорити (і обговорювати) все і про все, а головне - викладати щось реальне, пекуче, що хвилює, турбує, не дає спати, то реальне, про що підліток боїться або не хоче говорити вголос зі своїми рідними, близькими, друзями, знайомими. Він сповідався, на анонімного співрозмовника, який його не знає і не побачить і якого він сам не знає і не побачить, з яким він спілкуватися не буде (можливо ніколи?). Крім того, проблему можна вирішити миттєво, "тут і зараз". Виникає ілюзія, що "віртуальний співрозмовник - ваш єдиний близька людина на Землі, а друзі й домочадці - всього лише випадкові попутники" [5, 22]. До того ж, цей співрозмовник не грюкне дверима, він не кричить, не розпускає руки, не з'ясовує стосунки, а якщо йде, то йде по-англійськи - тихо і безшумно [5, 22]. Співрозмовника не видно (наприклад, його не дратує міміка) і не чути, від нього немає неприємних і інших запахів, він у свою чергу не може зафіксувати розгубленість і збентеження підлітка. Якщо спілкування з ним стає небажаним, то його можна в будь-який момент перервати без всяких умов, зобов'язань. Спілкування відбувається тільки з тим, хто бажаний, до кого відчуваєш симпатію, з ким є духовна спільність, духовне єднання.

По-друге, відсутність спілкування, виникнення безлічі не розв'язуваних проблем можуть породжувати у підлітка якесь почуття і усвідомлення своєї ущербності, непотрібності. У нього з'являється образа і навіть злість. Але спілкування по Інтернету переконує і доводить йому самому, що він комусь потрібен, що він може домогтися визнання оточуючих. Це відбувається тому, що Інтернет віртуально усуває всякі соціальні відмінності, не життєві комплекси у дорослих і ще існуючі у підлітків, зрівнює всіх співрозмовників. Він допомагає віртуально здійснити нереалізовані бажання. Більше того, він надає реальну можливість віртуально змінити свій статус, створити міф про себе. Будь-який індивід в Інтернеті може віртуально здійснити чудове перетворення себе в принца (принцесу), він може стати тим, ким хоче, віртуально здійснювати (робити) все те, що хоче. За допомогою Інтернету можна віртуально змінити і виправити свою реальність. Людина сама створює свій образ, він сам в будь-якому вигляді підносить себе іншим і всьому віртуальному світу, і можливості для чого практично не обмежені.

По-третє, комп'ютероманією, як правило, хворіють трудоголіки, "маніяки своєї роботи". Інтернет відкриває для них широкі можливості для реалізації інтелектуальної свободи, творчості, здійснення нестандартних дій і не шаблонної поведінки. Він дозволяє довести якусь перевагу (часто реальну) того чи іншого індивіда над іншими, якщо не над дуже багатьма. Це і приваблює підлітків, допомагає їм звільнитися від вимог і зобов'язань, які їм нав'язують дорослі (дозвіл конфлікту?)

Дане положення особливо стосується хакерів. Власне, етимологічне коріння цього терміна вказує на людину, пов'язаного "з нестандартним дією, оригінальним пошуком, творчим подоланням обмежень" [6, 73]. Першому поколінню хакерів в 60-ті роки XX-го століття були притаманні "новаторський підхід до дослідження програм" [6, 73], проголошення принципу необмеженого безкоштовного доступу для всіх до інформації, цінності абсолютної свободи.

В цілому можна сказати, що покоління М, особливо хакери, створюють "своє власне життя", значна частина якої має віртуальний характер. У їх середовищі формується своя специфічна мова - сленг, вони створюють свою науку та ідеологію, своє, багато в чому віртуальне, спільне, яке об'єднує формує у них субкультуру. Наприклад, О. Скородумова стверджує, що "Хакери достатні активні в оприлюдненні своїх принципів, поглядів і уявлень. Вони мають розгалужену систему сайтів і порталів, електронних журналів, проводять конференції та з'їзди в національному та міжнародному масштабі. Подібного роду активність

призводить до формування сленгу, складаються традиції обміну досвідом, у тому числі і ідейним, відбитим в науковій і художній публіцистиці "[6, 72].

Виникла субкультура покоління М, особливо яскраво виявляється в середовищі хакерів (багато в чому і сформувалася в їхньому середовищі, а потім розповсюджується поза нею), має ряд відмітних рис від молодіжних субкультур.

Ймовірно, слід зупинитися лише на кількох, в першу чергу, це - анти масовість. У тому сенсі, що поведінка представників покоління М в процесі їх роботи на комп'ютері індивідуальна. Навіть якщо вона відбувається у комп'ютерному залі (класі), де знаходиться кілька людей, то воно не пов'язане з "круговою реакцією" колективної поведінки, що розуміється відповідно до висловлення Блумера [7, 170]. Навіть якщо збирається якась група комп'ютероманів (хакерів), то вона не є ні натовп, ні маса. Між складовими її індивідами немає колективної взаємодії, сполученого з взаємним збудженням, передачею емоцій і настроїв один одному. Вони не схильні і вільні від психозу, що народжується в натовпі, як фанати або скінхеда.

Поведінка працює на комп'ютері, як правило, поза ситуативно, воно якісно не змінюється залежно від зміни ситуації (забили - не забили гол, виграли - не виграли), вільно від сплесків емоцій, вибухів або зривів у поведінці (побиття "чужих").

Саме покоління М (хакери) ніби по завчасне звикли працювати (спілкуватися) на комп'ютері, будуть користуватися ним все життя, дотримуючись в тій чи іншій мірі комп'ютерної чи хакерської субкультури. Вони не стають повністю "колишніми" хакерами. Хіпі, панки, скінер і багато інших "виростають", перетворюються з хуліганських пацанів в солідних підприємців і політиків, стають просто дорослими, виховують своїх дітей. Вони є "колишніми".

Про позитивні і негативні риси й наслідки захоплення електронними пристроями написано і сказано багато, тим більше, що багато з них очевидні, але на деяких з них слід зупинитися окремо.

У першу чергу на тому, що покоління М не просто проводить мало часу в родині, з друзями і т.д. Воно не просто несамовито захоплено екраном, воно надзвичайно додано, у нього завжди катастрофічно не вистачає часу (даний факт може не усвідомлювати), більшу частину якого воно приділяє комп'ютеру. Наслідком чого в суспільстві і у багатьох представників покоління виникає дуже серйозна проблема, сутність якої розкрив американський психіатр Едвард Хеллоуелл: "Проблема в тому, чого ви НЕ РОБИТЕ, якщо взаємодія з електронікою займає надто багато часу" [8, 22]. Інакше кажучи – людина не живе, а тільки існує, він позбавляє себе всіх задовольень і смаку життя, багатогранності почуттів і тонкості відчуттів. Любов у нього замінюється сексом, ритуал сімейних обідів і відвідування ресторану – поглинання їжі і т.д. Він не бачить і не сприймає весни, запаху бузка и красоти квітучих каштанів. "Дух" самого життя виявляється поза ним, він в значній мірі сам перетворюється в комп'ютер.

Отже, **підсумовуючи** вище сказане, що підліток не тільки не відчуває і не розуміє реально життєвих цінностей Людини, сприймає їх, можливо сказати, віртуально, але і віртуально починає відноситися до самої реальності. У нього формується і починає домінувати в реальній поведінці його віртуальна складова. Більш того, його реальна поведінка в об'єктивній дійсності перетворюється у віртуальну поведінку в дійсній реальності. Тобто, реальність він починає сприймати як зворотну форму в часі, підкорення своєї волі і зміни його бажанню. Скоїв якусь дію, не задовольняє його результат (негативний, некрасивий і т.д.) – його можна замінити, а дію повторити з самого початку, з "чистого листа". За отримані раніше негативні наслідки не треба нести відповідальність, покарання, не треба нічим "платити", вони не "ліквідовані", їх "не має". Таке віртуальне відношення до реальності часто призводить підлітків до вдосконалення незрозумілого с точки зору нормального дорослого (вільного від залежності) вчинкам, наприклад, самогубством.

Отже, підліток, пройшовши такий крок, вважає, що цією своєю дією тільки полякає дорослих, заставляє їх щось зробити для нього дуже важливе, або він уникне цим свого покарання за якийсь його вчинок. Взагалі дорослому (і нормальному), даже якщо він дуже захоче і зробить для цього, все, дуже важко адекватно зрозуміти і пояснити, як такий підліток сприймає і визначає свій вчинок, як він його бачить. Можливо, в цьому і є сутність конфлікту, як соціокультурного, так і між поколіннями. Чи, значна його складова, так як віртуальна реальність значно ускладнює ці конфлікти.

Література

1. Побережнюк Р. Донбасс окупили /Р.Побережнюк // «2000». – 2007. – 14 сентября.- С.47

2. Амвросимова Т. Жизнь – игра или Игра – замена жизни? // 2007. – 17 мая.
3. Филипенко И. Подрастает поколение лудоманов /И.Филипенко // День. – 2008. – 29 февраля.
4. Побережнюк Р. Донбасс оккупировали /Р.Побережнюк // «2000». – 2007. – 14 сентября.- С.47
5. Раскина Е. Плоть и кровь иллюзий/ Е.Раскина // Зеркало недели. – 2003. – 13 сентября. - С.22
6. Скородумова О.Б. Хакеры как феномен информационного пространства /О.Б.Скородумова // Социс. – 2004. - № 2. – 70-79 с.
7. Блумер Г. Коллективное поведение //Американская социологическая мысль: Тексты./ Г.Блумер – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
8. Верните поколение М в семью //Зеркало недели. – 2006. – 17 июня. – С.22
9. Уздечка на азарт // Известия. – 2008. – 5 февраля.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ КОММУНИКАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА (НА ПРИМЕРЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИА ПЛАТФОРМЫ ТВИТТЕР)

Никитенко О.П.

соискатель кафедры прикладной социологии

Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

У статті розглядаються організаційні комунікації в соціальних медіа на прикладі сервісу мікроблогів Твіттер.

Проведений аналіз показав, що динамічний розвиток соціальних медіа, включаючи медіа платформу Твіттер, паралельно з аспектом інформативності, надає унікальну можливість, в рамках організаційних комунікацій, бути ближче до клієнта, бути «на зв'язку».

В статье рассматриваются организационные коммуникации в социальных медиа на примере сервиса микроблогов Твиттер.

Проведённый анализ показал, что динамичное развитие социальных медиа, включая медиа платформу Твиттер, параллельно с аспектом информативности, предоставляют уникальную возможность, в рамках организационных коммуникаций, быть ближе к клиенту, быть «на связи».

This article addresses organizational communications in social media on the Twitter micro-blogging service.

The study shows that dynamic development of the social media, including media platform Twitter, with an aspect of informativeness, provide a unique opportunity in organizational communications, to be closer to the client, to be "in touch".

Ключові слова: Твіттер, соціальні медіа, організаційні комунікації, бізнес-процеси

Актуальность. Сейчас, больше, чем когда бы то ни было, границы между потребительскими и корпоративными мирами постепенно размываются. Эти тенденции приводят к трансформации и реорганизации коммуникаций с потребителями. Определяющей задачей бизнеса, на данный момент, является формирование коммуникаций и выстраивание отношений между брендом (компанией) и клиентом. Социальные медиа становятся одними из наиболее эффективных инструментов организационных и социальных коммуникаций, которые и направлены на выстраивание отношений между компанией и клиентом.

Процессы, которые происходят в социальных медиа, являются продолжением и отражением социального поведения людей в реальной жизни. Такая высокая популярность социальных медиа, и такое стремительное развитие технологий социального веба обусловлено потребностью в коммуникации между людьми [6]. Однако коммуникацию здесь стоит понимать не просто как общение между людьми, коммуникация в социальных медиа позволяет людям делиться друг с другом своей жизнью, своими самыми лучшими, удачными и трогательными моментами. Благодаря «статусу», аудиофайлу, или добавленному фото и видеоконтенту, можно понять, о чём именно человек думает в данный момент, чем занимается и какое у человека настроение. Благодаря опубликованным ссылкам можно определить личностные интересы.

С возникновением площадок социальных медиа стало намного проще удовлетворять потребности не только в общении, но и в общественном признании. Это и обуславливает такую невиданную популярность социальных медиа, где каждый человек имеет возможность не только слушать, или наблюдать, но и собирать информацию, критиковать её (посредством голосования и комментариев) и, что самое главное, создавать свой собственный уникальный контент.

Таким образом, за миллионами пользователей, пришедших в социальные медиа, пришел и бизнес с возможностью двусторонней взаимовыгодной коммуникации.

Социальные медиа являются коммуникативно - социокультурным пространством, которое непрерывно развивается и всё больше заслуживает внимания в сфере бизнес - коммуникаций.

Более глубокое понимание стратегий реализации бизнес - коммуникаций в социальных медиа является ключом к реальному представлению товаров и услуг в этой среде.

Важно понимать, что социальные медиа являются коммуникативной платформой, разработанной для того, чтобы помочь людям (и брендам) находить контакты и делиться своими мнениями, что, в свою очередь, может усиливать лояльность к бренду, ведь именно

повышение лояльности, и результат в оффлайне, становятся главными целями присутствия (и активности) компаний в социальных медиа. Однако возникает вопрос, как «удерживать» данные разговоры под контролем и направлять их в нужное для компании русло?

Необходимо помнить о том, что социальные медиа – это среда, где каждый имеет право голоса. Невозможно контролировать то, о чём говорят люди, но можно активным образом содействовать тому, чтобы разговоры и комментарии были полезными для всего сообщества. Среди вопросов, которые сегодня стоят перед социологами, – проблема влияния и координации организационных коммуникаций в социальном вебе стоит очень остро. Поток сообщений, исходящий от всех пользователей в отношении к бренду остановить невозможно, однако, его можно понять и оказать своё воздействие. Этот поток специалисты называют Web_Волной [5].

Web_Волна определяется как «социальная тенденция, суть которой заключается в том, что люди благодаря новым технологиям научились получать многие услуги и товары непосредственно друг от друга, а не у традиционных институтов, таких как, например, корпорации». [5, 21]

Таким образом, **целью данной работы** является анализ воздействия социального веба и эффектов Web_Волны на организационные коммуникации на примере медиа платформы Твиттер.

Твиттер – это программа, которая позволяет зарегистрированным пользователям в любое время отправлять короткие сообщения. Сигналом Твиттера является ответ на вопрос «Чем вы заняты?». Пользователи пишут сообщения не более 140 символов либо на сайте через ПК, либо с помощью мобильного телефона, затем, данное сообщение пересылается всем «последователям» (англ.: *followers*) т.е. всем, кто заинтересован в общении с данным пользователем.

Твиттер даёт возможность кратко и чётко оповестить своих читателей о том, что вы делаете в данный момент.

С точки зрения организационных коммуникаций, Твиттер очень полезен и уникален своей консолидирующей функцией. Если рассматривать аккаунт в Твиттере, как бренд представительство, то его последователи создают бренд сообщество (англ.: *brand community*). Количество последователей, как и показатели лояльности, зависят от качества коммуникации бренда с клиентом. Постоянное присутствие бренда в Твиттере позволяет добиться максимальной интерактивности, что называется *to be in touch* (русск.: *быть на связи*).

Степень научной разработанности. Исследования социальных медиа, как и общие теории Интернет – коммуникаций, на данный момент, недостаточно глубоко изучены. Можно сказать, что данная проблематика лежит на стыке социологии массовых коммуникаций и социологии Интернета. Понимание современных социальных процессов, в которых сейчас функционируют социальные медиа, невозможно без фундаментальных социологических и философских оценок таких знаменитых экспертов, как Ж. Бодрийяр, И. Валлерстайн, М. Кастельс, Ю. Хабермас и др.

В современной социологической науке теории Интернет - коммуникаций были освещены такими исследователями, как Е.И. Горошко, В.Н. Щербина, Н.О. Чеботарёва, А. Чумиков, М. Бочарова, М. Тишковой и пр.

Стоит обратить внимание на достаточно низкую теоретическую разработанность данной тематики. С гораздо большей активностью, данные идеи применяются на практике, не так давно появившимися digital-агенствами. Поэтому, основной теоретической базой в данной проблематике становятся примеры исследований, проведённых глобальными исследовательскими корпорациями, такими, как comScore, Inc., The Nielsen Company, Burson-Marsteller Company и других.

Изложение основного материала. Новым этапом организационных коммуникаций в социальном вебе становится уже не просто присутствие брендов, благодаря простой регистрации аккаунтов в социальных медиа. Новый этап, который формируется и развивается у нас на глазах, требует от брендов всё большей активности и предпринимчивости.

Исследователи компании Burson-Marsteller, проанализировав присутствие 100 крупнейших компаний из списка Fortune Global 500 в социальных медиа и обнаружили, что 25% из них используют сразу четыре медиаканала: Facebook, Twitter, YouTube и корпоративные блоги. А 84% брендов пользуются по крайней мере одной из этих платформ [4]. По сравнению с 2010 годом, в 2011 заметно увеличился процент использования компаниями функций mention (русск.: *упоминание*) и retwit (русск.: *ретвит*) [4]. Таким

образом, главной тенденцией становится не просто продвижение бренда в социальных медиа, а активная коммуникация с пользователями и клиентами.

Основой успешной коммуникации с пользователями в социальных медиа представляется высокая степень интерактивности компании. К её основным составляющим относятся - чёткая направленность на адресата, позволяющая овладевать его вниманием (в Твиттер – использование символа “@”), а так же непрерывная коммуникация, или непрерывная (вездесущая) осведомлённость пользователя о бренде. В этом аспекте, крайне важна оперативность реакции бренда на запросы пользователей и, как выделяют некоторые исследователи данного сервиса, контекстность (англ.: *coherence*), т.е. сфокусированность на определенных тематических рубриках, выбираемых пользователями [2].

Однако, одним лишь реагированием, на запросы клиентов, стратегии коммуникативной активности не ограничиваются. Пользователей необходимо вовлекать в коммуникацию, не управлять их мнениями, а направлять общение в необходимое русло, для создания сообщества лояльного бренду.

Основой стратегии коммуникации с клиентом через медиа платформу Твиттер – является скорость реакции на запрос пользователя. Проведённый мною анализ аккаунтов российских мобильных операторов в Твиттере – МТС и Билайн, показал, что частота публикаций твитов в день у компании МТС, в среднем, более 45, а у компании Билайн – более 40. К сравнению, украинские операторы мобильной связи, такие как Киевстар и МТС Украина публикуют около 5 твитов в день, что говорит о гораздо большей активности российских телеком компаний.

Одной из важных коммуникативных характеристик Твиттера является его лаконичность, и возможность мгновенного использования с помощью различных электронных устройств.

Благодаря коммуникации в Твиттер компании могут решать различные бизнес-задачи.

В первую очередь, это презентация новостей и PR информации о компании. Особенность Твиттера в количестве символов (всего 140), позволяет сделать сообщение максимально информативным, сжатым, без лишней, навязчивой рекламы, и, что немаловажно, спама. Хоть из-за ограничения сообщения невозможно подробно описать какое-либо действие или мероприятия, но можно вести трансляцию рассказывая о том, что происходит в данный момент, отмечая ключевые моменты события.

Важно помнить, что социальные медиа это не традиционные медиа, использовавшиеся ранее, такие, как телевидение, радио, печатные СМИ, в которых коммуникация была односторонней и однонаправленной, в рамках, так называемого, одностороннего «вещания». Кардинальным отличием социальных медиа, а в частности и сервиса Твиттер, является двусторонняя коммуникация с клиентом. Теперь, компании получили возможность реализовывать организационные коммуникации в рамках маркетинга и PR, а так же, клиентскую, техническую поддержку и сервис, что в комплексе, можно охарактеризовать, как бизнес-процесс Поддержки клиентов (англ.: *social support*).

Ещё одним важным моментом организационных коммуникаций, который компании реализуют благодаря Твиттеру, является процесс продаж и стимулирования сбыта, ведь все усилия компаний в социальных медиа, в конечном счёте, направлены на повышение продаж. Вместе с тем, именно данный бизнес-процесс, реализуется наиболее сложно, за счёт небольшой активности со стороны пользователей. Компаниям необходимо самостоятельно стимулировать пользователей и клиентов, предлагая оценить/обсудить нововведения, или публикуя специальные предложения в рамках ленты новостей.

Ещё одним бизнес-процессом, который менее всего используется компаниями в социальных медиа, и требует самостоятельного вовлечения клиентов, является бизнес-процесс разработки идей и предложений. В рамках чего, компании мотивируют пользователей высказывать собственные идеи и предложения относительно улучшения бизнеса/сервиса/качества и пр. Примером, ставшим уже классикой, реализации данного процесса, может служить сеть кофеен Sturbacks. В 2008 году, когда компания, по причине стратегических ошибок руководства и экономического кризиса, переживала не самые лучшие времена, был разработан сервис MyStarbucksIdea. Данный сервис позволял любому пользователю внести свою идею касательно работы сети кофеен, и при чём, в разные категории деятельности компании, к которым относились такие категории, как кофе, напитки, музыка, новые продукты, расположение кафе и др. Наиболее «социальным» моментом сервиса, стала возможность пользователей обсуждать идеи и голосовать, за наиболее «понравившиеся» идеи. Тем временем, как компания Sturbacks, будет обращать внимание только на самые популярные (т.к. охватить весь поток предложений может быть достаточно трудно) [3]. С конца 2008 года существует и представительство MyStarbucksIdea

в Твиттер, под лозунгом: "Share. Vote. Discuss. See" (русск.: *Шарьте(Распространяйте). Голосуйте. Обсуждайте. Наблюдайте*) [5]

Плюсом реализации такой кампании в Твиттер, может стать гораздо больший охват пользователей и более лёгкое/привычное использование. Ведь сервисом MyStarbucksIdea могли пользоваться только зарегистрированные на нём пользователи, или хотя бы, что немаловажно, знающие об этом сервисе люди. В Твиттере же, достаточно бренду быть «зафолловленным» пользователем, чтобы человек получал все, публикуемые брендом сообщения, и, при желании, реагировал на них.

В рамках проведённого мною исследования организационных коммуникаций представителей мобильных операторов Украины в Твиттер, таких, как МТС Украина, Київстар и Life:) были выделены запросы пользователей в рамках основных бизнес-процессов, которые компании реализуют в Твиттер. (рис.1, 2, 3)

Рис.1 Распределение запросов по категориям компании МТС Украина, (N=245)

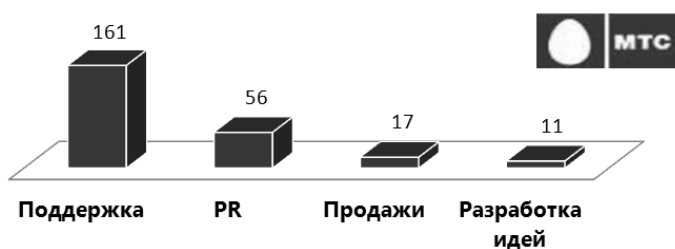

Рис.2 Распределение запросов по категориям компании Київстар, (N=37)

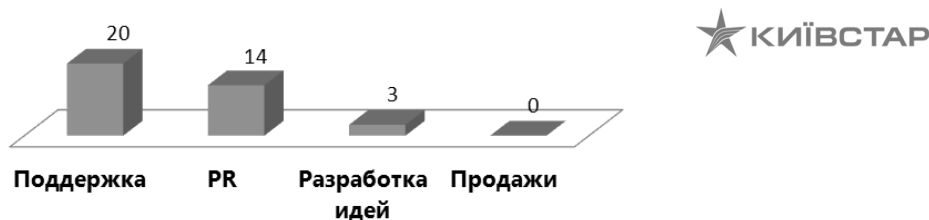
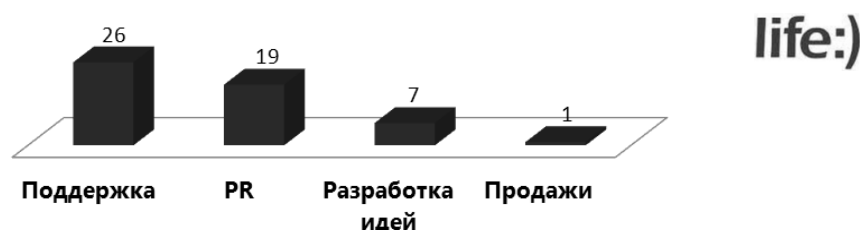

Рис.3 Распределение запросов по категориям компании Life:), (N=53)

Основными запросами, исходящими от пользователей к компании, являются запросы технической поддержки. Представитель компании в данном случае, выступает в роли эксперта или коммуникатора между службой технической поддержки и клиентом.

Пользователи воспринимают представительство компании в Твиттер в качестве канала технической поддержки и сервисного обслуживания клиентов. Основная причина этого заключается в скорости, оперативности отклика и удобстве решения данного рода проблем.

Ещё один популярный вид запросов, но реализуемый в меньшей степени, нежели техническая поддержка, относится к категории PR. В данном случае, это такой тип обмена информацией, который можно отнести к профессиональному общению, направленному на обсуждение имиджа и репутации бренда. В процессе данного общения пользователи высказывают собственное мнение о бренде. Мнение пользователя можно разделить по тональности, на позитивное, негативное и нейтральное. Одной из особенностей применения PR-технологий в Твиттере является максимально оперативное и качественное реагирования на запросы клиентов. При чём, скорость реакции на негативные запросы может предотвратить кризисные ситуации.

Запросы в рамках остальных бизнес-процессов, таких как Продажи и Разработка, представлены в гораздо меньшей степени. Бизнес-процесс Продаж представляет собой стимулирование сбыта такими методами классического маркетинга, как организация акций, специальных предложений, поощрение наиболее активных пользователей и клиентов и пр.

Бизнес-процесс Разработки, иначе говоря, идей и предложений, высказываемых пользователями, представлен достаточно слабо, т.к. в обсуждение данных тем, инициаторами должны являться не пользователи, а компании, предлагающие обсудить нововведения, или специальные предложения, или мотивирующие пользователей для высказывания собственных идей и предложений. Именно благодаря коммуникации с клиентами в рамках данного бизнес-процесса, компания может добиться лучшего изучения и понимания потребностей клиентов и, в связи с этим, создать новые сервисы, услуги или продукты.

Анализ организационных коммуникаций показал, что продвижение бренда в Твиттере призвано использовать более честные и открытые коммуникации, бренд становится более «человечным», т.е. становится ближе к клиенту, в связи с чем пользователи вокруг бренда создают brand community (русск.: *бренд сообщество*), сообщество лояльное бренду.

Сегодня мы находимся на пороге развития качественно новых организационных коммуникаций, которые трансформируют виды сотрудничества с клиентами, в рамках всех бизнес-процессов компании.

Выводы. Таким образом, к основным процессам, в рамках организационных коммуникаций реализуемых компаниями в Твиттере, относятся:

PR коммуникации, т.е. публикация новостей и информации о компании, отклики на положительно окрашенные сообщения, негативные и нейтральные комментарии.

Коммуникации в рамках *стимулирования сбыта* (Продажи), что применяется для мотивации целевой аудитории, с целью создания потока реализации товара и повышения продаж. В Твиттере, стимулировать сбыт или бизнес-процесс Продаж можно такими способами, как организация акций, скидок, специальных предложений, бонусов наиболее активным пользователям и пр.

Клиентское обслуживание и поддержка. Коммуникация в Твиттере обуславливает непосредственное обращение клиента к аккаунту компании (к бренду). Оперативные ответы на вопросы клиентов онлайн представляются достойной альтернативой телефонным звонкам.

Идеи и предложения относительно деятельности компании (Разработка). Сотрудничество и взаимодействие с клиентами позволяет выявить реакции и пожелания клиентов, на основе которых можно усовершенствовать продукт или изменить стратегию продвижения и канал коммуникации. В Твиттере, пользователи, которые являются потребителями продукции бренда, являются активными участниками производства, особенно с точки зрения генерирования идей. Именно поэтому компании должны прислушиваться к мнениям и предложениям, исходящих от клиентов.

Таким образом, следует подчеркнуть, что социальные медиа параллельно с аспектом информативности, представляют уникальную возможность в рамках организационных коммуникаций быть ближе к клиенту.

Література

1. Гладченко А. 17 способов как можно использовать Twitter для бизнеса (2011) URL: <http://www.biztimes.ru/index.php?artid=1270>
2. Горошко Е.И., Самойленко С.А. *Твиттер как разговор через контекст: от Образования 2.0 к Образованию 3.0?* - Educational Technology & Society. – Vol.14. – N2 2011. – P.502-530
3. Как Starbucks выслушивает идеи клиентов (2008) URL: <http://www.biztimes.ru/index.php?artid=788>
4. Кутик М. 25% крупнейших брендов присутствуют в Facebook, Twitter, YouTube и блогах одновременно (2011). URL: <http://ain.ua/2011/03/10/44324>.
5. Ли Ч., Бернофф Дж. *Взрывная Web_Волна: Как добиться успеха в мире, преобразенном интернет-технологиями.* – М.: Алпина Паблишес, 2010. - 276с.
6. Черникова Н. Маркетинг в social media от бренд-менеджера Facebook: анализируем потребителя (2011) URL: <http://cossa.ru/articles/211/5011/>

ІДЕОЛОГІЯ ВЛАСНИКІВ КРУПНОГО КАПІТАЛУ: ДОСВІД ТЕОРЕТИЧНО-ПРИКЛАДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Рахманов О.А.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та соціології

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Стаття присвячена аналізу теоретично-прикладних досліджень ідеології великих власників у процесі розвитку капіталізму. У класичних дослідженнях визначальними чинниками ідеології великих власників вважалися економічний (К.Маркс), статусний (Т.Веблен) та релігійний (М.Вебер). У сучасних дослідженнях ідеологія капіталістів постає як специфічна форма реакції на стан «напруженості ролевих функцій» крупних бізнесменів, яка інтегрує їхню підприємницьку роль із зростаючими соціальними вимогами з боку суспільства. Індивідуалістична сутність бізнесменів-власників поступово змінюється на ширші соціальні ініціативи.

Статья посвящена анализу теоретических и прикладных исследований идеологии крупных собственников в процессе развития капитализма. В классических исследованиях определяющими факторами идеологии крупных собственников считались экономический (К.Маркс), статусный (Т.Веблен) и религиозный (М.Вебер). В современных исследованиях идеология капиталистов выступает как специфическая форма реакции на состояние «напряженности ролевых функций» крупных бизнесменов, которая интегрирует их предпринимательскую роль с растущими социальными требованиями со стороны общества. Индивидуалистическая сущность бизнесменов-владельцев постепенно меняется на более широкие социальные инициативы.

The article analyzes the theoretical and applied research of large owners' ideology in the process of capitalist development. In classical studies determinant factors of ideology owners considered economic (K.Marx), status (T.Veblen) and religious (M.Weber). In modern research capitalist ideology appears as a specific form of reaction to the state of "tension of role functions" of big business that integrates their entrepreneurship role with growing social demands of society. Individualistic nature of business-owners is gradually changing for the wider social initiatives.

Ключові слова: власники крупного капіталу, ідеологія

Соціальна суб'єктність певного класу потребує ідеологічного обґрунтування, оскільки прагнення домінувати у суспільстві вимагає тривалої легітимації соціального становища цього класу. У цьому сенсі ідеологія певного класу є системою ідей і поглядів, які концентровано відображають суспільне життя у масовій свідомості крізь призму своїх, класових інтересів. Ставши після перемоги буржуазних революцій панівним класом у країнах Заходу, крупна буржуазія вимушена була ідеологічно оформити свої претензії на керівну роль у суспільстві та обґрунтувати свої класові інтереси як загальнонаціональні. З розвитком капіталізму клас буржуазії став достатньо гетерогенним, інтереси різних угруповань у ньому стали відрізнятися. До того ж в епоху постіндустріального суспільства зріс рівень суб'єктності інших класів та верств, розширився вплив та вимоги громадськості. Тому у науково-пізнавальному і прикладному сенсі винятковий інтерес становить динаміка ідеологічних переконань великих власників. Метою цієї статті є аналіз теоретично-прикладних досліджень ідеології великих власників у процесі розвитку капіталізму. Для реалізації мети потрібно порівняти ідеологічні настанови та цінності великих власників на ранньому етапі розвитку товарного капіталізму та за часів, коли відбувалося зростання впливу держави і громадськості.

Марксизм стверджує, що ідеологія визначається об'єктивними економічними умовами діяльності класу. Для будь якого класу чи верстви є певні царини їхнього суспільного буття, в яких формується їхня свідомість і цінності. Для капіталіста такою цариною є ринкові відносини, в яких він, як організатор виробничого процесу, намагається принести прибуток, далі розвиваючи своє підприємство. Об'єктивне становище класичного капіталіста в якості незалежного товаровиробника обумовлювала його поведінку в існуючих ранньобуржуазних відносинах. Як стверджував Маркс, розвиток капіталістичного виробництва робить постійне зростання вкладеного в промислове підприємство капіталу необхідністю, а конкуренція нав'язує кожному індивідуальному капіталісту іманентні закони капіталістичного способу виробництва як зовнішні примусові закони. Вона змушує його постійно розширювати свій капітал для того, щоб його зберегти, а розширювати свій капітал він може лише за допомогою прогресуючого накопичення [1, 606]. Перешкоди, які виникали на шляху

досягнення мети, спричинили формування зародків ліберальної капіталістичної ідеології, загальною сутністю якої було пропаганда мінімального втручання в економіку державних органів [2, 369]. Саме зовнішні впливи сприяли тимчасовим виявам солідаризації класу капіталістів. Цими впливами були не тільки тиск держави, але й інші класи. Як зазначає Маркс, “капіталісти, виявляючи настільки мало братерських почуттів при взаємній конкуренції один з одним, складають в той же час справді масонське братство в боротьбі з робітничим класом як цілим” [2, 217]. Таким чином, марксистське бачення ідеології та свідомості капіталістів ґрунтуються на двох компонентах – примат власності та елітарні амбіції, які іманентно присутні внаслідок протистояння з державою і робітничим класом.

Т.Веблен звернув увагу на те, що все частіше капіталісти не брали безпосередньо у створенні матеріальних цінностей, отримуючи продукцію суспільного виробництва лише як власники засобів виробництва, завдяки “факту власності”. Тому він і називає цю суспільну групу виразним терміном “дозвільний клас” [3]. Веблен докладно аналізує ідеологію і психологію представників “дозвільного класу”. Оскільки володіння власністю, неробство й марнотратне споживання стали атрибутами саме панівного класу і тільки його, саме ці атрибути посіли чільне місце в системі цінностей “дозвільного класу”. Володіння великою власністю означало більш високий престиж, вище становище в суспільстві, тому представники класу власників прагнули демонструвати своє багатство. Веблен аналізує історію розвитку неробства, він показує, як поступово виробляються навички неробства, коли правилом хорошого тону серед власників вважається дотримання норм демонстративної бездіяльності і демонстративного споживання. В результаті демонстративне споживання поглинає зростаючу ефективність виробництва, ліквідує її результати. Таким чином, концепція Т.Веблена звертає увагу передусім на статусні передумови формування ідеології капіталістичного класу.

Іншим чинником ідеологічних передумов діяльності капіталістів вважалася релігія. Вивчаючи історію економічного розвитку Німеччини, М.Вебер звернув увагу на те, що переважна більшість представників великого бізнесу у цій країні належать до протестантської конфесії. Він висунув гіпотезу, що між протестантизмом, який вирізнявся доктриною зумовленої долі, та ідеологічними доктринами капіталізму існує т.з. вибіркова спорідненість. Доводячи цей зв'язок, Вебер виходив з того, що невідомість стосовно прощення Богом змушувала протестантів доводити свою обраність через професійні успіхи у земному житті. Протестантизм раціоналізував свідомість мирян, не схвалюючи бідність, як це практикувалося в інших християнських конфесіях. Вебер спробував пояснити, чому підприємець на ранній стадії розвитку капіталізму розцінював суто діловий успіх як ознаку обраності, як знак зумовленості своєї долі [4]. Таким чином, на початок ХХ століття склалися три концепції, що пояснювали ідеологічні переконання крупних підприємців. В їхній основі стояли економічні, статусні або релігійні імперативи.

Однак у часи державно-монополістичної стадії розвитку капіталізму відносини крупного бізнесу загостилися не тільки з державою, але й з суспільством. Необхідність винесення на порядок денний проблеми соціальної ролі бізнесу, його соціальної відповідальності змусили соціологів звернути увагу на процес адаптації підприємницьких мотивів з вимогами громадськості. Однією з ключових робіт по підприємницькій ідеології є колективна праця американських вчених Ф.Саттона, С.Харріса, К.Кейсена і Д.Тобіна “Кredo американського бізнесу” [5]. Розглядаючи питання походження та особливостей підприємницької ідеології, автори спираються на теорію ролевих функцій Т.Парсонса. На їхню думку, підприємець, як будь-який суб'єкт соціальної системи, неминуче повинен відчувати такий психологічний феномен, як “ролеву напруженість”, тобто напруженість ролевих функцій. Сутність цього феномена полягає у тому, що певна соціальна поведінка часто конфліктує з нормативними зразками поведінки у суспільстві. Це викликає у людини стан “ролевої напруженості”. Ідеологія є специфічною формою реакції на стан “напруженості ролевих функцій”. Емоційна енергія, яка накопичується під впливом “ролевої напруженості”, переноситься на інші сфери і пов'язується певною системою символів з іншою функціональною діяльністю, з іншою роллю. Завдяки цьому переносу початковий зв'язок між ідеологією (тобто реакцією на певну напруженість) і станом, що цю ідеологію породив, майже втрачається. Це призводить до зняття напруженості [5, 305–307]. Підприємницька ідеологія, як стверджують Саттон і співавтори, є похідним своєрідного емоційного конфлікту, напруги, подвійності, які породжуються несумісністю суто підприємницької діяльності бізнесмена (“підприємницької ролі”) і його функціональної поведінки у суспільстві, сім'ї (“соціальної ролі”). Зокрема, прагнення підприємця максимізувати прибуток (“підприємницька роль”) суперечить зростаючим вимогам громадськості до більшої соціальної відповідальності бізнесу

(“соціальна роль”). Формуючись у межах культурної традиції суспільства, підприємницька ідеологія покликана зняти цю напруженість, подолати психологічний розрив, усунути подвійність свідомості бізнесмена [5, 11]. Таким чином, за умов підвищеної уваги з боку суспільства до особистості і ролі підприємця бізнесмен завдяки підприємницькій ідеології зберігає психологічну рівновагу.

У цілому Ф.Саттона і його співавтори проголошують єдність та однорідність ідеологічного підґрунтя функціонування великого американського бізнесу. Концепція “унікальності” економічної системи США, важливою інституціональною частиною якої є вільне приватне підприємництво, за словами дослідників, зумовила основні американські здобутки: свобода особистості, ринкова демократія зумовила парламентську демократію. Тому спроби уряду обмежити економічні свободи розглядаються як загроза економічним та політичним інститутам країни [5, 17–19]. Саме ця концепція стала тим засобом, яка вирішила ідеологічні проблеми великих власників США – вона усунула їхню “ролеву напруженість”. Будучи суб’єктом системи, підприємець сприймав на свій рахунок частину тієї слави, яка призначалася системі в цілому. Матеріальні та духовні досягнення американської нації почали сприйматися у суспільстві як похідні діяльності суб’єктів-підприємців і тому виконання підприємницьких функцій приносить користь суспільству, і таким чином досягалось поєднання підприємницької і соціальної ролей.

Інших висновків дійшов М.Сайдер, який проаналізував опубліковані протягом 1934–1970 років журналом “Vital Speeches” висловлювання 474 крупних бізнесменів [6]. Він виокремив декілька основних напрямків у висловлюваннях бізнесменів: зокрема, висловлювання в дусі ліберальних вірувань бізнесу, які підкреслювали важливість системи вільного підприємництва, приватновласницького прибутку, саморегульованої економіки; висловлювання на тему націоналізму (американізму); висловлювання на тему соціальної відповідальності бізнесу. Крім цього, Сайдер розділив бізнесменів в окремі групи за галузевою структурою промисловості – аерокосмічна промисловість, автомобільна, сталеливарна, харчова тощо. Проаналізувавши виступи представників різних галузей промисловості, в яких йшлося про найбільш популярні ідеологічні теми, автор дійшов висновку, що великі власники США володіють найбільш розвинутим відчуттям класової самосвідомості порівняно з іншими соціально-економічними групами, включаючи дрібний бізнес [6, 303]. Сайдер висловлює припущення, що високий рівень прагматизму представників американського крупного бізнесу не дозволяє їм виробити якусь стійку систему ідеологічних вірувань. Якщо якась система ідеологічних символів – чи націоналізм, чи соціальна відповідальність, чи традиціоналізм – співпадають з прагматичними інтересами великих власників США, вони охоче її сприймають. При нагоді, при зміні ситуації, вони безболісно її міняють на іншу. Гнучкість, прагматична мінливість системи ідеологічних преференцій є, на думку Сайдера, найбільш характерною рисою американського крупного бізнесу. Саме ця гнучкість дозволяє великим підприємцям ідеологічно виправдовувати свої поточні інтереси і позиції [6, 809].

Про поступову зміну ідеологічних пріоритетів свідчить дослідження англійського вченого Т.Нікольса, який для того, щоб скласти уявлення про систему цінностей і характер підприємницьких інтересів, опитав 65 крупних бізнесменів (36 директорів правління і 27 топ-менеджерів) [7]. Одним з тверджень, ставлення до якого висловлювали бізнесмени, була оцінка підприємцями цілей і завдань промислових корпорацій. Респондентам було запропоновано три варіанти тверджень: 1) корпорація існує тільки для задоволення потреби підприємців та акціонерів у прибутку (традиціоналістська система поглядів); 2) корпорація – соціальний інститут, який існує для зростання добробуту суспільства (концепція соціальної відповідальності бізнесу); 3) прибуток – це єдиний сенс підприємницької діяльності, водночас заради довготривалих інтересів бізнесу кожна фірма повинна прагнути у своїй повсякденній діяльності взаєморозуміння і співробітництва зі всіма людьми, які попадають у сферу її інтересів (доктрина пріоритету довгострокових інтересів бізнесу). Виявилось, що лише 10% опитаних бізнесменів вибрали тезу, яка відображала традиціоналістську, класичну ідеологію; в 57% випадків – доктрину пріоритету довготривалих інтересів бізнесу і в 32% випадках – ідеологію соціальної відповідальності [7, 254–255].

Т.Нікольс простежив залежність між такими показниками, як соціальне походження, вік, освіта і кар’єра підприємця, та його ідеологічними перевагами. Він не виявив суттєвих відмінностей між ідеологічними преференціями тих підприємців, чиї батьки були бізнесменами, і тими, хто прийшов у бізнес з інших соціальних прошарків. Також незначною виявилася різниця ідеологічних позицій бізнесменів різних вікових категорій. Суттєві

відмінності у поглядах підприємців виявилися за освітнім критерієм. Так, на користь традиціоналістської індивідуалістичної ідеології висловилися 35% бізнесменів з університетським дипломом і тільки 19% тих, хто його не мав. Прихильність доктрини довгострокових інтересів фірми виявили 39% дипломованих респондентів та 33% респондентів без дипломів. Соціальну відповідальність бізнесу визнали 26% дипломованих та 48% підприємців, які не мають таких дипломів. Виявлено, що важливим чинником, який впливає на ідеологічний вибір, є досвід підприємницької діяльності. Якщо серед бізнесменів, чий досвід підприємницької діяльності не перевищував 10 років, лише 15% вибрали традиціоналізм і 69% – соціальну відповідальність бізнесу, то серед підприємців зі стажем діяльності більше 30 років 71% виявилися прихильниками традиціоналізму і 29% – прихильниками соціальної відповідальності бізнесу [7, 192–194]. Таким чином, ці дані більш випукло окреслюють різні рівні соціалізації підприємницької особистості. Зокрема, здобуття університетського диплому та тривалий досвід підприємницької діяльності схиляють бізнесменів до “класичних”, традиціоналістських поглядів.

Ідеологічні переконання крупного бізнесу стали предметом дослідження А.Бартона, який опитав 120 провідних промислових і непромислових керівників та власників великих статків [8]. Отримані результати свідчать про те, що економічні настанови були більш ліберальними серед тих, хто брав участь в організаціях з політики планування та у мережах політики взаємодії між інституційними секторами. Така участь, своєю чергою, зумовлена походженням з міст Північного Сходу та родин крупних бізнесменів. Крім цього Бартон виявив, що вихідці з історично престижних протестантських конфесій (пресвітеріанства, конгрегаціоналізму, унітаризму, квакерства і християнської науки) є більш ліберальними у своїх поглядах порівняно з протестантами, які є членами громад із нижчим статусом (баптистами, методистами та лютеранами). Таким чином, культурні витоки (регіон, тип поселення, віросповідання батьків, покоління) також впливають на економічні настанови представників великого бізнесу.

Одним із диференційних вимірів ідеологічних переконань великих власників є тривалість володіння багатством. Йдеться про відмінності між “старими грошима” і “новими грошима”. Терміном “старі гроші” позначають успадковане багатство сімей великих власників. Термін зазвичай описує клас надбагатих, які змогли зберегти багатство декількох поколінь. Нувориш (від франц. “нові багатії” (скоробагатьки), або “нові гроші”, позначають особу, яка придбала значне багатство протягом покоління. Термін зазвичай використовується, щоб підкреслити, що людина раніше володіла низьким соціально-економічним статусом, і що придбане багатство дало змогу споживати товари чи предмети розкоші, які раніше були недоступні. Цей термін також використовують у зневажливому значенні, щоб підкреслити вульгарність системи цінностей та недостатній досвід використання багатства, на відміну від “старих грошей”.

Відповідно до загальноприйнятої точки зору, люди зі “старими грошима” є більш ліберальними у своїх політичних переконаннях, ніж люди з “новими грошима”. Незважаючи на поширеність цього стереотипу, емпіричного підтвердження він не знаходить. В.Барріс знайшов докази для спростування цієї тези. Він вивчив політичні переконання 400 найбагатших американців за версією журналу Forbes та інших рейтингів. Перш за все Барріс підкреслює, що політичні погляди “старих” і “нових” багатіїв більше схожі, ніж відрізняються. Порівняно з будь-яким іншим соціальним класом, багаті (і “старі”, і “нові”) сповідують переважно консервативні погляди. Тим не менше, це дослідження показує, є існують деякі відмінності у політичній поведінці навіть дуже багатого прошарку американського вищого класу. Результати цього дослідження показують, що “старі гроші” є більш консервативними, ніж “нові гроші”. Існує висока ступінь політичної відповідності норм консервативного республіканізму серед “старих багатіїв”, і більша різноманітність серед “нових багатіїв”, яка проявляється в ліберальній політичній поведінці. Не дивлячись на те, що “нові” багатії походять переважно з сімей, які були прихильниками Демократичної партії, більшість цих людей в кінцевому підсумку стануть консервативними республіканцями [9].

Іншим диференційним чинником, який вніс свої корективи в ідеологію і цінності ідеологію великого бізнесу стала нова ситуація, яка виникла у зв'язку з “менеджеральною революцією”. На зміну харизматичним, енергійним та ініціативним підприємцям-власникам прийшли люди, які у своїй діяльності повинні керуватися колективною думкою вищих управлінських структур корпорації. Велика корпорація переважно пригнічує підприємця з його претензіями на виявлення свого творчого “Его”. На зміну підприємцям приходять бюрократи з притаманними для них духом шаблону і рутини. Ці процеси породжують “закостеніння” підприємницького духу та бюрократизація процесу прийняття рішень [10]. Розвиток цих рис психології топ-

менеджерів викликає стурбованість у капіталістів-власників, які вважають, що менеджери, не володіючи власністю, не достатньо лояльні до компанії. Внаслідок цього, вони вільно переходять від однієї сфери діяльності до іншої, думаючи лише про власну кар'єру. Таким чином, просування в капіталістичне підприємство духу бюрократизму шкодить інтересам бізнесу [11, 22–50]. Крім цього, сучасним менеджерам дорікають, що їм, на відміну від класичних підприємців, меншою мірою притаманні такі риси характеру, як сміливість, рішучість, вміння ризикувати.

В роботі Ф.Саттона і його співавтори також підкреслюються відмінності між двома ідеологічними версіями підприємців – “класичною” і “менеджеральною”. Для класичної версії характерне зміщення акцентів на такі елементи ідеологічної системи, як власність, конкуренція, децентралізована економіка, ринкове регулювання попиту і пропозиції тощо. Натомість менеджеральна версія звертає увагу на менеджера як організатора економічного процесу, завдяки якому успішне функціонування економіки приносить користь суспільству [5, р. 34–35]. Парсонівська теорія напруженості ролевих функцій стала в нагоді і для розрізнення ідеологічних “реакцій” підприємців-власників і менеджерів, оскільки характер “напруженостей” в цих двох груп відмінний. Для менеджерів проходження фази “ролевої напруженості” відбувалося успішніше, оскільки вони більшою мірою зважали на запити суспільства. Натомість економічна, індивідуалістична сутність бізнесменів-власників у другій половині ХХ століття вступила у конфлікт з громадськістю. Через це фігура капіталіста-власника все більше ставала одіозною. Внаслідок цього ідеологічні настанови та ціннісні орієнтації керівників крупних корпорацій більше не вписувалися в рамки традиційного, капіталістичного підходу.

Зміни у взаємовідносинах між корпораціями та суспільством зумовили розвиток концепції соціальної відповідальності бізнесу, яка набула популярності у 1950-ті роки та з роками поширювалася в міру того, як корпорації ставали масштабнішими й потужнішими. За цією ідеологічною концепцією стоїть розуміння великих капіталістів необхідності врахування суспільних потреб заради збереження своєї власності і впливу. Цей, суто утилітарний, підхід капіталістів до виконання соціальних функцій є скоріше вимушеною практикою. Втім останні ініціативи світової капіталістичної еліти здивували весь світ. Йдеться про те, що влітку 2011 року зародився рух мільйонерів “За високі податки”. З подібними гаслами виступають здебільшого багатії США, Франції, Німеччини та Італії, які стурбовані економічною ситуацією у своїх державах. Вони закликають підвищити податки для найбагатших приватних осіб, щоб підтримати скорочення бюджетного дефіциту своїх країн [12]. Таким чином, об'єктивні зміни в структурі і механізмі функціонування капіталістичної економіки, збільшення розриву між бідними і багатими змушують крупний бізнес звертати більшу увагу на соціальну складову власної ідеології.

Отже, якщо у добу класичного капіталізму у дослідженнях ідеології великих власників визначальними чинниками вважалися економічний (К.Марк), статусний (Т.Веблен) та релігійний (М.Вебер), то за часів розвитку державно-монополістичного капіталізму ідеологія капіталістів у дослідженнях Ф.Саттона, С.Харріса, К.Кейсена і Д.Тобіна постає як специфічна форма реакції на стан “напруженості ролевих функцій” крупних бізнесменів, яка інтегрує їхню підприємницьку роль із зростаючими соціальними вимогами з боку суспільства. І хоча крупним бізнесменам характерна прагматична мінливість ідеологічних преференцій (М.Сайдер), у їхній системі цінностей переважають пріоритети довгострокових інтересів бізнесу та соціальної відповідальності бізнесу (Т.Нікольс). На відміну від менеджерів, які більшою мірою зважали на запити суспільства, бізнесмени-власники, індивідуалістична сутність яких часто вступала у конфлікт з громадськістю, все частіше змушені пропонувати різні соціальні ініціативи задля збереження власної суб'єктності у суспільстві.

Література

1. Маркс К. Сочинения (2-е издание) / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Том 23 (“Капитал”, том первый). – М. : Издательство политической литературы, 1960. – 920 с.
2. Маркс К. Сочинения (2-е издание) / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Том 25, часть I (“Капитал”, том третий. Часть первая (главы I — XXVIII)). – М. : Издательство политической литературы, 1961. – 554 с.
3. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; пер. с англ., вступ. ст. С.Г. Сорокиной; Общ. ред. В.В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілого. – К. : Основи, 1994. – 261 с.

5. Sutton F.X. The American business creed / F.X. Sutton, S.E. Harris, C. Kaysen, J. Tobin. – Cambridge, Mass. : Harvard univ. press, 1956. – 414 p.
6. Seider M.S. American Big Business Ideology: A Content Analysis of Executive Speeches / Maynard S. Seider // American Sociological Review. – 1974. – Vol. 39, № 6. – P. 802–815.
7. Nichols T. Ownership, Control and Ideology, An Inquiry into Certain Aspects of Modern Business Ideology / T. Nichols. – London : George Allen and Unwin; 1969. – 272 p.
8. Barton A.H. Determinants of Economic Attitudes in the American Business Elite / A.H. Barton // American Journal of Sociology. – 1985. – Vol. 91, Issue 1. – P. 54–87.
9. Burris V. The Myth of Old Money Liberalism: The Politics of the «Forbes» 400 Richest Americans / V. Burris // Social Problems. – 2000. – Vol. 47, № 3. – P. 360–378.
10. Эпштейн С. Бюрократизация бизнеса США / С. Эпштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 1977. – № 5. – С. 125–133.
11. Hartmann H. Authority and organization in German Management / H. Hartmann. – Princeton: Princeton University Press, 1959. – 334 p.
12. Дєнков Д. Ахметов і К° не підтримали західних мільйонерів [Електронний ресурс] / Д. Дєнков. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/09/7/297317/>.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ ВИЩОЮ ОСВІТОЮ В АВСТРАЛІЇ І НОВІЙ ЗЕЛАНДІЇ

Швець Д. Є.

к. с. н., доцент кафедри менеджменту організацій

Запорізької державної інженерної академії

У статті розглянуто особливості інноваційної моделі управління вищою освітою в Австралії і Новій Зеландії, структурно-функціональні особливості різних інституцій освітнього процесу.

В статье рассмотрены особенности инновационной модели управления высшим образованием в Австралии и Новой Зеландии, структурно-функциональные особенности разных институтов образовательного процесса.

высшим образованием, институты образовательного процесса.

The article considers the innovational management-model of high education on Australian and New Zealand, structure-functional dimensions of different institutes of educational process.

Ключові слова: інноваційна модель управління, вища освіта, управління вищою освітою, інституції освітнього процесу

Постановка наукової проблеми

Країни англо-саксонської цивілізаційної периферії представляють собою так звані консолідовані суспільства, які поєднують в собі представників різних етносоціальних спільнот і є мультикультуральними суперетносами, що утворюють єдину спільноту. Зазначена обставина накладає свій відбиток і на систему управління вищою освітою, що знаходить своє відображення у наступних характеристиках: доволі високий рівень витратності в освітньому менеджменті, організаційно прив'язаний до підтримання високої якості і інтелектуального авторитету власної вищої освіти в Європі; цілеспрямована урядова підтримка урядом ВНЗ при поєднанні корпоративного самоуправління та державного фінансування; законодавчо-організаційні умови для пріоритетного працевлаштування випускників ВНЗ та забезпечення підвищеного рівня оплати їх праці, що також побічно стимулює ВНЗ до підвищення якості освіти; організаційно-управлінське забезпечення мультикультуралізму вищої освіти, надання можливості її отримання представникам національних меншин; міжкультурна інтегративність освітнього процесу, який організований на засадах залучення іноземних студентів та викладачів (в першу чергу зазначена риса стосується Австралії і Канади); соціально-юридична інституціалізація консультативно-експертної ініціативи представників інтелектуальних мікроеліт ВНЗ на рівні урядових структур. Поєднання цих характеристик однієї з одною розв'язує проблему інституційної ефективності системи вищої освіти в зазначених країнах.

Метою статті є виявлення описових характеристик інноваційної моделі та побудова порівняльної описової моделі систем вищої освіти Австралії та Нової Зеландії.

Завданнями статті є:

А) виявлення описових характеристик інноваційної моделі та побудова порівняльної описової моделі систем вищої освіти Австралії;

Б) виявлення описових характеристик інноваційної моделі та побудова порівняльної описової моделі систем вищої освіти Нової Зеландії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми. Інноваційна модель організаційного розвитку підприємства сформувалася до початку 70-х років (М. Кіртон, С. М. Сігел, І. Ансоффа, Ч. Арджіріс, Р. Данкан). Будучи раціонально-штучною, екзогенно-ендогенною, балансовою, адаптаційною, такою, що передбачає можливість змін не тільки внутрішнього, але і зовнішнього середовища підприємства [1,3], дана модель трактує університет як штучно-раціональну, інструментальну метасистему, яка постійно реконструюється під вирішення нових завдань і розглядається через призму впровадження нововведень [2, 3].

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю. Статтю присвячено встановленню особливостей зв'язку між інноваційною моделлю управління вищою освітою та структурно-інституційними чинниками високої її ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів. В ХХ ст. Австралія стала одним з лідерів міжнародного ринку послуг вищої освіти. Система освіти Австралії має добру репутацію в усьому світі, що є результатом ретельного контролю над всіма навчальними закладами країни, який здійснюється

Федеральним урядом. Австралійська система освіти ґрунтується на британській моделі.

Університети Австралії займають провідні позиції в Тихоокеанському регіоні, їхні дипломи визнаються в усьому світі. В університетах країни навчається більше 680 тис. студентів. Перелік тільки бакалаврських програм включає більше 2000 позицій.

Найбільший вибір державних і приватних навчальних закладів пропонують Сідней і Мельбурн, два найбільших міст країни. В одному тільки Сідней і його передмістях розташовано 6 університетів. Що стосується спеціальностей, то, наприклад, тільки один UNSW (University of New South Wales) пропонує більше 75 різних програм в області дизайну.

Найстарший університет країни – Університет Сіднею – був заснований ще в 1851 році. До числа найпрестижніших ВНЗ країни входять також Університет Нового Південного Уельсу (University of New South Wales, UNSW), Мельбурнський університет (University of Melbourne), Квінслендський університет (University of Queensland) і ряд інших.

Навчання на ступінь бакалавра в Австралії займає три (ординарні ступені) або чотири (почесні ступені) роки. Деякі області – медицина, стоматологія, інженерні науки – передбачають більш тривалий – від 4 до 6 років – термін навчання [5].

Останнім часом більшу популярність отримали «подвійні ступені» – наприклад, в області бізнесу та права, інформаційних технологій та менеджменту. На цих програмах термін навчання складає 5-6 років. Магістерський ступінь можна одержати за 1-2 роки. Ступінь доктора наук (Ph) – найвища академічна кваліфікація – присуджується після глибокого вивчення теоретичного курсу і виконання кваліфікаційної науково-дослідної роботи. Весь процес разом, включаючи дослідження, займає три роки.

В цілому представники інноваційної моделі розглядають підприємство як досить пластичну систему, а організаційна культура підприємства розглядається як пасивний компонент організаційного розвитку, який найчастіше доводиться долати в процесі реалізації стратегічних цілей підприємства, ніж використовувати його як інструмент оптимізує, враховувати як рушійний фактор розвитку.

У широкому розумінні слова, інноваційна модель передбачає сукупність раціоналістичних концепцій, згідно з якими організаційний розвиток підприємства – раціонально спланований, свідомо викликаний і контрольований процес структурних змін.

Необхідно виділити дві інтерпретації зазначеної моделі, залежні від джерела змін на підприємстві: 1) ендегенні, в якій джерелом змін визнається внутрішнє середовище підприємства; 2) екзогенні, в основі якої розглядається динаміка зовнішнього середовища.

До розробників першого типу можна віднести: М. Кіртон, С.М. Сігела, У.Ф. Кемеррера [2, 34]. Автори пов'язують структурні зміни з реалізацією якогось проекту (в зазначеному випадку – науково-освітні проекти ВНЗ від корпоративних замовників), що є результатом незадоволеності керівної ланки підприємства станом внутрішнього середовища, результатом діяльності або конфліктів усередині підприємства. Другий тип розроблений І. Ансоффом, Ч. Арджірісом, Р. Данканом, Р. Залтманом, які вбачають основне джерело формування проекту і стратегії структурних змін у зміні зовнішнього середовища [1].

Зміни середовища припускають вироблення нової стратегії, що передбачає зміну ринків, типу продукту, що випускається, а також зміна системи орієнтирів діяльності, контролю за їх здійсненням. У рамках інноваційної моделі є сенс відзначити *теорію ресурсної залежності* як детально більш розроблену версію екзогенно-інноваційних моделей. Тут інноваційна логіка поєднується з інвайронментальною орієнтацією, спирається на положення теорії обміну (П. Блау, Дж. Хоманс) [2, 66; 3, 44]. Ця теорія знайшла широке застосування в практиці управління і стала основою для таких підходів до проблематики організаційного розвитку, як концепція стратегічного управління (Дж. Пфеффер, Г. Салансік).

Деякі з університетів мають право присвоювати тільки ступінь бакалавра та мають у своєму розпорядженні невелику кількість факультетів, на яких готують фахівців тільки найактуальніших напрямків – бізнесу, бухгалтерського обліку, інформаційних технологій, права, інженерних наук. Більшість університетів мають декілька кампусів: усього студентських кампусів в Австралії більше 150.

Особливістю австралійської системи вищої освіти є розвинений сектор дистанційних програм. 10 з кожних 100 австралійських студентів, за підрахунками фахівців, одержують знання в домашніх умовах (з використанням інтернет-технологій). У зв'язку з цим, вищу освіту Австралії можна вважати «піонерським анклавом» дистанційної освіти. Перший ступінь студентів, що закінчив курс дистанційно, було видано Квінслендським університетом ще в 1911 році, а зараз програми цього типу пропонують більше 30

університетів країни, включаючи найпрестижніші.

Для вступу в австралійський університет вихідцям з інших країн необхідно закінчити 1-2 курси ВНЗ, здати іспит з англійської мови (IELTS – з результатом від 5,6 балів, TOEFL – від 550 балів) і представити академічну довідку про прослухані курси та отримані оцінки.

Згідно з класифікацією комітету з вищої освіти Австралії [6], (назва цього управлінського органу може змінюватись на Міністерство, хоча, це істотно не впливає на його функції), ВНЗ країни поділено на 4 групи (п'ятизіркові, чотирихзіркові, трьохзіркові та університети-лідери за якістю наукових досліджень), в залежності від рейтингу, який дає можливість обрахувати рівень популярності ВНЗ за різними критеріями: *задоволеність студентів рівнем викладання, проведенням наукових досліджень, співвідношення чисельності студентів та викладачів, оснащенням комп'ютерами та бібліотечним фондом; наявність умов для занять спортом, медичних, юридичних та кар'єрних служб, технічної оснащеності навчального процесу, успішність студентів, відсоток осіб, які отримали ступені, перспективи роботи за спеціальністю.*

Рейтингове оцінювання в Австралії слугує багатьом управлінським цілям, зокрема:

- *сприяння модернізації та гнучкості освітньої сфери завдяки зворотному зв'язку (у вигляді опитувань) з основними учасниками (студентами, викладачами) навчального процесу;*
- *класифікуючи різні типи освітніх закладів, учбових програм та дисциплін стимулювати конкуренцію між ними;*
- *своєчасне надання потенційним споживачам (абітурієнт, працедавець, державні структури) адекватної порівнювальної інформації про статус вищих навчальних закладів;*
- *забезпечення прав молоді людини на працевлаштування за рахунок покращення якості вищої освіти.*

Іноземні студенти, що мають добрі академічні показники, можуть претендувати на одержання стипендії, однак число їх дуже невелике. Ряд стипендій виділяється Австралійською урядовою організацією з надання матеріальної допомоги (AusAID). Уряд підтримує студентів, що одержують технічну та вищу освіту за різними спеціальностями майже у всіх університетах і коледжах TAPI. Щорічно уряд Австралії виділяє 300 стипендій для іноземних студентів (Overseas Postgraduate Research Scholarships, OPRS), її одержують ті, хто вчиться на магістерських і докторських програмах.

В Новій Зеландії на сьогодні налічується вісім університетів – University of Otago, University of Auckland, University of Canterbury, Lincoln University, University of Waikato, Massey University, Victoria University, Auckland University of Technology. Загальна чисельність студентів перевищує 110 тис., 3-10% - іноземці.

Перші університети в Новій Зеландії виникли біля 150 років тому. За основу при створенні їх організаційної структури та системи корпоративного управління було прийнято британську модель. Прикладом, що ілюструє тісний зв'язок Нової Зеландії і Великої Британії у сфері культури і освіти, може послужити Кентерберійський університет (University of Canterbury). Його було засновано в 1873 році двома випускниками Оксфорду і Кембриджу. Ніби продовжуючи історію суперництва двох знаменитих англійських ВНЗ, сьогодні Кентерберійський університет виборює право називатися кращим навчальним закладом країни у свого побратима – Оклендського університету (University of Auckland).

Першим у Новій Зеландії було засновано університет Отаго (University of Otago), розташований у місті Дунедін (Dunedin) в 1869 році. Зараз загальна кількість його студентів перевищує 17 тис. осіб. Найбільшим університетом країни є Массей (Massey University), де навчається 32 тис. студентів. Університет має три кампуси: у Північному Палмерсоні (Palmerston North), Олбані (Albany) і у Веллінгтоні. Інші університети – це Університет Вайкато (University of Waikato), розташований у Гамільтоні, Університет Вікторії у Веллінгтоні (Victoria University of Wellington), Університет Лінкольна (Lincoln University) [6].

Університети рейтинговані за пріоритетними напрямками:

- медицина і дослідження в галузі ветеринарії (університет Отаго);
- інженерія у сфері лісового господарства, лісництва і екології (Кентерберійський університет);
- торговельно-економічні та фінансові спеціальності, банківська справа (університет Лінкольна (Lincoln University));
- цивільне та промислове будівництво, виробничий менеджмент (Оклендський університет).

Основним рекомендованим способом вступу в новозеландський ВНЗ є закінчення його

підготовчого відділення (Foundation). Такі відділення відкриті при п'ятих університетах – University of Auckland, Auckland University of Technology, Massey University, University of Otago, University of Waikato. Програма звичайно розрахована на рік занять. Слухачі вивчають кілька академічних дисциплін на вибір, здобувають навички, необхідні для навчання в університеті (наприклад, вчать писати есе й знайомиться із методами пошуку інформації в бібліотеці) та займаються англійською мовою. Абітурієнти мають можливість обрати також широке коло професійно-орієнтованих дисциплін, необхідних для навчання за майбутньою спеціальністю (наприклад, якщо абітурієнт бажає одержати ступінь бакалавра природничих наук (Bachelor of Science, BSc), він обирає відповідні предмети – як правило, фізичні і математичні. По закінченню навчання студенти одержують Certificate of University Preparation (CUP), з яким вони можуть вступати в університет нарівні з новозеландцями. Для прийому на програму Foundation необхідно представити атестат про середню освіту і здати тест TOEFL з результатом не нижче 500 балів або тест IELTS з результатом не нижче 5,0 балів.

На сьогодні існує дві базові рейтингові методики, які дозволяють оцінити роботу університетів Нової Зеландії (ними користуються також освітні Міністерства і відомства Великої Британії, Австралії і Канади): *методика QS, яка використовується газетою «Таймс» і консалтинговою фірмою з однойменною назвою, та рейтинг-методика Інституту вищої освіти Шанхайського університету (Institute of Higher Education of Shanghai Jiao Tong University).*

Рейтинг-методика «Таймс»-QS ґрунтується на п'яти основних індикаторах: *якості наукових досліджень що проводяться у ВНЗ, оцінці діяльності ВНЗ роботодавцями, кількості іноземних викладачів та студентів, а також пропорції «студенти-викладачі» (коефіцієнт викладацької завантаженості).*

У 2009 р. QS звернулася до 3703 викладачів які активно займаються науковою діяльністю с проханням назвати 30 ВНЗ, в яких проводяться наукові дослідження на найвищому рівні. Цю частину рейтингу організатори оцінили в половину від всіх отриманих балів.

На наступному етапі свою оцінку університетам по підготовці випускників до професійної діяльності виставили 736 найбільших рекрутингових компаній. Також в роботі «Таймс»-QS додатково оцінювались три параметри: співвідношення запрошених іноземних викладачів до загальної чисельності штату викладачів, співвідношення іноземних студентів до загальної чисельності студентів, що навчаються у ВНЗ, а також чисельність студентів, що припадає на одного викладача.

Критерії рейтинг-методики Шанхайського університету частково співпадають з критеріями «Таймс»-QS. Вона також враховує такі індикатори, як якість викладання і рівень проведення наукових досліджень, однак крім індексу цитування викладачів ВНЗ, вона також приймає до уваги *кількість Нобелівських лауреатів і нагороджених іншими науковими преміями.*

Отримання ступеня бакалавра в Новій Зеландії передбачає трирічне навчання, ступеня із відзнакою (Bachelor with Honours) – чотирирічне. Навчальний термін для отримання ступеня магістра складає один рік. При працевлаштуванні істотними перевагами на ринку праці користуються власники дипломів бакалавра із відзнакою.

За окремими спеціальностями передбачено більш тривалий термін навчання: бакалаврський ступінь з інженерної справи присуджується після чотирьох років навчання, з медицини – після шести років. Одержання подвійного ступеня (Joint Degree) займає п'ять років. Для одержання ступеня магістра термін навчання складає ще 1-2 роки. Навчання в докторантурі, за результатами якого присвоюється докторський ступінь (Ph), триває, як правило, 3 роки [6].

Вступ до університетів цієї країни з атестатами зрілості, отриманими в інших країнах, є дещо обмеженим. Як правило, претендентам необхідно закінчити один або два курси ВНЗ в країні походження, або рік-два провчитися в Новій Зеландії – на підготовчому відділенні (Foundation) або в професійно-технічному навчальному закладі. Ще одним способом є закінчення новозеландської середньої школи. Претенденти повинні також продемонструвати знання англійської мови на рівні не менше 550 балів з тесту TOEFL або 6,0 з тесту IELTS.

Плата за навчання в Новій Зеландії є значно нижчою, ніж у країнах Європи і в Австралії (різниця, в залежності від ВНЗ, коливається в діапазоні 20-70%). При цьому дипломи новозеландських ВНЗ визнаються в більшості країн світу (70% випускників працюють за межами Нової Зеландії). Студент також має можливість після трьох років навчання

одержати дозвіл залишитися працювати в країні за одержаною спеціальністю на строк до двох років [6].

Висновки. Система рейтингування ВНЗ Австралії є на 100% незалежною від офіційних державних структур і, таким чином, нівелює їх вплив на оцінку якості освіти. Рейтинги представляють об'єктивну, прозору та максимально повну інформацію про якість освітніх послуг надаваних ВНЗ, дають можливість зрозуміти механізм ціноутворення в сфері платної освіти у ВНЗ, і відповісти на постійно виникаючі запитання про оптимальність співвідношення «ціна/якість освіти».

Отже, оцінювання якості освітніх послуг в Австралії є одним із механізмів, що сприяє процесу структурного реформування національної системи вищої освіти, зміни освітніх програм і потрібних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах для забезпечення інтеграції до європейського наукового та освітнього простору з метою підвищення спроможності випускників вищих навчальних закладів до працевлаштування, поліпшення мобільності громадян на європейському ринку праці, підняття конкурентоспроможності вищої школи.

При кожному університеті Нової Зеландії є розвинена інфраструктура обслуговуючого освітнього управління (educational-corporative service-management), яка включає юридичну службу, медичне обслуговування, службу працевлаштування, управління студентськими гуртожитками. Вони забезпечують супровід студентів в їх переміщеннях між різними суб'єктами соціального простору: роботодавцями, орендодавцями житла, системою соціального страхування та медичного обслуговування. Університети Нової Зеландії пропонують своїм студентам широкий спектр спеціальностей, однак, у кожного з них є свої традиційні факультети із науковими мікроелітами, науковими школами та академічними авторитетами, що відрізняє Нову Зеландію від Австралії і в більшій мірі наближає її систему управління ВНЗ до Великої Британії та країн Заходу Європи. Вищі органи управління освітою Нової Зеландії при оцінці діяльності ВНЗ керуються селекційною моделлю адаптації університету до зовнішнього середовища. Селекційна модель відмітною особливістю має орієнтацію організаційного розвитку підприємства на зовнішнє середовище, коли ефективність персоналу розглядається як засіб адаптації підприємства до зовнішнього середовища. Основні представники – Х. Олдріх, Дж. Пфедфер, М. Ханнон, Дж. Фрімен, Г. Керрол. Дана модель, будучи екзогенно-ендогенною, раціонально-природничою, еволюційною, адаптивною, стратегічно-історичною, розглядає процеси адаптації та селекції у взаємозв'язку. Так, на думку авторів, адаптаційне навчання індивідів передбачає відбір серед певних зразків і поведінкових варіацій, адаптація ж на рівні організаційної популяції (а університет є різновидом організаційної популяції) припускає відбір серед членів популяції.

Література

1. Argyris, C. (1990) *Overcoming Organizational Defenses. Facilitating organizational learning*, Boston: Allyn and Bacon.
2. Argyris, C. (1991) Teaching smart people how to learn. *Harvard Business Review*, May-June.
3. Duncan K. (1990) A Strategic Competitive Advantage Perspective on Management Development. *Harvard Business Review*, May-June.
4. Organizations are open systems that need careful management to satisfy and balance ...Lawrence, P. R./Lorsch, J. W. (1967), P. 24-28.
5. <http://www.osvita.org.ua/abroad/edusystem/aus/grant/>
6. <http://www.osvita.org.ua/abroad/edusystem/newsealand/>

УДК 316

ІНВАРІАНТИ СТАНДАРТІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Іпатов Е.Ф.

кандидат філософських наук, доцент кафедри політології, соціології і соціальної роботи ФСП НТУУ «КПІ»

Павловський В.В.

кандидат філософських наук, доцент кафедри політології, соціології і соціальної роботи ФСП НТУУ «КПІ»

В статті аналізуються такі інваріанти стандартів соціальної роботи як цілепокладання, колективність і ментальність. Особлива увага приділяється до їх взаємозв'язку і взаємозалежності. Механізмом акумулювання колективного досвіду є його стандартизація, за допомогою якої накопичена інформація концептуалізується в систему загальноприйнятих зразків (стереотипів), доповнюючись певними правилами їх оперування. Існування інваріантів в динамічній системі соціальної роботи забезпечує її мультистійкість і спадкоємність, що однак не заперечує, а, навпаки, логічно припускає різноманітність варіацій її характеристик. Феномен колективності складає інваріантну основу світогляду народу і присутній на всіх рівнях його життєдіяльності: в процесі творчості, споживання (зберігання) і ретрансляції результатів соціальної діяльності людей. Розвиток варіативного процесу залежить від здатності суспільства до модернізації, а життєвість інноваційного варіанту – від ступеня його закріплення у менталітеті спільності. Це обумовлено як внутрішньою логікою розвитку соціальної роботи, так і особливостями функціонування її у соціокультурному просторі. Варіювало співвідношення форм соціокультурної регуляції у суспільстві, однак домінуючим завжди залишались інваріанти, що ґрунтуються на досвіді народу.

В статті аналізуються такі інваріанти стандартів соціальної роботи як цілепокладання, колективність і ментальність. Особливий акцент робиться на їх взаємозв'язку і взаємозалежності. Інваріантний комплекс в соціальній діяльності являється цілісною багаторівневою системою, яка характеризується певними змінами і інноваціями в соціальній роботі. На певних етапах розвитку суспільства виникає необхідність в удосконаленні стандартів соціальної роботи, що детермінує трансформацію форм інваріантності.

Ключові слова: інваріанти, цілепокладання, колективність і ментальність

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що дослідження соціальної роботи так чи інакше зв'язано з проблемою стандартів. Відзначимо, що семантика цього терміну залежить, перш за все, від галузі пізнання. Наприклад, у побутовій сфері стандарт – це те, що прийнято людьми з незапам'ятних часів і стійко повторюється, відтворюється протягом історії. В «УСЕ Універсальному словнику енциклопедія» вказано: «Стандарт (норма), засада, правило, взірець, найчастіше технічний або технічно-правовий документ, який є результатом стандартизації: встановлює постійні основи діяльності або характерні риси виробів, процесів та послуг для загального і постійного користування» [10, 1182]. У соціологічному значенні це – передача соціальних цінностей від покоління до покоління, тобто явище соціокультурної комунікації, якому властиві селективність, повторюваність, чинність, багатозначність. З позиції соціальної роботи стандарти тлумачаться як соціальна і культурна спадщина, що передається від покоління до покоління і відтворюється у певних суспільствах і соціальних групах протягом тривалого часу. В етнографії стандарти розглядаються як форми колективного досвіду етносу, що виражені у соціально організованих стереотипах і відтворюються в етносі у цілому або в його окремих частинах шляхом культурної просторово-часової трансмісії [9, 139].

Соціологічне пізнання суспільства характеризує різні аспекти його життєдіяльності. Така діяльність досліджується як явище соціокультурної комунікації, якої властиві стандартність, селективність, повторюваність, чинність. Соціальна сфера життєдіяльності включає до себе реалізацію потреб і інтересів спільностей, груп, індивідів, відносини між ними, які регулюються в процесі праці, охорони здоров'я, організації дозвілля. Соціальна робота в цій сфері – це професійна діяльність суб'єктів, яка спрямована на підвищення якості життя людей, для якої притаманна специфічна, лише їй властива система ідеалів, цінностей, принципів і норм поведінки фахівців, керівників, що складається в процесі її становлення та

розвитку. Ця система впроваджується та функціонує в особливому соціокультурному просторі, який отримав назву кодексової культури [13,121].

Механізмом акумулювання колективного досвіду є його стандартизація, за допомогою якої накопичена інформація концептуалізується в систему загальноприйнятих зразків (стереотипів), доповнюючись певними правилами їх оперування. До стереотипів, зокрема, відносяться різні типи нормативної людської поведінки, принципи, ідеали, що зв'язані з повсякденним життям людей. Стереотипними є також дії, що складають невід'ємну частину соціальної діяльності: соціалізація в процесі життєдіяльності людей; технологізація соціальної сфери; застосування стандартних алгоритмів діяльності для вирішення типових завдань соціальної роботи.

На основі комплексу стереотипів, зокрема, конструюється модель перетворення і регулювання соціальних відносин і процесів життєдіяльності людей, в межах якої відбувається сприйняття, накопичення та ретрансляції інформації. Отже, за своєю суттю, стандарти являють собою систему стереотипів, що пронизують соціальну діяльність на всіх її рівнях (локальному, етнічному, національному тощо).

Обговоримо питання інваріантності стандартів з позиції соціології. Поняття «інваріант» (інваріантність) ввійшло у сучасне знання зовсім недавно з математики і досі залишається предметом філософського і соціологічного дискурсу. Філософський енциклопедичний словник тлумачить інваріантність як «властивість істотних для системи елементів, відношень, станів не змінюватись при її перетвореннях» [11, 239]. Цей термін часто сприймається тотожним «константі» (константності). Розробка поставленої проблеми має логічну послідовність та конкретність, тому з'ясуємо принципову відмінність цих понять.

Якщо інваріант – величина, що залишається незмінною при певному перетворенні зв'язаних з нею перемінних, а інваріантність – стійкість, незмінність у мінливому, то константність – це незмінність безвідносно до чого-небудь. Існування інваріантів в динамічній системі соціальної роботи забезпечує її мультистійкість і спадкоємність, що однак не заперечує, а, навпаки, логічно припускає різноманітність варіацій її характеристик. Тому при дослідженні соціальної роботи, як функціонуючої системи, коректніше використовувати термін «інваріанти» (а не константи) для позначення елементів, що забезпечують їй постійне відтворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Виділення не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. В соціології немає єдиної точки зору в інтерпретації комплексу інваріантів щодо стандартів, а також відсутні чітко сформульовані позиції щодо критеріїв їх вибору. Це обумовлено, по-перше, об'єктивним чинником: непросто виокремити в сфері соціальної роботи специфічний, внутрішній єдиний, обумовлений низкою постійних показників комплекс явищ; по-друге, суб'єктивним фактором – неминучим зіткненням різних точок зору і наукових підходів до цих критеріїв. Мова йде про цілісну багаторівневу систему незмінних взаємозв'язаних параметрів соціальної роботи, що складають відповідну ієрархію методів, засобів і алгоритмів дій суб'єктів та їх оцінку за ступенем значущості для людини. Вирішення проблеми передбачає синтез предметних полів гуманітарних наук, що вивчають глибинну сутність життєдіяльності людини (філософії, антропології, культурології, соціології, психології).

Підкреслимо, що в фокусі дослідження знаходиться соціальна робота, яка сформувалась в наслідок взаємодії побутових форм людської активності і соціальної практики і ввібрала у себе конструктивні елементи усіх боків його життєдіяльності. Вона є продуктом життєдіяльності колективу людей, поєднаних спільними екзистенціальними орієнтаціями, соціальними проблемами і досвідом спільної життєдіяльності. Тому у подальшому аналізі інваріантність соціальної роботи будемо визначати на основі критеріїв припустимості дій членів суспільства з точки зору підтримки рівня соціальної консолідації у суспільстві.

Дослідження проблематики стандартизації соціальної роботи постійно обговорюється в наукових збірниках, матеріалах конференцій, на сторінках відомих наукових видань, у спеціалізованих журналах. Тематика цих матеріалів різноманітна: аналізуються етичні кодекси соціальної роботи (О.І. Холостова, А.Л. Чумак), етичні цінності та принципи в соціальної роботи (В.Л. Кулініченко, А.Й. Капська), соціальні технології в сучасному світі (В.М. Іванов, В.М. Шахрай), зарубіжний досвід гуманізації соціального середовища та виховання (Д.І. Пашенко, М.І. Красовицький). Названі автори вбачають в стандартизації позитивні можливості для вдосконалення професійної діяльності соціальних працівників, в формуванні етичних цінностей та принципів кодексової культури в соціальної роботи. Вчені акцентують увагу на необхідності подальших наукових розробок в галузі вивчення механізмів стандартизації. Тому актуальною проблемою стає дослідження інваріантів стандартизації на

основі критеріїв доцільності дій людей з точки зору підтримки рівня соціальної консолідації суспільства.

У цьому ракурсі цікаво звернутись до концепції О. Румянцева, що ґрунтується на парадигмі взаємодії людини із світом і з іншою людиною. В якості інваріантів він розглядає «трансцензус цілепокладання», ментальність і колективність, що надають стандартам специфічність і стійкість. О. Румянцев визначає, що «ці три модуси інваріантності, по-перше, рівновеликі, але не симетричні, по-друге, не можуть бути вишикувані у порядку часового руху, будучи умовами один одному» [8, 73].

Суспільства різного типу відрізняються не наявністю або відсутністю стандартів, а їх специфічним змістом, особливими засобами їх трансмісії, формами функціонування. Для соціальної роботи характерно: жорстка система стереотипів, що охоплює всі сфери життя; низький темп оновлення стереотипів; конвенціональний механізм їх ретрансляції. Однак це не означає стагнацію стереотипів соціальної роботи. Як пише К. Чистов, «стереотипи становились стереотипами тільки завдяки їх певній властивості (або якості) – пластичності, тобто здатності адаптуватися (функціонувати) у типових, однак все ж мінливих ситуаціях» [12, 107–108]. Тому є всі підстави говорити про факт варіювання стандартів у соціальної роботи.

Під варіативністю стандартів ми розуміємо видозмінювання їх другорядних елементів при зберіганні інваріантів на етнічному (або національному) рівнях. Поняття «варіативність» тісно зв'язане з категорією «стійкість»: природно, варіювати може лише те, що має стійкі ознаки. Як справедливо зазначив І. Земцовський, «будь-яка варіативність – це не лише зміна, але й повторювання, причому повторювання у більшій мірі, ніж зміна... Сутність варіативності... у динамічній корелятивності цих двох боків одного і того ж явища» [5, 43]. Отже, підкреслимо, що в акті варіювання стандартів рішуче значення має повторювання сукупності усталених ознак соціальної форми.

Мета дослідження полягає в аналізі багатогранності людської діяльності яка детермінує різноманітну змістову інтерпретацію соціальної роботи. Проблема зосереджується на пошуку об'єктивної основи для порозуміння у стандартах соціальної роботи – інваріантів, що створюють її стійкий фундамент. Диференціюючи комплекс інваріантів стандартів за рівнями, сфокусуємо увагу на різних напрямках. Аналіз свідчить, що у сучасній науці немає єдиної точки зору в інтерпретації інваріантів соціальної роботи. Введення у науковий обіг інваріантного комплексу, що містить такі складові, як цілепокладання, ментальність, колективність, дозволяє з'ясувати основні детермінанти стійкості характеристик соціальної роботи. Їх інструментальна роль особливо актуалізується в період посилення нестабільності у суспільстві, коли втрачається підґрунтя для самоідентифікації, самовизначення його членів.

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що соціальна робота – явище багаторівневе і багатофункціональне, вона містить у собі різні способи матеріалізації норм, уявлень і прагматичних дій. В одних випадках це – матеріалізовані результати людських дій, в інших – самі дії. Природа варіативності стандартів проявляється в різних формах соціальної роботи, в основі якої виділяються різні детермінанти, механізми, темпи варіативності, способи ретрансляції стандартів тощо. Практика свідчить що стандарти мають форму кодексів, тобто нормативних документів, які містять систематизовані норми якої-небудь галузі знань. Наприклад, професійні (етичні) кодекси є діючими соціально-імперативними програмами діяльності фахівців на міжнародному та національному рівнях. Головна ціль створення таких комплексів соціальної роботи – узагальнення моральних принципів, цінностей та засад як основи фахової діяльності та сприяння на практиці використанню ідеалів гуманізму, справедливості й моралі. Тому розуміння й дотримання всіх цих духовних досягнень слід вважати частиною стандартів, кодексів та правил професійної діяльності.

Слід вважати, що соціальна робота постійно змінюється у просторі і часі, тому і актуалізується проблема варіативності її стандартів. Розглянемо основні фактори, що сприяють функціонуванню варіаційного механізму стандартів. Звернемось, перш за все, до фактору часу. Варіативність і стабільність стандартів в соціальної роботі існували завжди, хоч виступали протягом історії в різних формах і відношеннях. З часом змінювався комплекс стереотипів, їх характер і темп варіювання: якщо в архаїчному суспільстві трансформація стандартів відбувалась неквапно, століттями, то у сьогоденні термін їх становлення значно скорочується.

Чинником такої варіативності, як правило, виступають зміни в соціокультурній сфері суспільства, що репродукують нові варіанти життєвої орієнтації і спрямовують людей на пошук та запровадження реформістсько-інноваційних підходів для пристосування до нових

умов життя. Ще еволюціоністи XIX ст. (Г. Спенсер, Л. Морган та ін.) постулювали адаптацію як домінуючий фактор, що визначає соціальний розвиток. Неоєволюціоністи (А. Вайда, Р. Корнеро, Р. Рапопорт, М. Салінс, М. Харріс та ін.), не абсолютизуючи цей фактор, також вважали його одним із найважливіших детермінантів соціальної мінливості в суспільстві.

Відповідно до адаптивної теорії, варіативність стандартів можна розглядати як спосіб пристосування людських спільнот, соціальних груп, а також окремих індивідів до мінливих економічних та соціокультурних умов життя шляхом зміни стереотипів свідомості та поведінки, форм соціальної організації та регуляції, норм і цінностей, способу життя та картини світу, механізмів трансляції соціального досвіду та ін. Із зміною життєвих умов виникають і дають про себе знати нові потреби, в результаті чого певні стандарти втрачають свою придатність і зникають, інші – продовжують своє існування, але в трансформованій формі як інваріант.

Своєрідного характеру співвідношення стабільності і варіювання в соціальній роботі набуває в епоху урбанізації. У кожного народу процес переходу до урбанізованого суспільства мав свої особливості і відправні точки відліку. В Україні з її аграрною спрямованістю господарчої діяльності він почався, практично, лише у другій половині XIX століття. Внаслідок цих процесів у суспільстві, соціальна робота — незважаючи на певну консервативність, все більше стає відкритою системою, перероблюючи і пристосовуючи інновації до стандартів. Однак, якщо у містах урбанізація спричинила корінну перебудову системи стереотипів практично в усіх сферах людської діяльності, способів їх відтворення (різко зросла значимість варіаційного компоненту, прискорився темп накопичення і зміни стереотипів), то у селах суспільство неохоче розставалося з традиційними стереотипами поведінки і мислення.

Не менш важливим є також просторовий фактор. Протягом історії на території України формувались локальні зони компактного проживання етнічних груп (зокрема, лемки, бойки, гуцули у Карпатах, поліщуки та литвини у Поліссі). Ці етнічні групи мають специфічний діалект, своєрідну культуру та побут, що адаптовані до конкретних умов життя. В одних випадках варіаційне різноманіття локальних стандартів, виникало в процесі інтеграції спільностей, в інших, навпаки, — в наслідок соціокультурної диференціації через історичні зміни в українських етнотериторіальних утвореннях. Така гетерогенність є проявом варіативності етнотрадицій, і локальні стандарти справедливо розглядати як конкретні результати варіаційного процесу в етнічній культурі. За Б. Путіловим, «версії творів виявляються як би закріпленими за територіями, їх можна зафіксувати на мапах, і картографування наочно продемонструє існування порядку в їхньому розташуванні, в їх групуванні за моментами збігу та розбіжностей» [7, 201]. Різноманіття локальних культур є яскравим підтвердженням існування просторової варіативності соціальної роботи.

Іноді процес формування та функціонування стандартів у суспільстві пов'язують з природно-географічними умовами. В основі цього вчення лежить так звана «теорія середовища» (Ф. Ратцель, Е. Хантінгтон, П. Сентиве, К. Уїслер), що ґрунтується на уявленні про існування зв'язку між соціокультурним полем і географічним середовищем. Різновидом цієї теорії є «культурна екологія» Дж. Стюарта, який допускав лише локально обмежений вплив географічного середовища на розвиток культури. Звичайно, географічні умови грають певну роль в формуванні стандартів. Проте досвід показує, що комплекс природних умов був вагомим адаптаційним фактором, в основному, на первісних етапах історичного розвитку людини, в той час як в індустріальному та постіндустріальному суспільствах зростає значення адаптації до соціокультурного середовища.

Важливу роль у варіативному процесі відіграють такі фактори як людська пам'ять, сприйняття і відтворювання у ній культурних артефактів, а також технології оновлення соціальних процесів, що проявляють себе при трансляції людського досвіду із покоління в покоління. Зупинимось на психологічному моменті сприйняття і відтворювання стандартів. Ґрунтуючись на психоаналізі З. Фрейда, Дж. Мердок прийшов до висновку, що «культура складається із звичок, а психологія показує, що звички існують, лише поки діють задоволення. Задоволення підсилює звички, зміцнює і відтворює їх, в той час як відсутність задоволення неминуче приводить до їх згасання та зникнення» [6, 59].

Відповідно до цієї концепції, стандарти можуть існувати лише при умові, що вони оточені аурую задоволення. Коли же задоволення зникає, людина шукає спосіб змінити напрямок своєї діяльності, щоб отримати нову насолоду, що, природно, створює умови для включення варіаційного механізму. Таким чином, з позицій психології важливим детермінантом варіативності стандартів є бажання отримати задоволення від життя.

Особливо слід відзначити фактор імпровізаційного начала у варіативному процесі. А. Барвінський звертає увагу на те, що «жорстке детальне планування науки здатне лише загальмувати науково-технічний прогрес, перекрити шлях новому» [1, 238]. Іноді при виконанні соціальної роботи імпровізація так велика, що її слід розглядати не як інваріант, а як самостійний витвір.

Отже, ми визначили основні фактори, що детермінують формування варіаційного механізму стандартів. Цей процес часто пов'язаний з проникненням у соціальну роботу нових тенденцій і зародженням у надрах традиційних форм нових елементів, співзвучних з часом. На даному етапі перед суспільством, перш за все, встає задача усвідомлення потреби у цих стандартах і селекція інноваційних варіантів, з яких вибирається оптимальний (або декілька варіантів), що найбільш відповідає менталітету і культурним особливостям сучасного життя.

Логіка побудови концепції інваріантів соціальної роботи приводить нас до висновку, що домінуюча роль в цьому комплексі належить цілепокладанню. Нагадаємо, що трансцензус цілепокладання – це «процес формування цілі як бажаного ідеального образу (етап цілеформування); її досягнення і втілення у результаті діяльності (етап цілереалізації)» [11, 705]. Він не зводиться лише до одного цільового акту, а є процесом, в якому ціль, засіб і результат постійно міняються місцями. В той час як діяльність людини є творчою, вона спрямована на пізнання і використання досвіду, здобутого людською спільністю, на підтримання балансу між новим і старим, сучасним і минулим, в основі якого лежить розуміння людиною перспектив свого майбутнього.

Однак, безумовно, цілепокладання можна прийняти як важливий інваріант стандартів соціальної роботи як результат творчості, а творчість безпосереднє зв'язана з цілепокладанням, що детермінує соціальну діяльність. У такому ракурсі розробка проблеми цілепокладання в контексті дослідження інваріантів достатньо перспективна, оскільки щільно зв'язана з задачею формулювання соціальних цілей у сучасному суспільстві.

Трансцензус цілепокладання виводить соціальну роботу за межі замкненого кола, надає їй характеру відкритості. Як складна система, соціальна робота містить у собі цілий спектр потенціальних іманентних шляхів розвитку, їх множинність детермінована варіаціями взаємозв'язаних компонентів (етичних норм, ідеалів, цінностей тощо), що еволюціонують в єдиному соціальному полі. Внутрішні трансформації цих компонентів і їх зв'язків, відповідно до людських потреб на конкретному етапі розвитку суспільства, ведуть до зміни орієнтації розвитку соціальної роботи. Кожній окремій епосі притаманна власна орієнтація вектору цілі, що вносить дискретність в процес соціальної роботи.

Наприклад, Загальними зборами Міжнародної Федерації соціальних працівників (МФСП) у Коломбо (Шрі-Ланка) 6-8 липня 1994 р. прийнято документ «Етика соціальної роботи: принципи і стандарти» [4]. У «Стандартах етичної поведінки» вказано, що соціальний робітник прагне зрозуміти унікальність кожної людини і характер наданої йому допомоги. У той же час в Україні, згідно зі «Стандартом кваліфікації практичної соціальної роботи», йому необхідно мати уявлення про роботу з окремими клієнтами і групою. Тобто, цілепокладання стандартів МФСП і українських стандартів є інваріантом соціальної роботи. Критерієм припустимості цілепокладання соціальної діяльності є її соціальна значущість для підтримки колективної життєдіяльності людей і рівня консолідації членів спільності.

Цілепокладання щільно зв'язане з мотиваційною сферою особистості, основу якої становлять потреби, що визначають її залежність від конкретних умов біосоціального існування і породжують діяльність, спрямовану на зняття цієї залежності. Причому потреби мають чітку предметну спрямованість – на зовнішній світ, однак водночас вони припускають включення зовнішнього до внутрішньої системи життєдіяльності людини. А. Маслоу, аналізуючи людські потреби, приходять до висновку, що умовою самореалізації особистості є здатність її поєднувати свої внутрішні духовні ідеали з нормами і правилами суспільства [14, 167].

Слід відзначити, що мотивом стають лише усвідомлені людиною потреби, які безпосередньо переходять у дію. Мотив (або система мотивів) психологічно виявляється в інтересах, прагненнях, переконаннях, настановах людей. В залежності від домінуючої в конкретний період мотивації людська діяльність і поведінка спрямовується на комунікацію або на виконання конкретного завдання (зокрема, на опанування нових навичок та умінь) чи на себе. Отже, цей складний психологічний процес детермінує, з одного боку, розвиток особистості, з іншого – перетворення середовища, в якому вона живе.

Потреби особистості (в матеріальних умовах і засобах життя, комунікації, пізнанні, діяльності, творчості тощо) зв'язані з потребами колективу. Їх реалізація багато в чому залежить від того, як вони можуть бути задоволені в процесі колективної діяльності, тобто

особистісні потреби формуються і розвиваються в контексті розвитку соціуму. Тому належність до спільності з її іманентним складом, структурою, способом і динамікою життєдіяльності обумовлює характер мотиваційної сфери особистості. Завдяки колективним цілям, що консолідують спільність, формується модель поведінки її членів, яка спрямована на задоволення індивідуальних і особливо групових інтересів і потреб. В основі соціальної роботи лежить принцип колективності, як необхідна умова формування і функціонування стійкої соціальної спільності. Феномен колективності в життєдіяльності народу має давню природу, що сягає своїми коріннями в первісні часи. Він обумовлений раціональними й ірраціональними сферами колективної свідомості і містить у собі субстрат інваріантності. Головними детермінантами колективності є спільні цілі, норми і цінності народу, що обумовлюють форми і способи об'єднання і взаємодії людей в їх спільній цілеспрямованій активності у суспільстві. В кожний історичний період актуалізувались лише ті форми колективного життя, що найбільш відповідали потребам суспільства, інші переходили у маргінальний стан, очікуючи сприятливих умов для свого відродження.

Зміна парадигми або концепту епохи, трансформація індивідуальної і соціальної регламентації людського життя (в тому числі соціального) в межах часово-просторової системи координат, детермінує зміну напрямку вектору цілі в соціальній роботі, причому індивідуальне начало в цьому процесі завжди підпорядковується колективному. Формування і реалізація цілі спільності здійснюється, завдяки консолідації колективних зусиль, а сама соціальна робота являє собою атрибут спільної життєдіяльності людей. Протягом історії трансформувалась змістова основа людської життєдіяльності, змінювались світоглядні переваги, картина світу, а з ними варіювали мета розвитку, соціальна система, однак соціальна робота завжди була колективною.

Отже, колективність в соціальній роботі – це спільність людей, які поєднані спільними цілями, підпорядковуються спільним соціально-регулятивними нормам і мають спільні соціальні цінності. Феномен колективності складає інваріантну основу світогляду народу і присутній на всіх рівнях його життєдіяльності: в процесі творчості, споживання (зберігання) і ретрансляції результатів соціальної діяльності людей. В наслідок змін умов людського буття, деякі елементи ціннісно-нормативного комплексу поступово втрачали актуальність і відмирили, інші – модернізувались, формувались у нові цінності і стандарти, що закріплювались у колективній свідомості. Трансформація системи знання, норм, цінностей, зразків життєдіяльності обумовлювала зміну картини світу людей, визначаючи напрямок їх творчої діяльності. Однак через інерцію накопиченого соціокультурного досвіду інноваційні процеси в соціальній роботі мали досить повільний характер.

Відношення людини до світу являє собою багатомірне явище, тому процес пошуку інваріантної основи соціальної роботи продовжимо на іншому соціальному рівні. В фокусі подальшого аналізу – стосунки між людьми, що ведуть до утворення комунікативної системи, яка має смислове значення лише для членів соціокультурної групи, що досліджується. В ній локалізовано такі принципи як підпорядкування особистості цілому – колективу: він упорядковує форми колективного життя і взаємодії людей, однак залишаючи суб'єктам діяльності можливість для творчої імпровізації, варіювання, пошуку та інновацій. У документах Міжнародної Федерації соціальних працівників (МФСП) і стандартах, що стосується українських соціальних робітників, підкреслюється необхідність колективної діяльності. «Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України» (Наказ МОН № 1965 від 09.09.2005 р.) націлює на здійснення соціальної роботи в багатьох функціональних сферах з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також задоволення людських потреб.

Метою функціонування соціальної роботи є підтримка рівня соціальної консолідації суспільства на підставі соціальних цілей, стандартів і відтворення спільності як стійкої цілісності, що зв'язано з стратегією виживання соціуму. Це має відношення не тільки до матеріально-виробничої практики, але й до будь-яких форм соціальної діяльності, що здійснюється колективно або індивідуально, однак з соціально значущими результатами. Виходячи з парадигми щодо механізмів успадкування життєвого досвіду, виділимо в якості одного з інваріантів стандартів соціальної роботи: ментальність – «походить від латинського *mens* – ум, мислення, образ думок, душевний склад» [2, 109].

Процес змін здійснюється в контексті ментальності народу і стандартів соціальної роботи в умовах його колективної життєдіяльності на соціокультурному тлі епохи. Як правило, трансформація охоплює всі елементи системи, проте не завжди з однаковим ступенем інтенсивності і однаковим темпом через іманентну специфіку кожного з них. Зміни відбуваються у першу чергу у тих сферах людської діяльності, що відкриті до новацій, саме

вони користуються підвищеним попитом членів спільноти. У спільноті колективний компонент завжди домінував над індивідуальним, що відбилось у специфіці його життєдіяльності (у праці, творчості, соціальній практиці). Правда, з розвитком суспільства співвідношення між цими компонентами почало змінюватись, зросла роль індивідуального начала (в Україні з початку ХХІ ст.), однак колективність залишається основним способом життєдіяльності народу.

Змістову основу моделі детермінації соціальної діяльності народу складають раціональні і ірраціональні елементи колективної свідомості, яка являє собою «колективні переконання і зв'язані з ними моральні відношення, що діють як консолідуючі сили у суспільстві» [3, 309]. Із зміною світогляду, особливо з посиленням процесів приватизації в українському суспільстві соціальна діяльність народу трансформувала свої форми, відповідно до умов часу, залишаючись за своєю суттю колективною.

Життєдіяльність народу здійснюється, завдяки: спільним цілям, що консолідують людей в їх співіснуванні; стандартам, які регулюють колективну діяльність; цінностям – системою критеріїв оцінки ефективності і припустимості тих чи інших актів і продуктів спільної життєдіяльності людей. Саме цей комплекс лежить в основі колективності соціальної роботи, обумовлюючи способи життєдіяльності людей, методи відтворення соціуму як соціально стійкої спільноти.

Поєднання стабільності і варіативності в соціальній роботі є спосіб і одночасно умова існування стандартів (втім, таке сполучення характерно для будь-яких сфери суспільної діяльності). Розвиток варіативного процесу залежить від здатності суспільства до модернізації, а життєвість інноваційного варіанту – від ступеня його закріплення у менталітеті спільноти. Інакше кажучи, інноваційний варіант повинен відповідати соціокультурній специфіці спільноти. Це обумовлено як внутрішньою логікою розвитку соціальної роботи, так і особливостями функціонування її у соціокультурному просторі. Отже, з одного боку, стандарти характеризуються значною спадкоємною стійкістю, в них домінує інваріантне етнічне начало, з іншого боку, їм властива здатність до створення нових форм, причому для нового варіанту більш важливим є фактор повторювання, ніж точність цього відтворювання.

Подальшим кроком є інтегрування стандартів у соціальну практику: вони апробуються, закріплюються в свідомості людей, асимілюються у соціальній роботі. На стадії кристалізації стандартів їх концепція є досить плідною внаслідок глибокого органічного зв'язку з дійсністю. У цей період практика вбирає до себе нові соціальні ідеї, засвоює їх, трансформуючи і органічно поєднуючи ознаки нових стандартів з традиційними прийомами. Поступово елементи нового закріплюються у народній свідомості й набирають значення стандартів. Починається період функціонування нової норми у соціальній практиці у вигляді її прямого або варіативного відтворення в стандартах.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, інваріантний комплекс є цілісною багаторівневою системою, що характеризується іманентним змістом і формою. Якщо зміст системи визначається сукупністю зв'язаних між собою інваріантів, то форма – це спосіб їх організації (іманентна структура системи, характер зв'язків між інваріантами, послідовність зміни стану їх взаємодії). Ці діалектичні протилежності знаходяться у взаємозв'язку і детермінують специфіку соціальної роботи, надають їй визначеності. Зміст та форми соціальної роботи знаходять відображення в соціальній політиці держави. На певних етапах розвитку суспільства виникає необхідність в стандартів соціальної роботи, що порушує рівновагу її інваріантної системи і детермінує трансформацію форми інваріантності. Як правило, змінюється ієрархія підсистем (інваріантів, комплексів інваріантів) за ступенем їх значущості в конкретну епоху, однак можлива також зміна форм самих підсистем або поява їх модифікацій (наприклад, міжнародні стандарти як модифікація колективності). Тобто, хоч форма і підпорядковується змісту, але одночасно впливає на його розвиток, що у цілому надає соціальній роботі гнучкості і багатоаспектності. Сформовані на ґрунті світогляду людини, ці інваріанти залишились основою соціальної роботи, незважаючи на еволюцію соціокультурного життя українського народу. Час вносив корективи в склад носіїв соціальної роботи, але не в колективну сутність її суб'єкта і характер його ментальності. Варіювало співвідношення форм соціокультурної регуляції у суспільстві, однак домінуючим завжди залишались інваріанти, що ґрунтуються на досвіді народу. Зміни потреб та інтересів людей, необхідність їх задоволення, потребують внесення коректив в інваріанти стандартів соціальної роботи.

Література:

1. Барвінський А.О. Соціологія: Курс лекцій/ А.О. Барвінський. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 328 с.
2. Герчанівська П.Е. Українська народна культура: християнський вимір: [монографія]/ Поліна Евальдівна Герчанівська. – К.: Університет «Україна», 2011. – 426 с.
3. Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collons): в 2 т. / Дэвид Джери, Джулия Джерри; [пер. с англ. Н.Н. Марчук]. – М.: Вече, АСТ, 2001 – Т. 1. – 2001. – 544 с.
4. Етика соціальної роботи: принципи і стандарти: <http://webcache.googleusercontent.com/search>
5. Земцовский И. И. Проблема варианта в свете музыкальной типологии: (Опыт этномузыковедческой постановки вопроса)/ И.И. Земцовский // Актуальные проблемы современной фольклористики. – Л., 1980. – 147 с.
6. Мердок Дж. Фундаментальные характеристики культуры / Джорж Питер Мердок // Хрестоматия по культурологии / [сост. А.И. Кравченко]. – М.: ТК Велби, Из-во Проспект, 2006. – С. 56–60.
7. Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура / Б.Н. Путилов. – СПб.: Наука, 1994. – 224 с.
8. Румянцев О.К. Открытость и инварианты культуры / О.К. Румянцев // Постижение культуры: Ежегодник / [отв. ред. О.К. Румянцев]. – М.: Рос. ин-т культурологи, 2001. Вип. 11. – С. 71–75 .
9. Свод этнографических понятий и терминов / [под общ. ред. Ю.В. Бромлея и С.И. Вайнштейна]. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1995. – 171 с.
10. УСЕ Універсальний словник енциклопедія/ Гол. ред. ради М. Попович. – [4-те вид., перероб., доп.] – К.: Видавництво «Тека», 2006. – VIII + 1432 с.
11. Філософський енциклопедичний словник / [наук. ред. Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук]. – К.: Абрис, 2002. – 741 с.
12. Чистов К.В. Фольклор. Текст. Традиция / К.В. Чистов. – М.: ОГИ, 2005. – 272 с. – (Нация и культура: Новые исследования: Фольклор).
13. Чумак А.Л. Моральний кодекс як об'єкт інтересу: нарис етичної розвідки/ А.Л. Чумак// 11 Людинознавчі студії: збірник наукових праць (Філософія, педагогіка). – Дрогобич, 2006. – С.117-126.
14. Maslow A.H. The psychology of science; a reconnaissance / Abracham Herold Maslow; [foreword by Arthur G. Wirth]. – Chicago: H. Regnery, 1969. – 168 p.

СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ЖИТТЯ ОСІБ ІЗ РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ В УКРАЇНІ

Мирвода К. Г.

аспірант кафедри політології, соціології та соціальної роботи

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут»

Дана стаття розглядає актуальну проблему соціальних умов життя осіб із розумовою відсталістю в Україні, що є дуже важливо у світлі розбудови толерантного, гуманного суспільства та соціальної держави. Автор висвітлює вже досліджені деякі аспекти цієї тематики та доповнює своїм аналізом правових, соціальних, психологічних умов та наслідків двох типових стилів життя таких індивідів. Під кінець в статті визначається цілісна, комплексна картина соціальних умов життя цієї категорії населення.

В данной статье рассматривается актуальная проблема социальных условий жизни лиц с умственной отсталостью в Украине, что очень важно в свете развития толерантного, гуманного общества и социального государства. Автор освещает уже исследованные некоторые аспекты этой тематики и дополняет своим анализом правовых, социальных, психологических условий и последствий двух типичных стилей жизни таких индивидов. Под конец в статье определяется целостная, комплексная картина социальных условий жизни этой категории населения.

Ключові слова: соціальні умови життя, особи із розумовою відсталістю, сім'я, громада, інтернатний заклад

Постановка проблеми. Особи із розумовою відсталістю (далі по тексту – особи із РВ) є однією із найбільш вразливих груп серед людей із особливими потребами. Адаптивна поведінка всіх осіб із розумовою відсталістю порушена, незважаючи на те, що за рівнем своїх інтелектуальних можливостей цю категорію населення розподіляють на підгрупи (згідно МКХ-10), серед яких є й легка вираженість цього психічного стану. Тому такі люди частіше за інших можуть стати жертвами експлуатації, утисків, фізичної та сексуальної наруги. Проте при ефективних механізмах системи соціального захисту, соціальному супроводі та позитивному ставленні соціального оточення досягається вищий ступінь можливої адаптивності людей із всіх підгруп розумової відсталості. [1, 80-81] [12, 64-66]. Зважаючи на те, що питання соціального захисту таких осіб в Україні є досить актуальним, важливо визначити соціальні умови їхнього життя.

Аналіз досліджень і публікацій з теми. Окремі аспекти цієї проблеми досліджено досить глибоко. Наприклад, досліджувалися законодавчий статус таких осіб в Україні, порушення їхніх прав з боку органів влади та працівників державних установ, наслідки проживання в інтернатних закладах (Ткаченко М., Гончар Л., Чернишевська Л., Стецьков О., Турський В., Журавель К., Семігіна Т, Бастун Н., Кравченко Р.). [1,3,4,11,13]. Однак нами не було виявлено досліджень всіх аспектів та узагальнення цілісного бачення соціальних умов життя осіб із РВ в Україні.

Мета статті. Таким чином метою статті буде визначення цілісної картини соціальних умов життя осіб із розумовою відсталістю в Україні.

Основний матеріал дослідження. В Україні права людей з РВ регулюють:

- Конституція України;
- Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»;
- Закон України «Про психіатричну допомогу»;
- Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»;
- Закон України «Про соціальні послуги».

В нашій країні тільки частині із загальної кількості осіб із РВ надається статус інвалідів. Держава взяла на себе конкретні зобов'язання створювати для інвалідів правові, політичні, соціально-побутові і соціально-психологічні умови для задоволення їхніх потреб у відновленні здоров'я, матеріальному забезпеченні, посильній трудовій діяльності. Проте всі індивіди із РВ є громадянами України, отже мають всю повноту соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України та іншими законодавчими актами [6-8; 5; 9; 2].

Прослідкуємо у чому ж полягає виконання владою «головного обов'язку держави» у забезпеченні прав і свобод всіх людей із РВ, як тих, які мають статус інваліда, так і без нього

(адже як зазначалося вище, адаптація до життя людей навіть із найлегшою розумовою відсталістю теж порушена). Для нас важливо визначити, які з цього постають соціальні наслідки.

Дослідники звертають увагу, що порушення дотримання державою зобов'язань щодо інвалідів внаслідок РВ існують вже у самому законодавстві. Мають місце неузгодженості та протиріччя між законодавчими та відомчими нормативно-правовими актами. Всупереч конституційним гарантіям та текстам законів, підзаконні акти не регламентують надання послуг з працевлаштування, створення та фінансування альтернативних послуг у громаді – закладів денного догляду, соціального супроводу при самостійному проживанні, забезпечення незалежним житлом. [13, 14].

Порушуються також права дітей із РВ: на власність, в деяких випадках (діти із тяжкою та глибокою РВ) на освіту за рахунок держави, на вибір освітнього закладу, на ефективне доступне пільгове медичне обслуговування. Всупереч конституційним гарантіям та текстам законів, підзаконні акти не регламентують дітям з РВ інклюзивної освіти, соціальних послуг у громаді для них та їхніх родини [11, 47-49].

У законах „Про реабілітацію інвалідів в Україні” та „Про соціальні послуги” декларується необхідність створювати для інвалідів послуги трудової зайнятості та професійної реабілітації. На жаль, в Україні поки що неможливо планувати доросле життя молодшої людини з РВ у повному об'ємі – немає системи різнопланових соціальних послуг за місцем проживання. Хоча вже є певні позитивні зрушення. За останні роки було започатковано роботу мережі реабілітаційних центрів соціальних служб для молоді, які частково виконують функції агенцій денного догляду. Певну частку випускників допоміжних шкіл-інтернатів зараховують до закладів професійного навчання. Вони теоретично зможуть отримати професію, дещо заробити собі на життя. Однак, переважно не визначеною залишається можливість створення спеціальних умов для трудової зайнятості таких молодих людей через відсутність у підзаконних актах прописаних рекомендацій та вимог з організації таких умов. Крім того, ті, кого не прийняли до цих закладів, змушені майже пожиттєво залишатися «у чотирьох стінах» вдома або в будинках-інтернатах. [11, 35-36].

Слід наголосити, саме по собі вдосконалення законів не вирішить проблему повністю, оскільки порушення прав відбувається також через неналежне дотримання норм законодавства виконавчою владою на місцях та персоналом в закладах, що стимулюється відсутністю зовнішнього контролю.

Сьогодні в Україні для сімей, які виховують дитину або опікуються дорослим із РВ держава забезпечує фактично дві можливості.

Перша можливість - **залишити дитину (дорослу особу) на виховання вдома** і отримувати пенсію або державну соціальну допомогу по інвалідності, а також грошову допомогу по догляду за інвалідом (якщо особі із РВ наданий статус інваліда).

Другий варіант - **віддати дитину (дорослу особу) до інтернатної установи**. Для осіб з РВ діють такі інтернатні заклади в Україні:

- у системі охорони здоров'я діти з розумовою відсталістю віком до 3 років перебувають у *будинках дитини* (узагальненої інформації про кількість таких дітей в Україні немає).
- у системі соціального захисту населення діють:

1) *56 дитячих будинків-інтернатів для дітей-інвалідів із вадами фізичного та (або) розумового розвитку* для вихованців віком від 4 до 18 років (окремо даних про кількість осіб із РВ немає);

2) *146 психоневрологічних інтернатів* для громадян віком від 18 років, котрі мають психічні розлади (окремо даних щодо кількості осіб із РВ немає).

3) *будинки-інтернати (пансіонати)* для громадян похилого віку

- у системі освіти працюють *239 спеціальних загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів для дітей із РВ*, у тому числі — *23 спеціальні школи для дітей із РВ (з подовженим днем)*. У спеціальних класах при загальноосвітніх школах, що є однією із форм інтегрованого навчання, навчається невелика кількість дітей із РВ [13].

У рамках державної мережі інтернатних закладів системи соціального захисту для людей з обмеженими можливостями, зокрема інтелектуальними, функціонують *дитячі інтернати чотирьох профілів*:

Перший профіль інтернатів призначений для дітей із проблемами фізичного здоров'я.

Другий профіль — для дітей та молоді, котрі мають обмежені інтелектуальні можливості, але здатні засвоювати практичні навички початкової грамоти, рахунку та трудові навички (по досягненню повноліття діти направляються до психоневрологічного інтернату).

Інтернати *третього профілю* призначені для дітей, котрі мають обмежені інтелектуальні можливості та потребують постійного нагляду (по досягненню повноліття діти потрапляють до психоневрологічних інтернатів).

Четвертий профіль інтернатів призначений для дітей, котрі мають недостатність розумового і фізичного розвитку, перебувають на постільному режимі та потребують постійного нагляду [13].

Розглянемо детальніше соціальні наслідки цих двох варіантів догляду за особами із РВ, які забезпечуються державою.

У першому варіанті (проживання у сім'ї) складається наступна ситуація. Сума пенсії (або державної соціальної допомоги по інвалідності), а також грошової допомоги по догляду за інвалідом є меншою, ніж два прожиткові мінімуми. У той же час не передбачено державного фінансування соціальних послуг у громаді (за місцем проживання) для дітей з РВ та їхніх родин, що демонструє безальтернативний характер допомоги цим дітям. Один член сім'ї, зазвичай, це мати, має постійно доглядати дитину і тому не може працювати. Отже, сім'ї опиняються перед вибором, чи проводити весь час вдома з дитиною, не маючи психологічної і достатньої фінансової підтримки, можливості відвідувати заклади в громаді, чи віддати дитину до інтернатної установи, щоб мати можливість працювати. Іншими словами, сім'я набуває вразливості не тільки внаслідок хвороби дитини, а й тому, що інваліди або сім'ї з інвалідами в більшості є бідними людьми. Вони, як правило, мають дуже низький дохід, а в сім'ях з низьким доходом, до речі, зростає вірогідність народження хворої дитини [4, 20].

Зрозуміло, що такі економічні важелі „підштовхують” родину віддавати дитину в інтернат на повне державне утримання і є однією з причин соціального сирітства дітей з РВ. [11, 47-49].

Подібне виявляється і щодо дорослих осіб із РВ. Бюджетні витрати на допомогу інвалідові, який проживає в родині, вдсятеро нижчі, ніж витрати на догляд людини з інтелектуальною недостатністю у психоневрологічному інтернаті системи соціального захисту [3, 89].

Можна зробити висновок, що державна політика допомоги особам із РВ, при позитивному моменті – що вона існує взагалі, однак підтримує небажані сьогодні пріоритети, а саме: безальтернативне сприяння утриманню в закритих інституційних закладах, на противагу створення можливості проживання у сім'ї чи окремо у громаді (в межах населених пунктів) при супроводі спеціалістів для тих осіб із РВ, які до цього здатні. Така ситуація особливо небажана для дітей і є порушенням їх права на родинне виховання. Це право висвітлено як у міжнародному, так і в українському законодавстві. Наприклад у Конвенції про права дитини ООН, у преамбулі, сказано, що «Дитині для повного та гармонійного розвитку необхідно зростати в **сімейному оточенні** (виділено нами – М.К.), в атмосфері щастя, любові та розуміння» [11, 21].

У статті 11 Закону України «Про охорону дитинства» сказано: «**Сім'я** (виділено нами – М.К.) є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Кожна дитина має право на проживання в **сім'ї** разом з батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків» [11, 21].

Розглянемо другий варіант догляду, що забезпечується державою – в інтернатних закладах. Перш за все, позитивний момент, що взагалі існують якісь заклади, в яких доглядають за особами із РВ різних вікових груп. Однак, тривале перебування у великих психіатричних лікарнях та інших тотальних установах провокує розвиток госпіталізму (від лат. hospitalis - гостинний; госпіталь - лікувальний заклад), тобто синдрому особистісного розвитку, який є результатом відокремлення людини від соціального оточення внаслідок ранньої або тривалої госпіталізації. Сам по собі госпіталізм накладає негативний відбиток на всі сфери особистості, гальмує інтелектуальний, фізичний та емоційний розвиток, викривляє Я-концепцію, заважає соціальній адаптації людини в оточенні. Людина, яка перебуває довгий час у лікарні або інтернаті, втрачає емоційні та соціально значимі для неї зв'язки. [4, 16]

Також дуже важливо перевірити якість догляду осіб із РВ у державних інтернатних закладах. Якість тут будемо розуміти, по-перше, як стан дотримання гарантованих конституцією прав цих громадян у таких закладах; по-друге, як стан забезпечення таких інвалідів всіма необхідними умовами для задоволення потреб у відновленні здоров'я, матеріальному забезпеченні, посильній трудовій діяльності, що гарантовано законами [6].

Благодійне товариство «Джерела» провело соціологічне дослідження про стан дотримання прав осіб із РВ – користувачів послуг державних інтернатних закладів. Досліджувалися інтернатні заклади різних типів для людей різних вікових груп у

Закарпатській, Вінницькій, Житомирській, Харківській та Сумській областях (і дитячі, і психоневрологічні інтернати для дорослих тощо).

Можна узагальнити, що дослідження виявило порушення таких базових прав осіб із РВ в інтернатних закладах, користувачами яких вони є:

- право на повагу до гідності людини;
- право на свободу та особисту недоторканість;
- право на рівність;
- право на інформацію;
- право на вільний розвиток особистості;
- право на свободу пересування;
- право на невтручання в приватне та сімейне життя;
- право власності;
- право на належні матеріальні умови;
- право на працю.

Стосовно створення умов для задоволення різноманітних потреб цих інвалідів дослідження виявило такі порушення. Перш за все, інтернати не забезпечені достатньою матеріально-технічною базою для рівноцінного звичайного життя. По-друге, в інтернатах не створені умови для задоволення індивідуальних потреб та вільного розвитку особистості. По-третє, інтернати мають доволі закриту структуру існування, де практично відсутнє спілкування із зовнішнім світом. [13, 40].

Інші дослідники повідомляють, що особливе занепокоєння викликає стан дотримання прав дітей з тяжкою та глибокою розумовою відсталістю, які не потрапили в систему освіти і перебувають у дитячих будинках-інтернатах на утриманні держави. Такі діти позбавлені виховання та допомоги у розвитку із-за відсутності відповідного штату працівників та необхідних знань та навичок у персоналу. Відсутність педагогів у цих закладах порушує право дітей на виховання та навчання, призводить до поступової втрати дитиною розвиткового потенціалу, життєвих і часто функціональних навичок. Саме по відношенню до таких дітей найбільше проявляються зловживання щодо засобів фіксації, насильства, недбалого догляду, недоступності лікування, неналежного догляду та харчування тощо [11, 47-49].

В будинках-інтернатах знаходиться значна кількість дітей, які не лише не втратили здатність до самообслуговування, а й використовуються як безоплатна робоча сила [11, 47-49].

Однією з головних причин незахищеності дітей в дитячих будинках-інтернатах є їхня закритість, відсутність зовнішнього контролю за дотриманням прав дитини. Можна стверджувати, що відсутність координації діяльності із захисту прав дитини і відсутність контролю в інтернатах породжує неналежне ставлення фахівців і службовців до прав дитини. У значній мірі порушення прав дитини спричинено особливостями самої системи інституційних закладів: розклад життя дітей повністю визначається адміністрацією закладу, дитина не має власності і абсолютно залежна від догляду та працівників. Типовою є практика пожиттєвого перебування дітей в інтернатній системі, оскільки після досягнення повноліття вони, здебільшого, направляються до психоневрологічних інтернатів для дорослих. Їхнім правом на майно, власність, соціальну пенсію пожиттєво розпоряджається адміністрація інтернатів на праві опікуна. Опікуни також вирішують питання щодо відвідувань і зустрічей з дитиною, в тому числі можливості громадського контролю [11, 47-49].

Висновки. Узагальнюючи наведені вище дані ми зробили наступні висновки щодо соціальних умов життя людей із розумовою відсталістю в Україні. Всі такі люди потребують соціальної підтримки і допомоги незалежно від рівня вираженості їхнього психічного стану, адже адаптація до життя осіб навіть із найлегшою розумовою відсталістю теж порушена. Звісно, чим тяжчий стан, тим більший обсяг допомоги потребується. Крім того, допомоги потребують і сім'ї, які доглядають за такими дітьми чи дорослими людьми. Добре, що в нашій державі існують і діють певні механізми суспільної допомоги таким людям: законодавчі, фінансові (державні пенсії і виплати), інституційні (державні заклади проживання і догляду). Але на даний час вони є досить обмеженими, недосконалими та підтримують деякі небажані тенденції. Перш за все не всім особам із РВ надається статус інвалідів, отже частині їм відмовлено у суспільній допомозі. Підзаконні нормативно-правові акти часто суперечать законам, які визначають державну допомогу таким людям, або просто не містять механізмів виконання задекларованих державою зобов'язань. Складається враження, що такі законодавчі механізми підтримують небажані моменти: сприяння переведення всіх дітей і дорослих із РВ (незалежно від їх здібностей та поведінки) у великі спеціалізовані закриті інтернатні заклади, відмова у наданні відповідної освіти дітям із тяжкою та глибокою РВ та

інші тенденції, які визнані небажаними для осіб із РВ спеціалістами та у міжнародних документах. Державні пенсії і виплати по догляду у сім'ї є меншими, ніж два прожиткові мінімуми, а такі сім'ї є часто неповними (мати і дитина). Державні інтернатні заклади, де можуть проживати такі індивіди, по своєму устрою сприяють соціальній ізоляції та розвитку синдрому госпіталізму. Також на даний час у таких закладах часто порушуються багато прав осіб із РВ та існують неналежні умови для життя (трапляються і досить тяжкі порушення і зловживання). Отже соціальні умови життя осіб із розумовою відсталістю в Україні на даний час є незадовільними і часто тяжкими, особливо якщо такі індивіди проживають не зі своїми батьками, а потрапили в інтернатні заклади. Це свідчить про необхідність постійного моніторингу проблеми та створення адекватних механізмів системи соціального захисту цієї категорії населення.

Література:

1. Бастун Н.А. «Ненаучувані» діти: право на освіту / Бастун Н.А. // Соціальна робота в Україні: теорія і практика [науково-методичний журнал]. – 2004. – №3(8).
2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Велес, 2006. – 60 с.
3. Кравченко Р.І. Соціальна робота з розумово відсталими людьми. / Кравченко Р.І. – К.: БТ«Джерела», 2001. – 140 с.
4. Менеджмент корекційно-педагогічних послуг особам із розумовою відсталістю. / [Семигіна Т.В., Майорова Н.В. та ін.] ; за ред. Семигіної Т.В. – К.: «БТ «Джерела», 2007. – 181с.
5. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: закон України від 16.11.2000 № 2109-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
6. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: закон УРСР від 21.03.1991 № 875-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
7. Про пенсійне забезпечення: закон України від 05.11.1991 № 1788-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
8. Про психіатричну допомогу: закон України від 22.02.2000 № 1489-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
9. Про соціальні послуги: закон України від 19.06.2003 № 966-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
10. Психологический словарь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=200>
11. Сідельнік Л. Як захистити дитину з розумовою відсталістю у ході надання освітніх та соціальних послуг: навч.-метод. посіб. для корекційних педагогів та соц. працівників. / Сідельнік Л., Кравченко Р., Гончар Л. – К.: «ВГО «Коаліція захисту прав інвалідів та осіб із інтелектуальною недостатністю», 2006. – 64с.
12. Соціальні послуги на рівні громади для осіб з інтелектуальною недостатністю / за ред. Синьова В.М. – К.: «БТ «Джерела», 2004. – 312с.
13. Стан дотримання прав людей з інтелектуальною недостатністю — опікуваних інтернатних закладів України. Звіт про виконання дослідження / [Р.І. Кравченко, Л.К. Гончар, Н.В. Майорова, Л.В. Чернишевська] за заг. ред. д.п.н. проф. В.М. Синьова — К.: «Дреднаут», 2004. — 48 с.

ДЕІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЯК ОДНА З СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЕСТИГМАТИЗАЦІЇ ДУШЕВНОХВОРИХ ОСІБ

Чутора М. В.

аспірантка

Ужгородського національного університету

В статті висвітлюється процес дестигматизації душевнохворих за допомогою процесу деінституціоналізації, як однієї з соціальних технологій дестигматизації даної категорії осіб. Проаналізовано та узагальнено здобутки та помилки при застосуванні даної технології з метою їх попередження у майбутньому.

В статье освещается процесс дестигматизации душевнобольных с помощью процесса деинституционализации, как одной из социальных технологий дестигматизации данной категории лиц. Проанализированы и обобщены достижения и ошибки при применении данной технологии с целью их предупреждения в будущем.

The article highlights the process of destigmatization the mentally ill through a process of deinstitutionalization as one of social technology to destigmatization this category of persons. Analyzed and summarized the achievements and mistakes in applying this technology in order to prevent them in the future.

Ключові слова: психічне здоров'я, стигматизація, дестигматизація, технології дестигматизації, деінституціоналізація

Актуальність. Психічне здоров'я є невід'ємною частиною і найважливішим компонентом здоров'я людини. У Статуті ВООЗ зазначається: "Здоров'я є станом повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутністю хвороб і фізичних дефектів". Важливим наслідком цього визначення є те, що психічне здоров'я – це не тільки відсутність психічних розладів і форм інвалідності. Психічне здоров'я - це стан благополуччя, в якому людина реалізує свої здібності, може протистояти звичайним життєвим стресам, продуктивно працювати і робити внесок у своє співтовариство. У цьому позитивному сенсі психічне здоров'я є основою благополуччя людини та ефективного функціонування цілої спільноти [7].

За даними ВООЗ близько 450 млн. населення мають ті чи інші психічні розлади, а до 2015 року психічні захворювання стануть другою найпоширенішою причиною інвалідності та втрати працездатності. Психічне здоров'я на даний момент відноситься до числа найбільш серйозних проблем, що стоять перед багатьма країнами, оскільки в той чи інший період життя проблеми психічного здоров'я виникають у кожній четвертій людини у світі. Але на жаль, поряд з цим, найменше уваги у світі приділяється саме людям з психічними розладами. У багатьох спільнотах психічне захворювання не вважається справжнім медичним станом, а розглядається як слабкість характеру або як покарання за аморальну поведінку. Навіть до тих людей, психічні розлади яких визнаються як медичний стан, часто ставляться не по-людськи [5]. Найбільшою проблемою з якою стикаються психічно хворі особи є стигматизація. Вона перешкоджає нормальній адаптації та ресоціалізації індивіда в суспільство, утруднює отримання необхідних послуг та допомог. Для того, щоб усунути різні стигматизаційні прояви з боку суспільства та окремих його членів або усунути негативний вплив такої поведінки використовують соціальні технології дестигматизації. Найбільш масштабною за своєю дією є технологія деінституціоналізації, яка повністю перебудовує систему надання психіатричної допомоги і руйнує традиційні уявлення про психіатрію як інститут. Тому вивчення даного суспільного явища є дуже актуальним і потребує детального розгляду та аналізу.

Постановка проблеми. Розгляд та аналіз процесу деінституціоналізації дає змогу визначити його роль у процесі дестигматизації психічно хворих осіб, його позитивні впливи і негативні помилки та в майбутньому усунути можливі перешкоди для його ефективного функціонування.

Мета статті - проаналізувати процес деінституціоналізації як одну з соціальних технологій дестигматизації душевнохворих осіб.

Огляд літературних джерел. Вивченням феномену стигматизації психічно хворих та основних елементів дестигматизації займалось багато вчених. Визначенням основних положень теорії стигматизації займалися такі вчені як Ф. Таненбаум, Е. Лемерт, Г. Беккер, О. Тек, Р. Куїні, К. Хурельман та ін. Першим комплексним дослідженням, що присвячувалось проблемі стигматизації була книга амер. соціолога Е. Гофмана «Стигма» [1], в якій було розкрито поняття стигматизації, типи стигм. Розглядом особистісних та соціальних технологій

дестигматизації займалися такі вчені як А. Кнуф, Л.Єпов [3, 4]. На особливу увагу заслуговує одна з соціальних технологій дестигматизаційного процесу – деінституціоналізація. Основоположником деінституціоналізації став італ.психіатр, теоретик деінституціоналізації психіатрії – Ф.Базалья. Різноманітні погляди на деінституціоналізацію у своїх працях висловлювали Н. Richard Lamb, Leona L. Bachrach [9] (вивчали феномен стигматизації, його негативні та позитивні сторони), Enric J. Novella – зробив спроби теоретичного обґрунтування процесу деінституціоналізації та аналізу окремих реформ служб психіатричної допомоги [10], Л.А.Циганок аналізував деінституціоналізацію на прикладі США та Європи [8].

В суспільстві чітко простежується тенденція до стигматизації душевнохворих людей. Проблема стигми є найбільшою з усіх проблем, що перешкоджають даній категорії осіб стати повноправними членами суспільства.

Упереджене ставлення до психічно хворих зумовлене побоюваннями всього незрозумілого та нетипового. На думку І. Гофмана [1]: «суспільство встановлює певний набір якостей які повинні бути притаманні окремому індивіду, члену суспільства, тобто суспільство визначає нормальне існування яких саме категорії осіб в ньому можливе». Якщо людина не відповідає очікуванням даного соціального середовища (наприклад, душевнохвора особа та її поведінка), не відповідає його стандартам, то це в результаті може призвести до виключення його з даного середовища. Дана реакція суспільства у більшості випадків є захисною реакцією на підсвідомий страх перед невідомим, дивним і незрозумілим.

Стигма – це певна якість чи ознака індивіда, що визначається як така, що є неприйнятною і негативною для даного індивіда. Дана якість не відповідає власним принципам і світогляду, а також актуальним у даний момент цінностям суспільства [3].

У процесі взаємодії індивіда (носія стигматизуючих якостей) та суспільства між ними виникає стигматизаційна напруга. З метою зняття цієї напруги застосовуються ефективні технології дестигматизаційного впливу які поділяють на дві групи – технології особистісні (залучення клієнтів до планування послуг, формування груп підтримки, реалізація консультаційних програм та програм сімейної освіти, курсів з позитивного способу життя, участь у соціально-психологічних тренінгах) та соціальні технології (включають деінституціоналізацію та підвищення суспільної толерантності) [4]. Процес полегшення або зняття стигматизаційних проявів за рахунок використання вище згаданих технологій називають дестигматизацією. Дестигматизація – це процес відновлення окремими індивідами чи членами стигматизованих груп своїх громадянських прав, що були втрачені у зв'язку з внутрішньою (самостигматизацією) та зовнішньою стигматизацією.

Найбільш масштабною і визначальною для всього суспільства є одна з соціальних технологій – технологія деінституціоналізації. Прагнення до деінституціоналізації було зумовлено тим, що більшість хворих які перебували в психіатричних лікарнях на державному утриманні не жили повноцінним життям, а лише існували. Тому передбачалось, що позалікарняна допомога, буде набагато гуманніша, ефективніша, ніж допомога в лікарні; ефективність витрат на позалікарняну допомогу буде вищою, ніж ефективність витрат на стаціонарне лікування [8].

Тому як реакція на згадані вище прагнення на початку 1900-х років з'явилась тенденція пошуку альтернативи довготривалому утриманню людей у стаціонарних закладах різного типу. Це стосувалося дітей, людей похилого віку, душевнохворих, розумово відсталих, правопорушників. Даний процес отримав назву «деінституціоналізація» [2].

Деінституціоналізація передбачала трикомпонентний процес:

- Переведення пацієнтів, які живуть в психіатричних лікарнях, на альтернативні види допомоги за місцем проживання;
- Запобігання можливих випадків надходження в стаціонар і направлення пацієнтів у різні альтернативні служби;
- Розвиток спеціальних служб для надання допомоги групі хворих психіатричного профілю, що знаходяться поза стаціонарів [8]. Останній з цих процесів особливо важливий, оскільки передбачає, що нові умови життя цих осіб неминуче призведуть до нових змін потреб в послугах і кращій якості життя [9].

Деінституціоналізацію можна визначити як заміну тривалого перебування в психіатричній лікарні короткочасними, менш ізолюючими методами надання медичної допомоги психічно хворим людям за місцем проживання. Згідно з цим визначенням, деінституціоналізація не обмежується скороченням чисельності пацієнтів психіатричних лікарень, навіть якщо це розуміння терміну загальноприйняте. Більш того, передбачається надання їм альтернативних видів допомоги. Таким чином, хоча розукрупнення або закриття психіатричних лікарень для тривалого перебування – важлива частина деінституціоналізації,

воно лише частина цього процесу, а не все, що припускає деінституціоналізація [9]. Деінституціоналізація – це більше ніж зміна місця отримання психіатричної допомоги. Це корінна зміна однієї орієнтації в лікуванні на повністю протилежну. Деінституціоналізація передбачає, що більшість осіб з психічними вадами живуть у співтоваристві, а не у державних психіатричних лікарнях. На відміну від інституціоналізації даний процес спрямований на надання індивідуальної допомоги, що враховує побажання та потреби окремого індивіда. Деінституціоналізація дає можливість кожному душевнохворому індивіду брати безпосередню участь у плануванні допомоги. У процесі планування беруться до уваги переживання цінності та особисті цілі окремих пацієнтів. А це, у свою чергу вимагає, щоб кожен з них був поінформований про характер своєї хвороби, її симптоми, перебіг та про можливі наслідки. «Запитуйте пацієнта» – головний принцип даної технології при плануванні допомоги [10].

Доцільним буде відмітити, що в період становлення процесу деінституціоналізації перші два її компоненти розвивались досить прогресивно, на відміну від третього. Це у свою чергу призвело до того, що більшість пацієнтів, які потребували невідкладної госпіталізації не могли потрапити до лікарні, а третій її компонент, тобто, забезпечення допомоги людям з психічними вадами альтернативними службами, був недостатньо розвинутий [9].

Також, на жаль, при застосуванні та введенні в дію процесу деінституціоналізації не було враховано важливих аспектів можливих проблем:

1. Позалікарняна допомога може бути гуманнішою і ефективнішою лише тоді, коли для осіб, з найбільш важкою формою психічних відхилень буде затверджено комплекс послуг та закріплено адекватні ресурси, для гарантування даних видів допомог [9].

2. Дуже часто позалікарняні заклади не є економнішими за лікарняні.

3. Виникає складність створення нових альтернативних центрів для надання допомоги психічно хворим [9].

Але окрім деяких недоліків, деінституціоналізація має багато переваг. Вона дала поштовх для розвитку такого інноваційного методу як вулична робота, яка дозволяє лікувати пацієнтів у місцях їх постійного перебування, а не в лікарнях чи інших стаціонарних закладах. Актуальним стало використання методу ведення випадку, за допомогою якого колишні пацієнти психіатричних лікарень мають змогу отримувати необхідну допомогу систематично та безперервно. Консультації з членами сім'ї стали невід'ємною частиною будь-якої програми, що спрямована на надання допомоги душевнохворій особі. Родичам часто відомо те, що інакше не може бути доступне для фахівців, які надають психіатричну допомогу. До початку процесу деінституціоналізації уявлення про те, що психічно хворі або їх родичі могли б, чи мали б брати участь у плануванні допомоги, не знаходило широкої підтримки. Деінституціоналізація дала сприятливу можливість аналізувати вигоди такої участі, і в даний час його ефективність широко визнається [9].

Також виникла необхідність у розробці програм професійної та психосоціальної реабілітації, програм, що мали б на меті підвищення психіатричної неосвіченості, а також програм забезпечення різноманітними формами житла, що реагують на нові реалії деінституціоналізації. В період деінституціоналізації враховується навіть те, які саме програми в найбільшій мірі зможуть задовольнити потреби хворого індивіда: чи є можливість у таких людей проживати самостійно, чи для них більше підійшло б спільне проживання; чи потребують вони інтенсивної психіатричної допомоги, чи стосовно них доцільніше використовувати менш агресивні методи лікування; чи працездатні вони, якщо так, то чи потребують спеціально облаштованого робочого місця, чи можуть влаштуватися на роботу на загальних підставах тощо. Деінституціоналізація сприяла появі альтернативних психіатричним лікарням установ які не несуть особливого стигматизуючого впливу: будинки на півдорозі, будинки групового проживання, спеціалізовані гуртожитки, будинки сестринського догляду, денні центри, реабілітаційні центри які спрямовані на роботу з хворими, а не для них.

Доцільно також відмітити, що в період деінституціоналізації виникла потреба у залученні до роботи з душевнохворими людьми соціального працівника, діяльність якого б спрямовувалась на подолання ізоляції лікувального середовища, профілактики госпіталізму, стимуляції та адаптації до звичайного життя. Діяльність соціального працівника повинна проводитися у відповідності до функцій та професійних ролей які він виконує та із врахуванням послуг які є необхідними для осіб з обмеженими психічними можливостями та їх родин. Відповідність послуг та ролей до функцій соціального працівника наведена у Таблиці 1.

Таблиця 1

Функції	Види послуг	Професійні ролі
Діагностична	Вивчення й аналіз ситуації щодо послуг, виявлення клієнтів і сімей, які потребують допомоги, оцінка домашніх умов, які впливають на догляд і поведінку з клієнтами, вивчення проблем, потреб та інтересів клієнтів та їх родин, міри і спрямованості впливу на них мікро- мезо- і макросередовища, аналіз можливостей отримання психіатричної та соціальної допомоги різними верствами населення, переваг і обмежень деінституціалізації, ролі соціальних факторів та моделей сімейного спілкування у зв'язку з психічним здоров'ям і захворюваннями, постановка соціального діагнозу	Експерт Аналітик Дослідник
Прогностична	Прогнозування розвитку подій, процесів, вироблення необхідних моделей поведінки	Експерт Аналітик Дослідник
Організаційна	Створення і організація діяльності позаінституційної підтримки (центри підтримки сімей і родичів, job-клуби, громадське соціальне житло, захищене житло, клуби, творчі групи, телефони довіри, лікувально-трудова майстерні), залучення до їх діяльності громадськості, організація соціальних проектів, акцій допомоги.	Соціальний менеджер, Брокер соціальних послуг, Посередник
Профілактична	Роз'яснювальна робота серед родичів, навчання адекватного ставлення до клієнтів, допомога клієнтам в опануванні соціальних ролей	Вчитель Консультант Помічник
Правозахисна	Надання консультацій з питань чинного законодавства, захист і представництво прав та інтересів (майнових та ін.), сприяння в оформленні правових документів	Адвокат Консультант Помічник
Соціально – побутова	Розвиток навичок незалежного проживання (самообслуговування, ведення домашнього господарства, структурування діяльності протягом дня і т. ін.) Покращення житлових умов, забезпечення продуктами, харчуванням, засобами гігієни, транспортними послугами, здійснення соціально-побутового патронажу, придбання та доставка медикаментів тощо	Вчитель Консультант Помічник
Комунікативна	Налагодження співробітництва між організаторами допомоги, установами, що фінансують програми, та користувачами, надання необхідної інформації, розповсюдження просвітницьких та культурно-освітніх знань, поширення об'єктивної інформації про проблеми клієнтів, види послуг та заклади, благодійні організації, фонди, акції і т. ін., формування толерантного ставлення суспільства до клієнтів, навчання навичкам поведінки	Соціальний менеджер Брокер соціальних послуг Посередник
Соціально - педагогічна	Виявлення та сприяння розвитку інтересів і потреб, організація індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності, залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, соціальний супровід	Дослідник Вчитель Консультант Помічник Аніматор

Психологічна	Надання консультацій з питань поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, психологічна корекція, надання методичних порад	Дослідник Вчитель Консультант
Соціально-медична	Здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, покращення сервісу лікувальних установ, умов утримання хворих, працетерапія, сприяння у забезпеченні необхідними медикаментами, пошук альтернативних лікувальних заходів	Помічник Посередник
Соціально-економічна	Надання матеріальної та грошової допомоги, компенсацій, пільг, адресної допомоги, пошук підходящої роботи, сприяння у працевлаштуванні	Консультант Посередник

Отже, на основі вторинного аналізу існуючих досліджень можна зробити певні узагальнюючі висновки та виділити історично сформовані моделі або стереотипи формування та впливу стигми і дискримінації на життя людини з психічним розладом:

Отже, можна підсумувати, що:

- не завжди суспільство є найкращим варіантом для надання допомоги психічно хворим людям;
- для успіху деінституціоналізації необхідним є поєднання доступу як до стаціонарних так і до спеціально створених альтернативних закладів;
- актуальним є питання виокремлення окремого напрямку в психіатрії – соціальної психіатрії, яка б дала змогу душевнохворим отримувати систематичну та безперервну допомогу за межами стаціонарного закладу;
- при застосуванні технології деінституціоналізації або окремих її елементів виникає потреба в залученні до роботи з душевнохворими соціального працівника, діяльність якого спрямована та полегшена реадaptaції в суспільстві та усунення ефекту госпіталізму.

Література:

1. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. Часть 1. Стигма и социальная идентичность. Часть 2. Контроль над информацией и социальная идентичность [Електронний ресурс] / Ирвин Гофман; пер. с англ. М.С. Добряковой. – Режим доступу: <http://www.ecsoman.edu.ru/text/17687311/>
2. Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т. 1.: Пер.с англ. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 480 с.
3. Кнуф А., Эпов Л. Стигма: теория и практика (Начало) [Електронний ресурс] / А. Кнуф, Л. Ю. Эпов // Знание. Понимание. Умение. – 2006. - №2. – Режим доступу: http://www.zpu-journal.ru/zpu/2006_3/Knuf&Epov/20.pdf
4. Кнуф А., Эпов Л. Стигма: теория и практика (Окончание) [Електронний ресурс] / Знание. Понимание. Умение. – 2006. - №3. – Режим доступу: www.zpu-journal.ru/zpu/2006_2/Knuf&Epov/22.pdf
5. Отвергнутые граждане. Психическое здоровье и права человека [Електронний ресурс] / Информация ВОЗ – Режим доступу: www.who.int/features/2005/mental_health/ru/index.html
6. Попович Г. М. Функціонально-рольовий репертуар фахівців соціальної роботи у сфері психічного здоров'я / Ганна Михайлівна Попович // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія "Педагогіка. Соціальна робота". – 2008. – № 12-13. – С. 143-145.
7. Психическое здоровье: усиление борьбы с психическими расстройствами Информационный бюллетень ВОЗ №220 [Електронний ресурс] / Информационный бюллетень ВОЗ № 220, сентябрь 2010.– 2010. – Режим доступу: www.who.int/mediacentre/factsheets/fs220/ru/index.html
8. Циганок Л. А. Реформирование психиатрической службы. Опыт США И Европы (обзор реформ в психиатрии в США и Европе, предпосылки, сущность реформ, проблемы на пути их реализации, результаты реформ, планы на будущее) [Електронний ресурс] / Л. А. Циганок // Независимый психиатрический журнал. – 2007. – № 3. – Режим доступу: <http://www.npar.ru/journal/2007/3/reforming.htm>

9. Lamb R. H., Leona L. Bachrach L. L. Некоторые взгляды на деинституционализацию [Электронный ресурс] / H. Richard Lamb, Leona L. Bachrach // Обзор современной психиатрии. – 2003. – вып. 20. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org/1998/20/3-1.php>
10. Novella J. E. Теоретические объяснения деинституционализации и реформы служб психиатрической помощи: критический обзор [Электронный ресурс] / Enric J. Novella // Обзор современной психиатрии. – 2008. – вып. 36. – Режим доступа: www.psyobsor.org/1998/36/2-1.html

УДК 342.92

ІНТЕРНЕТ І ПРАВО: ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ РЕГУЛЮВАННЯ

Баранов О.

кандидат технічних наук,

член Консультативної ради з питань інформатизації при Верховній Раді України

В роботі дані определения терминів «сеть Интернет» и «интернет», на основе чего определены объект и предмет при правовом регулировании общественных отношений, связанных с использованием сети Интернет и интернет-технологий.

In this article the definitions of the terms "Internet" and "Internet network" are defined on the basis of the object and subject to the legal regulation of social relations related with the use of the Internet and Internet technologies.

У роботі наведено визначення таких термінів : «мережа Інтернет» та «інтернет», на основі яких визначено об'єкт і предмет при правовому регулюванні суспільних відносин, пов'язаних з використанням мережі Інтернет та інтернет-технологій.

Ключові слова: мережа Інтернет, інтернет-технології, регулювання, право

Постановка проблеми. В останні роки сфера використання інтернет-технологій істотно розширилася, про що можуть свідчити як численні публікації в спеціальній літературі та засобах масової інформації, так і зміст міжнародних документів [1 -3]. Європейська комісія відзначає дуже високий ступінь проникнення й використання інтернет-технологій, особливо в розвинених країнах, що перетворило інтернет у життєво важливий ресурс, будь-яке серйозне порушення у функціонуванні якого може мати потенційно катастрофічні наслідки для суспільства й економіки. При цьому уряди зіштовхуються із цілою низкою проблем, починаючи з формування державної політики щодо забезпечення громадян можливістю повною мірою скористатися потенційними перевагами інтернет-технологій і закінчуючи захистом їхніх прав та інтересів з урахуванням необхідності вирішення проблеми юрисдикції в умовах зростаючої глобалізації у віртуальному світі [4]. Все це стало причиною активізації в науковому юридичному середовищі дискусії з приводу проблем правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій [3-9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміст численних наукових публікацій свідчить про те, що загальної правової позиції відносно підходів до регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій, у цей час не сформовано. Більш того, дискусійним залишається концептуальне питання - про доцільність правового регулювання такого роду відносин. Про це говорив В.О. Копилов ще в 2002 році, підкреслюючи, що «одна група фахівців вважає, що Інтернет - таке середовище, в якому право принципово не може бути застосоване, а інша група думає, що право в Інтернеті займе гідне місце» [5].

Наукові праці й публікації вчених юристів бувають наступними виразами: «правове регулювання діяльності засобів масової інформації в мережі Інтернет» (А.О. Чеботарева [6]), «правовідносини, що виникають у мережі Інтернет» (А.М. Гулемин [7]), «угоди, що укладаються в мережі Інтернет» (Л. В. Горшкова [8]), «юридична відповідальність в Інтернеті» (І.М. Рассолов [9]), «масові комунікації в мережі Інтернет» (Ю.П. Бурило [10]), «порушення авторських прав в інтернеті» (О. М. Пастухів [11]), «міжнародно-правове регулювання діяльності в Інтернеті» (К. С. Шахбазян [12]) тощо. З іншого боку, набагато рідше, але використовуються й інші вирази: «правове регулювання пов'язаних з Інтернет суспільних відносин», «суспільні відносини, що виникають і (або) розвиваються при використанні Інтернету» (С. В. Малахов [13]), «діяльність, що здійснюється з використанням мережі Інтернет» (А.А. Тедєєв [14]), «одержання інформації за допомогою Інтернету» (В.О. Копилов [15]).

Узагальнюючи, можна сказати, що деякі автори, досліджуючи проблеми правового регулювання суспільних відносин, розглядають останні як такі, що реалізуються «в інтернеті (Інтернеті)», а інші - як такі, що реалізуються за допомогою інтернету (Інтернету). Зазначена розбіжність не може бути віднесена суто до стилістичної. Насправді вона є значеннєвою, що має глибоке світоглядне й методологічне значення для формування правої позиції відносно підходів до регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій. Саме ця розбіжність, що, можливо, не завжди усвідомлюється дослідниками

правових проблем, пов'язаних з інтернетом, є однією з основних причин появи різних правових концепцій.

Оцінюючи сьогодиншній стан, можна констатувати, що в юридичній науці, незважаючи на численні спроби, поки не було здійснено повного системного аналізу проблем правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом, і не сформовано комплексні рекомендації з їх вирішення. Тому невизначеність правових підходів у вирішенні проблеми правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій, і, одночасно, стрімке зростання значимості подібних відносин у всіх сферах діяльності визначають її актуальність і важливість для подальшого розвитку інформаційного суспільства.

Метою статті є аналіз особливостей правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій, визначення правових проблем, обумовлених цими особливостями, і розробка рекомендацій з вирішення цих проблем.

Виклад основного матеріалу. Джерелом розходжень змісту підходів до вирішення проблеми правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій, очевидно є різне розуміння предмета правового регулювання й об'єкта правовідносин. Також методологічно ключовим для предмета дослідження є визначення дефініції терміна «інтернет».

Науковці, що займаються проблематикою інформаційного права, по-різному представляють таке явище сучасності як інтернет. Так В.О. Копилов декларував, що Інтернет, по суті справи, являє собою нове середовище перебування людства, нове середовище діяльності особистості, суспільства, держави [5]. С. В. Малахов дає складене визначення цієї дефініції, стверджуючи, що поняття інтернет «визначається як а) інформаційна комп'ютерна система, що складається із сукупності окремих інформаційних комп'ютерних мереж, об'єднаних на основі єдиного міжмережевого протоколу, б) інформаційний простір, в) середовище перебування суб'єктів суспільства, г) сукупність інформаційних суспільних відносин у віртуальному середовищі» [13].

У Керівництві для розробки політики у сфері ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій) наведено визначення інтернету як середовища, в якому споживачі провадять усе більш широке коло своїх повсякденних видів діяльності, від простих операцій до подання податкових декларацій [15, с. 61].

Визначаючи Інтернет як середовище перебування, напевно В.А. Копилов припускав певною мірою метафоричність цього висловлення. Згодом він визначив Інтернет як мережну глобальну АІС (автоматизована інформаційна система), що є складовою інформаційної інфраструктури інформаційного суспільства, яка складається із транскордонних інформаційно-телекомунікаційних мереж і розподілених у них інформаційних ресурсів як запасів знань, що у сукупності представляє інтегральне джерело знань і засіб комунікації суб'єктів інформаційного суспільства [5].

Виступаючи з функціональних, системних позицій І.Л. Бачило визначає Інтернет як систему, що: стала останнім часом засобом інформаційного спілкування багатьох мільйонів людей у багатьох країнах світу; не визнає національних кордонів, що робить цю систему якісно новим явищем у світовому співтоваристві; є рідкісним за своїми можливостями засобом доступу до інформації із всього різноманіття людської діяльності й інтересів; стає потужним інструментом пізнання світу, навчання, доступу до професійних знань; являючись новим засобом масового поширення інформації, стає трибуною політичних висловлень і політичної агітації; стає об'єктом розробки й застосування новітніх програмних і інструментальних технологій, що робить її сферою бурхливого розвитку в майбутньому [16].

Досить розповсюдженим є бачення інтернету як комп'ютерної мережі [17]. З іншого боку С.В. Петровський [18] і Н.М. Лебедева вважають, що інтернет – це міжнародна телекомунікаційна мережа загального користування. Зокрема, Н.М. Лебедева визначає *термін* інтернет як «міжнародну технологічну систему (мережі електрозв'язку) загального користування, призначену для обміну відомостями про навколишній світ, його об'єкти, процеси та явища, об'єктивно надані у формі, що дозволяє провести їх безпосередню обробку за допомогою допоміжних технічних засобів» [19].

З метою визначення дефініції терміна «інтернет» в інтересах даного дослідження доцільно розглянути правову природу інтернету. У цьому контексті одне з перших визначень інтернету надано В.П. Талімончик: "Інтернет - комплексний предмет правового регулювання, що поєднує різноманітні суспільні відносини в єдиній соціально-технічній системі, створеній у процесі розвитку глобальної комп'ютерної мережі й призначеній для здійснення масової інформації й комунікації" [17].

У процесі дослідження правового регулювання використання інтернету Є.М. Макарова дає визначення підприємницьких правовідносин, пов'язаних з використанням Інтернету, в яке вкладає й визначення терміну інтернет. Вона вважає, що інтернет - це телекомунікаційна мережа й ресурси інтернету, які виступають як об'єкт відносин і під якими розуміється майно, що забезпечує функціонування мережі Інтернет, результати інтелектуальної діяльності й нематеріальні блага, доступ до яких здійснюється за допомогою Інтернету, а також роботи й послуги, предмет яких безпосередньо пов'язаний з Інтернетом [20].

Протягом досить тривалого часу (більше 3 років) міжнародними експертами ретельно готувалася доповідь Генерального секретаря ООН «Активізація співробітництва з питань політики по відношенню до Інтернету». У цій доповіді дається визначення терміна «Інтернет» «як «глобального відкритого засобу комунікації» [21]. Таким чином, міжнародними експертами зроблено акцент на комунікаційні властивості Інтернету як телекомунікаційної мережі. Зовсім не випадково в цій доповіді використовується велика літера в слові «Інтернет».

Наприкінці 90-х років минулого сторіччя в багатьох публікаціях стали переходити від написання «Інтернет» з великої літери до написання «інтернет» з маленької літери. Це було відбиттям розуміння того, що одна з найважливіших інновацій людства перейшла зі стадії унікального, незвичайного явища в розряд повсякденного й звичного для світового співтовариства. Після цього уперше «Інтернет» з великої літери було використано в 2006 році на повноважній конференції ITU (International Telecommunication Union – Міжнародний телекомунікаційний союз, одне з агентств ООН). Причому «Інтернет» з великої літери вперше зустрічається в тексті Резолюції 68 «Всесвітній день телекомунікацій і інформаційного суспільства» (World Telecommunication and Information Society Day), опублікованої на англійській, французькій та іспанській мовах [22]. У російськомовному варіанті, як у Резолюції 68, так і в подальших документах, інтернет пишеться з маленької літери [22]. Цей факт був помічений і оцінений як виділення Інтернету в якості однієї з технологічних систем, призначеної для передачі інформації (даних), як наприклад, раніше телеграф, телефонна мережа тощо, які ITU регулює на міжнародному рівні [23]. Як показали подальші події, підстави для таких припущень були більш ніж вагомими.

У своїй роботі «Керування Інтернетом» Й. Курбалія говорить про те, що існують «вузький й широкий» підходи до проблем керування Інтернетом. При «вузькому» підході увага зосереджена в першу чергу на інфраструктурі Інтернету (системі доменних імен, IP-Адрес і «кореневих» серверів). А «широкий» підхід означає, що проблеми керування Інтернетом повинні вийти за межі питань інфраструктури й звернутися до інших проблем: правових, економічних, соціокультурних та інших, пов'язаних з розвитком [24].

Автор як учасник дискусій, які мали місце на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства в Женеві (2003 р.), а також дискусій на Форумі з питань керування Інтернетом у Ріо-де-Жанейро (2007 р.), вважає, що проблематика «вузького» підходу пов'язана з Інтернетом винятково як з міжнародною телекомунікаційною системою загального використання й має відношення до суб'єктів, що створюють і експлуатують окремі фрагменти взаємозв'язаної мережі Інтернет, а також, що надають послуги з доступу до цієї мережі. Що ж стосується проблем, які ідентифікуються Й. Курбалія при «широкому» підході, то це не проблеми керування Інтернетом, це проблеми розвитку інформаційного суспільства, а також проблеми, які виникають у різних сферах діяльності у зв'язку з використанням інтернет-технологій.

Отже, якщо в першому випадку, у випадку «вузького підходу», використання словосполучення «керування Інтернетом» є в достатньому ступені обґрунтованим і правомірним, то у випадку «широкого» підходу це словосполучення втрачає значення навантаження. Це відбувається тому, що при цьому мова йде про проблеми, які лежать за межами інфраструктури Інтернету, незважаючи на те, що їх поява й обумовлена власне використанням (або невикористанням) інтернет-технологій.

Таким чином, узагальнюючи різні точки зору, можемо виділити три основних підходи до визначення терміна інтернет, які формують учені юристи, розглядаючи проблематику правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом:

1. Інтернет – це, міжнародна телекомунікаційна мережа загального користування, призначена для обміну відомостями про навколишній світ, його об'єкти, процеси і явища, що об'єктивно подаються у формі, яка дозволяє провести їх безпосередню обробку за допомогою допоміжних технічних засобів;

2. Інтернет - середовище перебування, в якому споживачі ведуть усе більш широке коло своїх повсякденних видів діяльності.

3. Інтернет – це глобальна система комунікацій, що виступає **засобом** інформаційного спілкування й **доступу** до інформації із всього різноманіття людської діяльності й інтересів.

Перше визначення однозначно визначає Інтернет як окремий інфраструктурний компонент більш загальної системи - міжнародної телекомунікаційної мережі, призначеної для передачі інформації. Цей підхід до визначення Інтернет, у контексті розгляду правових проблем регулювання, має досить вагомі підстави у зв'язку з тим, що вся діяльність, пов'язана з передачею інформації, з передачею даних, починається або зі створення телекомунікаційної мережі, або з підключення до такої. Більш того, у правових системах багатьох держав є досить велика кількість норм, які присвячені регулюванню відносин, пов'язаних суто з телекомунікаційними мережами, у тому числі з мережею Інтернет.

Найбільш дискусійними для юридичної аудиторії виглядають твердження про те, що інтернет - це середовище перебування або середовище діяльності людей. Такі твердження вперше з'явилися в популярних статтях, у яких описувалися чудодійні можливості інтернету й захопленість деяких індивідуумів цими можливостями [25]. Потім ці вирази перекочували у праці соціологів, психологів, економістів тощо [26-28]. Але, якщо в названих випадках використання виразів «середовище інтернету», «інтернет-середовище», «діяльність в інтернеті», «бізнес в інтернеті» тощо виправдується бажанням підкреслити специфіку досліджуваного явища, то в юриспруденції це призводить до досить небажаних негативних наслідків. Показовою є позиція Д.В. Грибанова, який запропонував виокремити кібернетичний (віртуальний) простір як самостійний об'єкт правового регулювання [29]. Аналогічна точка зору висловлена А. Абдуджаліловим при визначенні права віртуального простору як правових норм, що регулюють суспільні відносини з приводу майнових і особистих немайнових благ, що виникають, еволюціонують і припиняються винятково усередині віртуального простору Інтернет [30].

Предметом правового регулювання, а значить і теоретичних правових досліджень є суспільні відносини [31]. М.И. Матузов вважає, що власне саме людське суспільство є сукупністю відносин, продуктом взаємодії людей. При цьому всі види й форми відносин, що виникають і функціонують у суспільстві між індивідами і їхніми об'єднаннями, є (на відміну від взаємозв'язків у природі) суспільними [32]. На наш погляд, результатом реалізації суспільних відносин є забезпечення (захист) прав та інтересів індивідуумів або їхніх об'єднань, а також задоволення їхніх потреб. І перше, і друге пов'язане із суб'єктами цих відносин, до яких відносяться індивіди, малі й великі їхні групи, територіальні спільноти людей, етноси, організації, соціальні інститути, власне великі суспільства як цілості [33]. При цьому суспільні відносини породжуються діяльністю реальних людей і, отже, можуть бути реалізовані тільки в об'єктивному, реальному світі. Отже, не можуть у деякому гіпотетичному віртуальному середовищі (наприклад, інтернет-середовищі, кібернетичному просторі тощо) реалізовуватися якісь «суспільні відносини». Так само, не мають ніякого раціонального змісту вирази типу «діяльність в інтернеті» або «бізнес в інтернеті», як не мають раціонального змісту вирази типу «діяльність у телефонній мережі» або «бізнес у телефонній мережі», що також призначена для передачі інформації, як і мережа інтернет. Введення подібних абстрактних понять «інтернет-середовище», «кібернетичний простір») може бути виправдано лише з погляду методологічного «підкреслення» деякої сукупності суспільних явищ при дослідженні в будь-якій науковій сфері, за винятком юридичної, у якій розглядаються суспільні правовідносини в реальному, об'єктивному світі.

Таким чином, використання термінів типу «середовище інтернету», « інтернет-середовище», «діяльність в інтернеті», «бізнес в інтернеті» при дослідженні правових проблем регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням можливостей Інтернету, є методично неправильним. Використання таких термінів, що свідчать про наявність бачення про те, що можливо ще існування деякої іншої реальності (наприклад, віртуальної), відмінної від об'єктивної, і в якій стає можлива реалізація правовідносин, призводить до виникнення шкідливих ілюзій про можливість виділення якогось особливого «інтернет-права», «електронного права» тощо.

Третє визначення відбиває сприйняття реальної дійсності, у якій багато видів діяльності, суспільних відносин реалізуються з використанням мережі Інтернет і інтернет-технологій. Варто підкреслити те, що найпоширеніше серед юристів сприйняття можливостей мережі Інтернет пов'язане з традиційними інформаційними процесами: створенням, поширенням, використанням і зберіганням інформації. У той же час, експерти приходять до думки про те, що тільки такими процесами використання Інтернету не обмежується. Мова, наприклад, може йти про робототехнічні комплекси, у яких дистанційне керування об'єктами в просторі здійснюється за допомогою інтернет-технологій. При цьому, як правило, для передачі

інформації за допомогою мережі Інтернет використовуються спеціальні кінцеві пристрої й спеціальні інтернет-технології.

Причиною такого різноманітного визначення інтернету при дослідженні правових проблем є неоднозначне визначення об'єкта правовідносин, пов'язаних з інтернетом. У загальній теорії права різноманіття правовідносин призвело до необхідності в інтересах забезпечення внутрішньої єдності права визначення системоформуючих категорій. Однією з таких категорій стала категорія «об'єкт правовідносин», на основі якої можливе проведення класифікації суспільних відносин як предмета правового регулювання. У результаті тривалої дискусії сформувалося дві основні теорії об'єкта правовідносини: моністична й плюралістична. На думку С.С. Алексєєва, об'єктами правовідносин виступають явища (предмети) матеріального й духовного світу, тобто різноманітні матеріальні й нематеріальні блага, здатні задовольняти потреби суб'єктів [34, с. 156]. Це визначення, по суті, є квінтесенцією змісту плюралістичної теорії об'єкта правовідносин, що розвивали С.Ф. Кечек'ян [35], В.Н. Протасов [36], О.Ф. Скакун [37]. В. Н. Протасовим об'єкт правовідносин визначений як явище зовнішнього світу, здатне задовольнити інтерес особи, що виступає у вигляді речі, послуги, продукту духовної творчості або особистого нематеріального блага, заради якого й діють суб'єкти правовідносин у рамках своїх юридичних прав і обов'язків.

Незважаючи на недостатність стрункості в теоретичних положеннях послідовників плюралістичного підходу, слід зазначити, що саме ця теорія найбільш близька до реальності. Саме плюралістична теорія об'єкта правовідносин дозволяє реалізувати системний підхід до формування теорії правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом, шляхом поділу об'єкта дослідження на складові частини з наступним синтезом. Аналіз дозволяє виділити два основних об'єкти правовідносин, пов'язаних з інтернетом:

- мережа Інтернет – підсистема інформаційної інфраструктури у вигляді телекомунікаційної мережі як сукупності технічних і програмних засобів, призначених для передачі й прийому даних;
- інтернет – сукупність мережі Інтернет і множини кінцевих пристроїв та інтернет-технологій, що призначена для забезпечення реалізації найрізноманітніших функцій у різних сферах діяльності.

Отже, можна зробити попередній висновок про те, що всі суспільні відносини, пов'язані з Інтернет, діляться на дві групи:

- відносини, пов'язані безпосередньо з мережею Інтернет як телекомунікаційною мережею;
- відносини, пов'язані з використанням мережі Інтернет, інтернет-технологій і кінцевих пристроїв для реалізації різноманітних видів діяльності.

При цьому перша група суспільних відносин підлягає правовому регулюванню нормами, які варто віднести до телекомунікаційного права як частини інформаційного права. Ця група відносин може бути віднесена до інформаційно-інфраструктурних відносин [38].

Друга група суспільних відносин в основному може бути віднесена до інформаційних відносин [38]. Але відносно визначення підходів до правового регулювання другої групи суспільних відносин власне й ведуться численні дискусії серед учених юристів. Можна погодитися з висловленням К. Лаудера про те, що будь-яке широкомасштабне впровадження й використання нового соціального явища, особливо технологічних інновацій, зокрема інтернету, призводить до необхідності вирішення наступної проблеми: чи обмежитися тільки додатковою інтерпретацією існуючих юридичних понять або правових норм, чи створювати абсолютно нові юридичні правила й правові норми [39].

Справедливості заради, слід зазначити, що все ще існує точка зору, що принципово заперечує необхідність «правового регулювання в інтернеті». Пояснення цієї точки зору можна знайти в історії розвитку інтернету. У початковий період часу інтернет-співтовариство складали високоінтелектуальні, освічені індивідууми, які належали до досить однорідного наукового середовища. Сформовані правила поведінки (саморегулювання) у цьому невеликому співтоваристві при використанні інтернету були досить прості й демократичні: кожен був вільний робити все, що він бажав, але при цьому, не наносячи збиток іншим і не порушуючи працездатність мережі Інтернет. Але, з різким зростанням обсягу суспільних відносин, які реалізовувалися за допомогою мережі Інтернет, значним збільшенням кількості суб'єктів, що використовують Інтернет у різних сферах діяльності, а також з різким збільшенням відмінностей цих суб'єктів щодо соціально-економічних, культурних, освітніх, релігійних, національних, гендерних і т.п. ознак романтичний період розвитку інтернет минувся. У більшості випадків на зміну механізмам саморегулювання, які виявилися

малоефективними при забезпеченні захисту прав та інтересів суб'єктів у таких умовах, повинні були прийти традиційні правові механізми.

Тому висловимо попереднє припущення про те, що для регулювання другої групи суспільних відносин можуть застосовуватися такі правові норми, які:

- звичайно застосовуються в процесі правового регулювання цих відносин в умовах, коли не використовується мережа Інтернет;
- звичайно застосовуються в процесі правового регулювання цих відносин, але із внесеними змінами, обумовленими особливостями реалізації суспільних відносин в умовах використання мережі Інтернет і інтернет-технологій;
- були наново створені винятково через наявність особливостей реалізації суспільних відносин, обумовлених використанням мережі Інтернет і інтернет-технологій.

Висновки. Основна причина наявної на сьогодні в теорії права неоднозначності відносно регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом, полягає в тому, що зовсім необґрунтовано як єдиний предмет досліджень розглядаються й Інтернет як телекомунікаційна підсистема інформаційної інфраструктури, і інтернет (як засіб для реалізації найрізноманітніших функцій різних видів діяльності. Ця концептуальна методологічна помилка призводить до формування єдиного, але неоднорідного об'єкта правовідносин, що робить нездійсненим завдання формування не суперечливої теорії правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом.

Таким чином, об'єкт правовідносин повинен бути розділений на дві частини: інтернет як засіб для реалізації найрізноманітніших функцій різних видів діяльності й Інтернет як телекомунікаційна підсистема інформаційної інфраструктури, тобто предметом правового регулювання у випадку регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій і мережі Інтернет, є інформаційні й інформаційно-інфраструктурні відносини.

Література:

1. Тунисская программа для информационного общества. Всемирная встреча на высшем уровне по вопросам информационного общества. Документ WSIS-05/TUNIS/DOC/6(Rev.1)-R 18 ноября 2005 года. Оригинал: английский. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.itu.int/wsis/documents/doc_multi.asp?lang=en&id=22662267.
2. Internet governance: the next steps. Communication from the commission to the European Parliament and Council. Brussels, 18.6.2009 COM(2009) 277 final [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0277:FIN:EN:PDF>
3. Communiqué on principals for internet policy-making. OECD high level meeting on the internet economy, 28-29 June 2011. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.oecd.org/dataoecd/33/12/48387430.pdf>
4. Internet governance: the next steps. Communication from the commission to the European Parliament and Council. Brussels, 18.6.2009 COM(2009) 277 final. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0277:FIN:EN:PDF>
5. Копылов В.А. Информационное право / В. А. Копылов. - М. : Юристъ, 2002. – 512 с.
6. Чеботарева А. А.. Совершенствование форм и методов борьбы с распространением в сети Интернет средствами массовой информации диффамационных материалов : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 [Электронный ресурс] / А. А. Чеботарева. – Москва, 2008. - 185 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/281135.html>
7. Гулемин А. Н. Интеграция информационного законодательства в условиях глобализации: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 [Электронный ресурс] / А. Н. Гулемин.- Екатеринбург, 2008.- 229 с. – Режим доступа: <http://www.ifap.ru/library/book340.pdf>
8. Горшкова Л. В. Правовые проблемы регулирования частноправовых отношений международного характера в сети Интернет : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 [Электронный ресурс] / Л. В. Горшкова. - Москва, 2005. - 184 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/199343.html>
9. Рассолов И.М. Право и Интернет. Теоретические проблемы. 2-е изд., доп. - М.: Норма, 2009. — 383 с.

- 10.Бурило Ю. П. Організаційно-правові питання державного управління в інформаційній сфері: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 [Електронний ресурс] / Бурило Ю. П. — К., 2008. — 18с. — Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/342911.html>
- 11.Пастухов О.М. Авторське право у сфері функціонування всесвітньої інформаційної мережі Інтернет : рукопис. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 — цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право [Електронний ресурс] / О.М. Пастухов - Київ, 2002. — Режим доступа: <http://avtoreferat.net/content/view/4600/45/>
- 12.Шахбазян К. С. Міжнародно-правові основи регулювання відносин в мережі Інтернет [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 [Електронний ресурс] / К. С. Шахбазян. - К., 2009. - 19 с. — Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/351874.html>
- 13.Малахов С. В.. Гражданско-правовое регулирование отношений в глобальной компьютерной сети Интернет : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 [Электронный ресурс] / С. В. Малахов. - Москва, 2001. - 173 с. — Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/99390.html>
- 14.Тедеев А. А. Теоретические основы правового регулирования информационных отношений, формирующихся в процессе использования глобальных компьютерных сетей: Автореферат дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.14 - Административное право; Финансовое право; Информационное право [Электронный ресурс] / А. А. Тедеев. - М., 2007. - 58 с. — Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1311722>
- 15.Правовые аспекты в области информационно-коммуникационных технологий в Центральной Азии. Руководство для разработки политики в области ИКТ. — М. : Изд-во «Весь Мир», 2009. - 76 с.
- 16.Бачило И. Л. Информационное право / И. Л. Бачило, В. Н. Лопатин, М. А. Федотов; Под ред. академика РАН Б.Н. Топорнина. - СПб. : Издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2005. — 725 с.
- 17.Талимончик В. П. Международно-правовое регулирование отношений информационного обмена в Интернет : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 - Международное право [Электронный ресурс] / В. П. Талимончик. - СПб., 1999. - 18 с. — Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=83692>
- 18.Петровский С. В. Правовое регулирование оказания Интернет-услуг : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 [Электронный ресурс] / С. В. Петровский. - Москва, 2002. - 189 с. — Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/100565.html>
- 19.Лебедева Н.Н. Право. Личность. Интернет. [Электронный ресурс] / Н.Н. Лебедева — М. : Волтерс Клувер, 2004. — 232 с. — Режим доступа: <http://pda.lib.rus.ec/b/196030/read>
- 20.Макарова Е. М. Проблемы правового регулирования использования интернета в предпринимательской деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 [Электронный ресурс] / Е.М. Макарова. - Москва, 2007. - 150 с. — Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1270033>
- 21.Активизация сотрудничества по вопросам политики в отношении Интернета. Доклад Генерального секретаря ООН. ООН, Генеральная ассамблея. Основная сессия 2011 года, Женева, 4–29 июля 2011 года. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan045829.pdf>
- 22.Final Acts of the Plenipotentiary Conference (Antalya, 2006). — ITU, 2006. <http://www.itu.int/pub/S-CONF-ACTF-2006/en>
- 23.Shannon, Victoria. "What's in an 'i'? Internet Governance" // International Herald Tribune, 3.12.2006. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.nytimes.com/2006/12/03/technology/03iht-btitu.3755510.html>
- 24.Курбалийя Й. Управление Интернетом / Й. Курбалийя. — М. : Координационный центр национального домена сети Интернет, 2010. — 208 с. [С. 21].
- 25.С. Клименко, В. Уразметов Internet - среда обитания [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://citforum.ru/internet/klimenko/contents.shtml>
- 26.Романов И. В. Влияние интернет-среды на индивидуально-психологические качества пользователей научно-информационных сайтов : дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.05 [Электронный ресурс] / И. В. Романов. - Иваново, 2005. - 207 с. — Режим доступа: http://www.disszakaz.com/catalog/vliyanie_internet_sredi_na_individualno_psihologicheskie_kachestva_polzovateley_nauchno_informatsion.html
- 27.Серикова Н. К. Управление бизнес процессами торгового предприятия в Интернет среде: дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 [Электронный ресурс] / Н. К. Серикова. - Москва, 2003. - 191 с. — Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/84317.html>

- 28.Сушко А. И. Социально-коммуникативная среда Интернета в научно-образовательном процессе России: социологический анализ : дис ... канд. соц. наук: спец. 22.00.04 [Электронный ресурс] / А. И. Сушко. - Москва, 2009. - 171 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/363605.html>
- 29.Грибанов Д. В. Правовое регулирование кибернетического пространства как совокупности информационных отношений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. - Теория и история права и государства ; История правовых учений [Электронный ресурс] / Д. В. Грибанов. - Екатеринбург, 2003. - 23 с. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=126348>
- 30.Абдуджалилов А. Интернет как объект научно-правового исследования / А. Абдуджалилов // ЕврАзЮж, 2011. - № 6 (37). [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_jcontentplus&view=article&id=2243:2011-07-13-05-18-54&catid=202:2011-02-03-08-31-55&Itemid=196
- 31.Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. 3-е изд. [Электронный ресурс] – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с. – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/14548/>
- 32.Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 2001. –776 с.
- 33.Лапин Н.И. Отношения общественные [Электронный ресурс] / Н. И. Лапин // Новая философская энциклопедия: в 4 тт. [Под редакцией В. С. Стёпина] -, М. : Мысль. - 2001. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/
- 34.Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т, Т. 2. [Электронный ресурс] / С.С. Алексеев. - М.: «Юридическая литература», 1981. 360 с. – Режим доступа: <http://www.kursach.com/biblio/0010003/030.htm>
- 35.Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе [Электронный ресурс] / С. Ф. Кечекьян. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z622_page_23.html
- 36.Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. [Электронный ресурс] - М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с. – Режим доступа: http://www.zipsites.ru/books/teor_gos_vop/
- 37.Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. [Электронный ресурс] / О. Ф. Скакун. - Харьков: Консум. - 2000. - 704 с. – Режим доступа: <http://pravouch.com/page/tgpua/ist/ist-16--idz-ax308--nf-131.html>
- 38.Баранов А.А.. Информационное право Украины: состояние, проблемы, перспективы / А. Баранов - К.: Издательский дом “Софтпрес”, 2005. - 316 с.
- 39.Ladeur Karl-Heinz. Internet. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www2.jura.uni-hamburg.de/ceri/publ/download02.pdf>

POLITOLOGY

Bachylo I.L., Sosnin O.V. Innovative development of the nation and the establishment of principles of information and civil society.

Development of conceptual framework of functioning of institutions of innovative development in Ukraine, forming of civil society is impossible without development of the information one. Their development is faced with many difficulties of philosophical level, because they are caused by processes of social transformation, in particular – by changing paradigms of national security objectives. Certainly, they reflect a objective difficulties and still form a vector of humanistic dimension of technological renewal of Ukraine.

Bielashko S. The Party Leadership as a Form of Political Participation: the Post-Soviet Specificity.

The phenomenon of party leadership in terms of the post-Soviet transformation is studied. Stages and factors of the evolution of political participation of post-Soviet elites during the establishment of the multiparty system are analyzed.

Key words: political parties, party leadership, political participation, mechanisms of political participation, post-Soviet elites, social network, patron-client system, ideology, representation

Bochar I. Human security in North America.

This article attempts to describe an example of successful cooperation of state and public sector on "human security". It is analyzed the activity of three organizations, which are completely or partly practicing the question of human security. This type of connections may be considered as special model of cooperation in the decision-making system. It may be used as positive experience in other regional systems.

Key words: human security, regional cooperation, North America

Vasylychuk E.O., Avilova O.R., Ilyin O.M. Features of forming doctrinal principles of ideological basis of soviet punk subculture (on the works of E. Letov).

In the works of E. Letov author analyzes the doctrinal foundations of the ideological basis of Soviet punk subculture and identifies key factors that influenced its formation and development.

Keywords: Semantics of death, the art world, the punk subculture

Wolf O.O. The basic legal principles of humanization policy for terminally ill patients in the world.

The article for the first time in Ukraine pays attention to legislative principles of policy toward incurably ill humanization in the world. Some international and national declarations, guidelines and standards, charters, pacts and agreements are described which reglament patients rights as well as rights of children and different groups of incurably ill who need palliative and hospice care. The special attention is paid to some legal peculiarities of human right to adequate pain management. Also, the article analyses legislative principles of some global churches on the topic.

Key words: palliative and hospice care, patient rights human rights, euthanasia

Gorodetskyi A. Informational Society as the Object of Study in Political Science.

The article focuses on the correlation between the post-industrial paradigm and the theory of the informational society; it determines the attributive insignia for informational society and indicates ways of its identification. Moreover, this study interprets transformation of functions and political role of the state on the scale of the global world.

Key-words: Informationalism, informational society, theory of post-industrial society, informational technologies, science, national state, global world, multiculturalism, globalization index, mode of development, mode of production, public power, political communication, mosaic society.

Zhovnirenko P. Small and medium businesses as a socio-political factor of leveling regional differences.

Small and medium businesses are sufficiently numerous and significant category of population that is equally represented in all regions of Ukraine and which is united the same interests, one

way of life, the same moral values. These factors if skillfully used by the state may become an important factor in the political consolidation of Ukrainian society.

Larchenko M.L. Ethnic stereotypes and their impact on the level of national tolerance.

Ethnic stereotypes show by itself the emotional simplified representatives of person or groups in relation to those of that or ethnic association. They determine liking and arise up in the process of interethnic communication. In the offered article an author analyses the features of forming and ways of distribution negative ethnic stereotypes, and also possible consequences of their influence on a social behavior. Research of this phenomenon also allows to define the level of national tolerance in polyethnic society.

Formation and mass distribution of negative psychological settings, stereotypes and attitudes complicates communication, facilitating the spread of xenophobia and ethnic bias, causing (or exacerbating existing) conflicts of ethnic violence. Thus, the study of the formation and effects of ethnic stereotypes, the dynamics of national tolerance level, is one of the key scientific problems, especially in multi-ethnic society.

The purpose of the article is in learning the basic ways and peculiarities of negative ethnic stereotypes (for example, the field of ethnic states) and the level of their impact on international relations.

So, try to determine what factors contribute to the formation, distribution and consolidation in the mass consciousness of negative ethnic stereotypes that, in fact, are the product of interethnic interaction. First, is the action mechanism of historical memory.

Another factor, that contributes to the formation of negative stereotypes, a growing number of illegal immigrants.

Meanwhile increased migration of a large number of ethnic diasporas in Ukraine and the lack of effective mechanisms of social and cultural integration generate another problem: the growth of so-called «ethnic crime».

More danger is increasing and promoting far-right radical ideas.

As you can see, the nature of interethnic relations and the level of their conflictogenic depends not only on the characteristics of political, socio-economic and other systems, but also on the level of intercultural communication. Some ethnic groups are permanently at risk - is the object of xenophobia or discrimination.

Key words: national identity, national tolerance, ethnic stereotype, national minority, mass media.

Moklyak S.P. Conceptual approaches in implementing the military and technical policy Ukraine and the European security space.

There has been determined problem aspects of conceptual approaches' adaptation in the field military-technical policy of Ukraine and countries of European security area.

Key words: weapons and military materiel, defense industry complex, military-technical cooperation, military-technical policy.

Rafalsky I. Politics of eurointegration and its role of Ukrainian national self-determination.

The politics of European integration we mean purposeful activities of state and public institutions of Ukraine, designed to achieve the fullest possible inclusion in our state and its citizens in the European political, cultural and economic and business processes and relationships that most optimally achieved by joining the European Union. Europe', in this sense is a practical realization of the "European choice" as the ideological and strategic component of national self-determination, exercised in conditions of obtaining and securing the independence and state sovereignty of Ukraine.

Ukrainian project of European integration has not received the effective completion of the form, as he considered the political elite and society over the past ten years. This failure has led naturally to the crisis of the entire project of national self-determination, which euro integration perspective was closely associated. Together with the loss of hope for the full implementation of the "European choice" in the society spread despondency, apathy, against what has been a marked increase in social tension and political processes have moved in an overtly confrontational Race, becoming more and more conflict issues of identity - national, regional and civilization. Out of this crisis of national identity as possible in the way of rethinking the European integration project in the direction of its approach to the realities of international politics and a critical assessment of the situation in Ukraine, or b) by finding (or creating) alternative project Ukraine's full

of foreign subjects significance of the Ukrainian state for the international community and its citizens.

Sydoruk T. V. New Based Agreement Ukraine–EU: Perspectives of the Politic Association and the Economic Integration.

An in-depth analysis of negotiations for a New Based Agreement between the European Union and Ukraine. The author considers questions of positions of the parties and perspectives of the association agreement between the EU and Ukraine.

Key words: New Enhanced Agreement, negotiations, association agreement, Ukraine, EU.

Cherkas B. Conflicts in Darfur and South Kordofan: was there a genocide?

This article highlights the issue of recognition by the United States of America events in Darfur as genocide. The reasons for this decision and its consequences are analyzed. A parallel with the current situation in Sudan's another hot spot, South Kordofan, are carried out.

Keywords: Sudan, Darfur, South Kordofan, USA, Rwanda, K. Powell, UN, genocide.

SOCIOLOGY

Vahshtayn V.S. Event of everyday gesture and the poetics of social.

Paying attention to detachment of the researcher, which is one of the forms of detachment and is an outlet to some kind of not-everyday area of sense, the author raises the question: how can "own", that is given to direct observation and is an integral part of the living world, can be represented as "other" - actually, the subject of social research.

Two possible understandings of everyday life are presented: as the only indisputable reality, or as just "one of the possible ones."

An event in theoretical terms is defined as any element of social life, endowed with sense and taking place in space and time.

Three aspects of transformation the life-world into an object of theorizing are allocated: representation of continuous (stream of consciousness in everyday life - the natural setting) as discrete (reflexive setting of the researcher); notation, marking separate elements of everyday life; and retrospective perception of its events.

Two ways to consider the event are described: as a sign (symbolic representation of other event), or as space-time element of social life. Intransitivity of event is regarded as a property which defines the boundaries of contexts.

The author emphasizes on the fact that the logic of signification, as opposed to causal analysis, allows to develop an analogy between language and social life, but does not allow to analyze the everyday event in its materiality and concreteness.

Description of the physical context of event includes the degree of its relevance, which in turn is associated with the routine, the degree of physical involvement and the issue of technical mediation.

According to the author, the material of everyday dictates the logic of observation itself and questions the metaphor of the detached observer.

Referring to the problem of relation between material and symbolic orders, the author comes to the search of homology of the material and signifying components of the event, and further - to the similarity of social reality with a poetic message as an example of unity of signed and unsigned. In the analysis of everyday, "poetic" metaphor of event suggests to oppose the concept of rhythm to the "game" and the theatrical analogies. The rhythm appears as a characteristic of the relations between the elements of logical construction of event and, at the same time, as a characteristic of its occurrence in space and time.

Herman M. G. Theories of social capital in the analytical perspective of European integration processes.

The scientific exploration deals with theories of social capital in the analytical perspective of European integration processes. Analyzed the methodological and conceptual component of the potential areas of European studies, which may be implemented using the concepts of social capital. Particular attention is paid to the relationships between the concepts of social capital and modern theories of European integration.

Keywords: social capital, European integration processes, the institutional design of civil society

Zubenko D.V. Development of festival movement in contemporary Ukraine.

The article substantiates the necessity of scientific research of festival movement because of increase of its overall social value. In addition, the necessity is explained with possibility to use the potential of festivals to solve some social problems.

The author clarifies the notion of festival and traces the historical development of this phenomenon from the emergence of human culture to the present. Based on current understanding of festival, its components and subjects of creation of the festival space are marked. There is also an attempt to classify festivals according to the most common criteria.

The basic possible functions of festivals in society are allocated: the communication one (including communication between artist and audience and creative communication at the art festivals), educational, recreational, value, and environmental. The dependence of festival's value on the purpose, which is set by the organizers, is especially emphasized.

Possible negative impact of festivals on the social environment is separately identified: mass character of events as a favorable ground for conflicts, popularization of works of questionable quality, stimulating of consumer instinct.

The author proposes to study festivals basing on European experience, in particular - the project «Euro-Festival: Arts Festivals and European Public Culture», which studies the use of aesthetic forms by festivals to reflect social and political life.

Despite the difficulties associated with insufficient attention of the state to cultural life and economic disorder, the author emphasizes the need for research of festival movement and making constructive ideas for the realization of its potential.

Keywords: festival, festival movement

Kazakov V.S., Shevel I.P. Gambling and computeromaniya as forms youth subcultures and generational conflict (parents and children).

In an investigation of types of psychological addiction (gambling, kompyuteromaniya) and social groups that arise on their base, and formed or emerging subculture of these groups have much in common with each other. The author believes that the obsession with games, activities on the computer and the Internet creates the conditions for transformation of the real behavior of the individual in the virtual actions in actual reality, representing a danger for both the individual and society as a whole.

Keywords: conflict, subculture, psychological dependence, the game, "armed bandits", computer, Internet, gamers, hackers, Generation M, an illusion, virtual reality.

Nikitenko O.P. Organizational communications in social media (on example of using Twitter media platform).

This article addresses organizational communications in social media on the Twitter micro-blogging service.

The study shows that dynamic development of the social media, including media platform Twitter, with an aspect of informativeness, provide a unique opportunity in organizational communications, to be closer to the client, to be "in touch".

Rakhmanov O. Ideology of large capital owners: the experience of theoretical and applied research.

The article analyzes the theoretical and applied research of large owners' ideology in the process of capitalist development. In classical studies determinant factors of ideology owners considered economic (K.Marx), status (T.Veblen) and religious (M.Weber). In modern research capitalist ideology appears as a specific form of reaction to the state of "tension of role functions" of big business that integrates their entrepreneurship role with growing social demands of society. Individualistic nature of business-owners is gradually changing for the wider social initiatives.

Keywords: large capital owners, ideology

Shvets D.Ye. Conceptualization of the model of administrating higher education in Australia and New Zealand.

The article considers the innovational management-model of high education on Australien and New Zealand, structure-functional dimensiones of different institutes of educational process.

Key words: innovational management-model, high education, management-model of high education, institutes of educational process.

SOCIAL WORK

Ipatov E.F., Pavlovsky V.V. Invariants of standards of social work.

Actuality of research theme consists in that all research activity in social work in any case is related to the problem of standards. The mechanism of accumulation of collective experience is standardization by means of that the accumulated information transforms to the system of the generally accepted standards (stereotypes), complemented by the certain rules of their operation. On their essence, standards are the system of stereotypes that pierce social activity on all levels (local, ethnic, national and others like that). Existence of invariants in the dynamic system of social work provides its multifirmness and succession that does not deny, but logically assumes the variety of variations of its descriptions. The construction of conception of social work invariants brings us over to the conclusions that a dominant role in this complex belongs to the raising of aims of social work. The phenomenon of collectivity makes invariant basis of world view of a people. On is present on all the levels of its vital functions: in the process of work, consumption (storage) and retransmitting of results of social activity. In the consequence of changes of human life terms, some elements of valued-normative complex gradually lost actuality and died off; other-modernized, formed in new values standards that were fastened in collective consciousness. The development of the variant process depends on the social capacity for modernization, and vitality of innovative variant – from the degree of the sociocultural specific of community. It is conditioned by both internal logic of development of social work and features of functioning of her in sociocultural space. The correlation of the forms of the sociocultural adjusting of folk society also varied, however dominant was always remained by invariants that were based on the experience of a people.

Myrvoda K.G. Social conditions of life of persons with mental retardation in Ukraine.

This article considers the topical issue of social conditions of people with mental retardation living in Ukraine. Tackling this issue is very important for building a tolerant, humane society and the welfare state.

All people with mental retardation need social support and assistance regardless of level of their intellectual capacities, because social adaptation of a person with even the lightest mental retardation is a challenge. It is clear, that the heavier level needs greater amount of assistance. Families which care for these children or adults need assistance. Fortunately, there are certain mechanisms of social assistance to such people in this country: legislative, financial (governmental pensions and benefits), institutional (state residence and care institutions). Unfortunately, they are limited and have some adverse trends at the moment.

First of all, not all people with the mental retardation are granted the legal status of disabled people. That's why some of them are deprived of public assistance. Ukrainian by-laws often conflict with the laws that determine the governmental aid to such people, or simply do not contain mechanisms for implementation of the declared state obligations. It seems that such legislative mechanisms support the unwanted things: promote the transfer of all children and adults with the mental retardation (regardless of their abilities and behaviour) in a large specialized isolated boarding schools, refuse to provide appropriate education for children with severe mental retardation and other trends that considered undesirable for people with the mental retardation by specialists and by international practices. Governmental pension and benefit for family's care are less than twice subsistence wages, and such families are often incomplete (mother and a child). If such individuals live at state boarding schools, they fall into the category socially excluded and get the syndrome of hospitalism. Also in such institutions the rights of people with high mental retardation are often violated. Their living conditions are improper (there are also some quite serious violations and abuses).

Thus at the moment in Ukraine the social conditions of people's living with mental retardation are quite vulnerable and often severe, especially if such people do not live with their parents, and attend boarding schools. This demonstrates the need for constant monitoring of this problem and the creating of the adequate mechanisms of social protection for this category of population.

Chutora M. V. Deinstitutionalization as one of the social technologies of destigmatization of mentally ill.

The article highlights the process of destigmatization the mentally ill through a process of deinstitutionalization as one of social technology to destigmatization this category of persons. Analyzed and summarized the achievements and mistakes in applying this technology in

order to prevent them in the future.

Key words: mental health, stigmatization, destigmatization, technology destigmatization, deinstitutionalization.

LAW

Baranov A. Internet and Law: object and subject of regulation.

The article deals with the actual problem of legal regulation of social relations associated with the use of Internet technologies. Based on the analysis of numerous scientific articles found that the overall legal position in accordance to approaches to the management of public relations related to the use of Internet technologies, is currently not developed. The main reason for the prevailing today in the legal theory of ambiguity in the regulation of social relations related to the Internet, based on totally unreasonable single object of the research reviewed and the Internet as a telecommunications subsystem information infrastructure and the Internet as a means to implement a variety of functions of different activities. This conceptual methodological error leads to the formation of a single, but heterogeneous object of relationship, which makes the daunting task of forming a consistent theory of legal regulation of social relations connected to the Internet. The paper gives the author's definitions of "Internet" and "Internet network". Based on these definitions it is clearly defined the complex object of the legal relationship, which consists of two parts: the Internet as a means of implementation a variety of functions of the various activities and the Internet as a telecommunications subsystem of information infrastructure. Based on the legal relationship of objects, defined the subject of regulation. In the author's classification this is the information relations and information-infrastructure relationships. Information-infrastructure relationships inherent to the relationship directly connected with the network of the Internet as a telecommunication network. Suggested in this work the definitions of the object and subject of the regulation create a systematic framework for the formation of a consistent legal theory of social relations regulation, which connected with the usage of the Internet and Internet technologies.